

Mediævalia

Transilvanica

Tom VII-VIII, 2003-2004, nr. 1-2

Mediævalia Transilvanica

Tom VII–VIII, 2003–2004, nr. 1-2.

SATU MARE
2006

Comitetul de redacție:

Ioan DRĂGAN (redactor – coordonator)

Attila ZSOLDOS

Marius DIACONESCU

Ioan-Aurel POP

Adrian Andrei RUSU

Gábor SIPOS

Péter Levente SZÖCS (secretar de redacție)

Adresa redacției:

Muzeul Județean Satu Mare

440031 – Satu Mare

P-ța Vasile Lucaciu 21

România

muzeu@cjsm.ro

Revistă editată de Muzeul Județean Satu Mare.

© Muzeul Județean Satu Mare

Tehnoredactare: Péter Levente SZÖCS

Tiparul executat la tipografia „Informația Zilei”

Satu Mare, tel/fax +40/261/7.68457

Printed in Romania

ISSN: 1453-8520

CUPRINS – TARTALOM – CONTENT

<i>Engel Pál (1938–2001)</i>	5
<i>Engel Pál – Bibliografie selectivă</i>	8
Zsigmond JAKÓ – <i>Publicarea izvoarelor transilvănene în ultima jumătate de veac</i>	21
The Publication of Transylvanian Historical Sources in the Second Half of the 20 th Century	37
Cosmin POPA-GORJANU – <i>Feudalismul românesc?</i>	39
Romanian Feudalism?	50
Gyula KRISTÓ – <i>Die Stellung Siebenbürgens innerhalb des Königreichs Ungarn im früheren Mittelalter</i>	53
ZSOLDOS Attila – <i>Királynéi birtokok Erdélyben az Árpád-korban</i>	61
Queens' Domains in Transylvania in the Arpadian Age	71
István FELD – <i>Pál Engel und die Burgenforschung in Ungarn</i>	73
Adrian Andrei RUSU – <i>Românii din Regatul Ungariei și cetățile medievale. (Privire specială asupra secolelor XIII–XIV)</i>	85
Romanians in the Hungarian Kingdom and the Medieval Castles: A Special Overview of the 13 th and the 14 th Centuries ..	104
Ioan DRĂGAN – <i>Disparația cnezului proprietar la mijlocul secolului al XV-lea</i>	107
The Extinction of the 'Cnezi' as Landowners in the Middle of the 15 th Century	115
KUBINYI András – <i>Tárcai János, az utolsó székely ispán. (Genealógiai és prozopográfiai tanulmány)</i>	117
Der letzte Szeklergespan	137

LÖVEI Pál – <i>Tótselymesi Tharczai János székely ispán (†1510) sírköve ..</i>	139
Die Grabplatte von János Tharczai von Tótselymes (+1510)	141
Ioan Aurel POP – <i>Între Habsburgi și Otomani: Transilvania la mijlocul secolului al XVI-lea</i>	143
Transylvania Between the Habsburgs and Ottomans in the Mid-16 th Century	165
<i>Abrevieri utilizate</i>	166
<i>Lista autorilor</i>	166

ENGEL PÁL (1938–2001)

Engel Pál s-a despărțit de lumea celor vii în august 2001, la o vârstă la care, pentru majoritatea altor oameni, soarta mai dă șanse generoase de creație.

Destinul său pământesc nu este o istorie semnificativă, ci doar unul aproape de normalitate. S-a născut la Budapesta, în 27 februarie 1938. După absolvirea facultății (1967) a fost bibliotecar al Bibliotecii Universității, pentru ca între anii 1968–1982 să conducă Biblioteca Centrală de Specialitate a Poștei. Deja lăsase o amprentă care se numea *Relațiile dintre puterea regală și aristocrație în vremea lui Sigismund de Luxemburg*¹. Numai cine nu cunoaște cu adevărat marile necesități ale istoriografiei medieviste din peticul de hartă pe care ne situăm, nu ar putea vedea în acest debut de carte decât o prelungită abordare pozitivistă. Era, în fapt, consecința atingerii performanței de cunoaștere integrală a materialului arhivistic moștenit de la o epocă determinată. Manevrarea acestei vaste informații l-a îndreptat deja către direcții pe care avea să le urmeze până la eclipsa vieții: repertoriul istorico-geografic, de o fidelitate rar atinsă de colegii săi, genealogia și gruparea clanurilor nobiliare. A inserat și a pus la treabă, cu o repeziciune tinerească, instrumentul numit computer. A rezultat o geografie a politicii, dar a fost descoperit și motorul funcționalității ei: *honor*-ul, în condițiile în care noțiunile de feudalism și vasalitate beneficiară fuseseră, pe drept cuvânt, socotite ca inexistente în societatea Ungariei medievale. Mai atrăgea atenția și o judecată de o limpezime greu de tulburat, o cumpănire care nu avea nici un ecou al vreunei tragedii de familie, o memorie ieșită din standarde, secondată în manieră de pionier, de instrumentul electronic care astăzi este (aproape) o banalitate și pentru Europa de Est. Fără ostentația la care cunoașterea unui număr remarcabil de limbi i-ar fi dat poate dreptul, arăta în concret o altă coordonată care avea să-l domine: istoriografia de care se ocupa nu mai putea fi socotită un produs exclusiv al culturii maghiare, ci trebuia să devină rezultanta istoriografiilor care se ocupau, prin moștenire politică, de fostele teritorii ale regatului.

¹ *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest, 1977.

Intrarea sa în Academie (1995 – membru corespondent, 2001 – titular) nu a produs nici un fel de ruptură în relațiile pe care le-a avut, nici un fel de schimbare de ton. Dimpotrivă a avut prilejul să-și dovedească uriașul său bun simț, renunțând să conducă o Bibliotecă a Academiei așezată pe un tobogan al restricționărilor financiare, până și la funcția de director adjunct al Institutului de Istorie, împovărătoare mai ales prin protocolul care i se asocia, sau oferind pilde de civism care au avut nu puține repercusiuni în schimbările politice din țara sa. Întruchipa, de fapt, o imagine rară în peisajul nostru: academismul fără veleitarism, profesionistul istoriei neinteresat în transferul feudalismului în contemporaneitate, raportarea la norme unice de meserie și conduită.

Ne-a lăsat studii și volume care ne lipseau pentru propria noastră cunoaștere provincială: recucerirea Transilvaniei de către regele Carol Robert², reforma donațiilor regale întreprinsă de către Ludovic I³, cronologia primelor incursiuni otomane⁴, *cursus honorum* al unor vice-voievozi transilvani⁵, începuturile carierei lui Ioan de Hunedoara⁶, itinerariile lui în vremea guvernatoriatului⁷, întreaga derulare a „stafurilor” de la cârma comitatelor, cetăților, episcopatelor din intervalul anilor 1301–1457⁸, un CD cu stăpânirile teritoriale din evul mediu târziu, de pe toată suprafața regatului⁹, o geografie istorică de referință a Banatului de vest pe baza defterelor turcești¹⁰. Este de scris aici că a fost unul dintre foarte puținii istorici maghiari care au afirmat cu greutatea întregului său profesionalism că prezența românilor în locurile în principalele locuri în care se regăsesc astăzi a fost o realitate incontestabilă în secolul al XII-lea. Dincolo de acest reper a rămas și

² *Az ország újraegyesítése. Károly Róbert küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)* (Reunificarea țării. Strădaniile lui Carol Robert împotriva oligarhilor), in *Századok*, 122 (1988), p. 89–146.

³ *Nagy Lajos ismertelen adományreformja* (O reformă necunoscută a lui Ludovic de Anjou privind donațiile), in *Történelmi Szemle*, 39 (1997), p. 137–157.

⁴ *A török-magyar háborúk első éve 1389–1392* (Primii ani ai războaielor turco-maghiare, 1389–1392), in *Haditörténeti Közlemények*, 111 (1998), p. 561–577.

⁵ *Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása* (Originea unor vicevoievozi transilvani din secolul al XIV-lea), in vol. *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996, p. 176–186.

⁶ *Hunyadi pályakezdése* (Începutul carierei lui Ioan de Hunedoara), in vol. *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség*. Satu Mare, 1997, p. 91–109.

⁷ *Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452)* (Itinerariul guvernatorului Ioan de Hunedoara), in *Századok*, 118 (1984), p. 974–997.

⁸ *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* (Arhontologia laică a Ungariei), I–II, Budapest, 1996.

⁹ *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Hungary in the Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary*, Budapest, 2001.

¹⁰ *A temesvári és moldovai szandzsákok törökkori települései (1554–1579)* (Așezările sangeacurilor turcești Timișoara și Moldova Veche), Szeged, 1996.

va rămâne, pentru alții, speculația și duelul drepturilor și nostalgiilor naționale. A privit cu un interes nedisimulat resurecția studiilor de medievistică transilvană, cu centrarea lor către destinele etnice nobiliare. I-a citit, în română, pe toți medievistii care se aliniau unor standarde de profesionalism (Maria Holban, Șerban Papacostea etc.). Datorită ajutorului său anonim s-au născut cel puțin trei volume privind-i pe românii medievali din Hațeg¹¹. Contactele au devenit și mai lucrative în clipa în care s-a născut *Mediaevalia Transilvanica*. A acceptat din primul moment conlucrarea în programul întrevăzut. A devenit un membru al Comitetului de redacție activ, a venit cu plăcere să-și vadă prietenii în România.

Pentru toate cele de mai sus, i-am închinat acest număr de adio. Fie ca moștenirea sa să-i fie la fel de generoasă precum i-a fost firea și opera!

Adrian Andrei Rusu

¹¹ *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea*, I, (1402–1473), ediție de Adrian A. Rusu, I. A. Pop și I. Drăgan. Cluj-Napoca, 1989, 327 p.; Adrian A. Rusu, *Ciitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*. Satu Mare, 1996, 402 p.; idem, *Ioan de Hunedoara și Românii din vremea lui*. Cluj-Napoca, 1999, 367 p.

ENGEL PÁL BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Cărți

Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437) (Relațiile dintre puterea regală și aristocrație în vremea lui Sigismund de Luxemburg), Budapest, 1977, 229 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből 83).

Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon (Structură socială și politică a Ungariei Angevine), Budapest, 1988, 23 p. (Előadások a Történettudományi Intézetben 11).

Kamarahaszna-összeírások 1427-ből (Conscripțiile taxei Cămării regale din 1427), Budapest, 1989, 211 p. (Új Történelmi Tár).

Nemesi társadalom a középkori Ung megyében (Societatea nobiliară medievală în comitatul Ung), Budapest, 1998, 179 p. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 25).

The realm of St. Stephan. A History of Medieval Hungary 895–1526, London – New York, 2001, 452. p.

Szent István birodalma A középkori Magyarország története (Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale), Budapest, 2001, 343 p. (História Könyvtár, Monográfiák).

Honor, Vár, Ispánság. Válogatott Tanulmányok (Honor, cetate, comitat. Studii alese), válogatta, szerkesztette Csukovits Enikő, Budapest, 2003.

Studii

Állam és uralkodó osztály a IX–XI. századi Bizáncban (Stat și stare dominantă în Bizanțul secolelor IX–XI), in *Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae*, 2 (1964), p. 213–223.

A bizánci nemesség születése (Nașterea nobilimii bizantine), in *Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae*, 3 (1966), p. 285–300.

A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században (Distribuția marilor moșii laice mari în Ungaria secolului al XV-lea), I–II, in *Annales*

Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae, 4 (1968), p. 337–357; 5 (1970), p. 291–313.

Zur Frage der mittelbyzantinischen Epibole, in *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 17 (1969), p. 443–448.

Gótikus sírkövek Máriavölgyről és Segesdről (Pietre funerare gotice de la Máriavölgy și Segesd), in *Művészettörténeti Értesítő*, 30 (1981), p. 140–144 (în colab. Pál Lövei, Livia Varga).

A tornagörgői, egy bazini és egy ismeretlen helyről származó sírkőről (Despre pietrele funerare de la Tornagörgő, Bazin și dintr-un loc necunoscut), in *Művészettörténeti Értesítő*, 30 (1981), p. 255–259 (în colab. Pál Lövei, Livia Varga).

A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez („Honor”-ul. Observații asupra formele de proprietate feudală în Ungaria), in *Történelmi Szemle*, 24 (1981), nr. 1, p. 1–18.

Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről („Honor”, cetate, comitat. Studii asupra sistemul de guvernare al regatului Angevin), in *Századok*, 116 (1982), p. 880–922.

János Hunyadi: The Decisive Years of His Career, 1440–1444, in vol. *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, ed. J. M. Bak, B. K. Király, New York, 1982, p. 103–123 (Eastern European Monographs 104).

Andreas Baumkircher und Ungarn. Quellen zu Andreas Baumkircher im Ungarischen Staatsarchiv, in vol. *Andreas Baumkircher und seine Zeit. Symosion im Rahmen der „Schlaininger Gespräch” vom 24–26. September 1982 auf Burg Schlaining*, red. R. Krop, W. Meyer, Eisenstadt, 1983, p. 247–255.

The Political System of the Angevin Kingdom, in *The New Hungarian Quarterly*, Summer 1983, Nr. 90, p. 124–128.

Székesfehérvári kőfaragványok Györgyi Bodó Miklós prépost címerével (Pietre sculpturale de la Székesfehérvár cu stema prepozitului Györgyi Bodó Miklós), in *Művészettörténeti Értesítő*, 32 (1983), p. 1–7 (în colab. Pál Lövei).

- Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről* (Despre monumentele funerare ale magnașilor din perioada lui Sigismund de Luxemburg), in *Ars Hungarica*, 11 (1983), p. 21–48 (în colab. Pál Lövei, Livia Varga).
- Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem zeitalter der Anjou-Könige und Sigismunds von Luxemburg*, in *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30 (1984), p. 33–63.
- Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452)* (Itinerariul guvernatorului Ioan de Hunedoara), in *Századok*, 118 (1984), p. 974–997.
- A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez* (Jurământul de la Szeged și pacea de la Oradea. Date privind cronologia anului 1444), in vol. *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Budapest, 1984, p. 77–96.
- Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon* (Cetate și putere. Bazele teritoriale ale stăpânirii în Ungaria medievală), I–II, in *Világosság*, 25 (1984), p. 288–295; p. 367–375.
- Die Barone Ludwigs des Grossen, König von Ungarn (1341–1482)*, in *Alba Regia*, 22 (1985), p. 11–19.
- Nagy Lajos bárói* (Magnașii lui Ludovic de Anjou), in *Történelmi Szemle* 28 (1985), p. 393–413.
- Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. Adatok Magyarország középkori demográfiájához* (Așezările și demografia comitatului Ung în perioada lui Sigismund de Luxemburg. Noi date privind demografia Ungariei medievale), in *Századok* 119 (1985), p. 941–1005.
- Főnemesi sírkövek a Zsigmond kori Magyarországon* (Pietre funerare aparținând magnașilor din Ungaria din perioada lui Sigismund de Luxemburg), in vol. *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. Fügedi Erik, Budapest, 1986, p. 203–233, 348–351 (în colab. Pál Lövei, Livia Varga).
- Ozorai Pipo*, in vol. *Ozorai Pipo emlékezete*, szerk. Vadas Ferenc, Szekszárd, 1987, p. 53–88.

Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. Függelék: A székesfehérvári koronázások (Înmormântări în basilica medievală din Székesfehérvár. Anexă: Încoronări la Székesfehérvár), in Századok, 121 (1987), p. 613–637.

Töprengések az Árpád-kori sáncváarak problémájáról (Reflecții privind problema cetăților cu valuri de pământ din perioada Arpadiană), in Múemlékvédelem, 31 (1987) nr. 1, p. 9–14.

Az utazó király: Zsigmond itineráriuma (Regele călător: itinerariul lui Sigismund de Luxemburg), Zsigmond bárói (Baronii lui Sigismund de Luxemburg), Zsigmond bárói: Rövid életrajzok (Baronii lui Sigismund de Luxemburg: scurte biografii), in vol. Művészet Zsigmond király korában 1387–1437, I, Tanulmányok, Budapest, 1987, p. 70–92; p. 114–129; p. 405–408.

Az Anjouk új arisztokráciája (Aristocrația nouă a Angevinilor), in vol. Visegrád 1335. Tudományos tanácskozás a visegrádi királytalálkozó 650. évfordulóján, szerk. Köblös József, Budapest, 1988, p. 23–30.

Az ország újraegyesítése. Károly Róbert küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323) (Reunificarea țării. Strădaniile lui Carol Robert împotriva oligarhilor), in Századok, 122 (1988), p. 89–146.

The Travelling King: Sigismund's Itinerary, in The New Hungarian Quarterly, Summer 1988, nr. 110, p. 91–100.

Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. Die Grafschaft (Gespanschaft) Eisenburg im 14. Jahrhundert, in vol. Die Güssinger, Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13/14 Jahrhundert), hg. H. Dienst, I. Lindeck-Pozza, Eisenstadt, 1989, p. 85–113, 115–126 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 79).

Der Adel Nordostungarns zur Zeit Königs Sigismunds (1387–1437), in vol. Settlement and Society in Hungary, ed. F. Glatz, Budapest, 1990, p. 27–47 (Études historiques hongroises 1).

Charles II de Duras, roi de Hongrie et son parti, in vol. La dédition de Nice à la Savoie 1388. Actes du colloque international de Nice (septembre 1988), Paris, 1990, p. 199–205.

- A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése* (Problemele istoriei monetare din Ungaria secolului al XIV-lea), in *Századok*, 124 (1990), p. 25–93.
- A gerezsei vörösmárvány használata Zágrábban és környékén a középkorban* (Marmura roșie de Gerecse folosită în evul mediu în Zagreb și în regiunea sa), in *Annales de la Galerie National Hongroise*, Budapest, 1991, p. 47–51 (în colab. Pál Lővei).
- Kőszeg középkori várai. Hozzászólás egy vitához* (Cetățile medievale din Kőszeg. Intervenție într-o discuție), in *Vasi Szemle*, 45 (1991), p. 602–606.
- Két töredékes sírkő a Margit-szigetről* (Două pietre funerare fragmentare de pe Insula Margarita), in *Budapest Régiségei*, 29 (1992), p. 49–52 (în colab. Pál Lővei).
- Salgai Miklós*, in *Levéltári Közlemények*, 63 (1992), p. 15–26.
- Birtok- és családtörténet. Kísérlet egy 14. századi rekonstrukcióra* (Istoria moșiei și a familiei. Încercare de reconstruire a secolului al XIV-lea), in vol. *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*, szerk. Glatz Ferenc, Budapest, 1993, p. 23–36.
- A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában* (Veniturile regatului Ungar în perioada lui Sigismund de Luxemburg), in vol. *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. Glatz Ferenc, Budapest, 1993, p. 27–31.
- A török-magyar küzdelmek legrégibb fejezete? Egy magyar lovag levele Rodoszól 1361-ből* (Primul capitol din războaiele turco-maghiare? Scrisoarea unui cavaler din Rodos din anul 1361), in vol. *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*, szerk. Glatz Ferenc, Budapest, 1993, p. 33–40.
- Die Einkünfte Kaseir Sigismunds in Ungarn*, in vol. *Sigismund von Luxemburg, Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der eurpäischen Geschichte um 1400. Vorträge der internationalen Tagung in Budapest vom 8–11. Juli 1987 anlässlich der 600. Wiederkehr seiner Thronbesteigung in Ungarn und seines 550. Todestages*, hg. J. Macek, E. Marosi, F. Seibt, Warendorf, 1994, p. 179–182 (Studien zu den Luxemburgen und ihrer Zeit 5).

János Hunyadi and the 'Peace of Szeged' (1444), in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47 (1994), p. 241–257.

A középkori Dunántúl mint történeti táj (Transdanubia medievală ca regiune istorică), in vol. *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, szerk. Mikó Árpád, Takács Imre, Budapest, 1994, p. 13–20.

Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437) (Ungaria și primejdia turcească în perioada lui Sigismund de Luxemburg), in *Századok*, 128 (1994), p. 273–287.

Németek (Germanii), in vol. *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*, szerk. Ács Zoltán, Budapest, 1994, p. 77–97 (în colab. Lóránt Tilkovszky).

Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből (O listă de iobagi din 1525 din Bácska), in *Történelemi Szemle*, 37 (1995), p. 353–365.

Beiträge zur Herkunft und zur Tätigkeit der Familie von Alben in Ungarn, in *Südost-Forschungen*, 54 (1995), p. 23–48 (în colab. Szilárd Süttő).

A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond-korban. Öt észak-keleti megye példája (Schimbarea structurii moșiilor în perioada lui Sigismund de Luxemburg), in vol. *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*, szerk. Koszta László, Szeged, 1995, p. 141–159.

Egy 1525. évi bácskai jobbágynévsor családnevei (Nume de familie dintr-o listă de iobagi din 1525 din Bácska), in *Magyar Nyelv*, 92 (1996), p. 242–246 (în colab. Fehértői Katalin).

Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása (Originea unor vicevoievozi transilvani din secolul al XIV-lea), in vol. *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, 1996, p. 176–186.

Ungarija i turskata opasnost po vremeto na Sigizmund (1387–1437), in *Istorečeski Pregled*, 52 (1996) nr. 6, p. 94–107.

Uradalomszervezés a Dunántúlon a XIV–XV. században (Organizare domeniială din Transdanubia în secolele XIV–XV), in vol. *Tanulmányok Pápa város történetéből*, 2, szerk. Hermann István, Pápa, 1996, p. 21–27.

Honor, castrum, comitatus. Studies on the Governement System of the Angevin Kingdom, in *Ququestiones Medii Aevi Novae*, 1 (1996), p. 91–100.

Az Anjou- és Zsigmond kori Magyarország történeti demográfiájának problémái (Problemele demografiei istorice privind Ungaria din perioada Angevină și a lui Sigismund de Luxemburg), in vol. *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*, szerk. Kovacsics József, Budapest, 1997, p. 111–116.

A Drávántúl középkori topográfiája: a történeti rekonstrukció problémája (Topografia medievală a regiunii de peste râul Drava: problema reconstituirii istorice), in *Történelmi Szemle*, 39 (1997), p. 297–312.

Zur Frage der bosnisch-ungarschen Beziehungen im 14–15. Jahrhundert, in *Südost-Forschungen*, 56 (1997), p. 27–42.

Hunyadi pályakezdése (Începutul carierei lui Ioan de Hunedoara), in vol. *Nobilimea românească din Transilvania*, coord. M. Diaconescu, Satu Mare, 1997, p. 91–109.

Nagy Lajos ismeretlen adományreformja (O reformă necunoscută a lui Ludovic de Anjou privind donațiile), in *Történelmi Szemle*, 39 (1997), p. 137–157.

14. századi magyar vonatkozású iratok a johannita lovagrend máltai levéltárából (Documente privind Ungaria din arhiva ordinului ioanin din Malta), in *Történeleml Szemle*, 39 (1997), p. 111–118.

Neki problemi bosanko–ungarskih odnosa, in *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti*, 16 (1998), p. 57–72.

Egy előkelő család az Anjou- és Zsigmond-korból: a Szentemágócs nembéli Liszóiak (O familie distinsă din perioada Angevină și a lui Sigismund de Luxemburg: familia Liszó din neamul Szentemágócs), in vol. *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*, szerk. Csukovits Enikő, Budapest, 1998, p. 63–76.

Sokpecsétes oklevelek 1323-ból és 1328-ból (Diplome multisigilare din 1323 și 1328), in vol. *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*, szerk. Bardoly István, László Csaba, Budapest, 1998 (Művészettörténet – Műemlékvédelem X), p. 133–138 (în colab. Pál Lővei).

- A török-magyar háborúk első évei 1389–1392* (Primii ani ai războaielor turco-maghiaie 1389–1392), in *Hadtörténeti Közlemények*, 111 (1998), p. 561–577.
- Erbteilung und Familienbildung*, in vol. „... The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ...” *Festschrift in Honor of János M. Bak*, ed. Balázs Nagy, Marcel Sebők, Budapest, 1999, p. 411–421.
- Királyi emberek Valkó megyében* (Oamenii regelui în comitatul Valkó), in *Mediævalia Transilvanica*, III (1998), nr. 1–2, p. 71–88.
- Szabolcs megye birtokviszonyai a 14–16. században* (Sistemul proprietăților din comitatul Szabolcs din secolele XIV–XVI), in *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 34 (1999), nr. 4, p. 413–428.
- Az Aba nemzetség Alattyáni-ága* (Ramura Alattyán a neamului Aba), in vol. „Magyaroknak eleiről.” *Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére*, szerk. Piti Ferenc, Szeged, 2000, p. 127–136.
- Az «1300 körüli» tanácsi határozat keltezéséhez* (Observații privind datarea rezoluției consiliului din «jurul anului 1300»), in vol. *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*, szerk. Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József, Pécs, 2000, p. 125–132.
- Magyarország a keresztény államok rendszerében* (Ungaria în sistemul puterilor creștine), in *Aetas* (2000), nr. 3, p. 112–115.
- A telekkatonaság és a «propriusok».* *Egy vita margójára* (Recrutarea după sesii și categoria de «proprius». Pe marginea unei discuții), in *Hadtörténelmi Közlemények*, 113 (2000), p. 267–321.
- A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája* (Urmările demografice ale devastărilor turcești: exemplul comitatului Valkó), in *Századok*, 134 (2000), p. 267–321.
- Ungarn und die Türkengefahr zur Zeit Sigismunds (1387–1437)*, in *Das Zeitalter König Sigismunds in Ungarn im Deutschen Reich*, hrsg. Tilmann Schmidt, Péter Gunst, Debrecen, 2000, p. 55–71.
- A vasi ispánság (Vas megye) a XIV. században* (Comitatul de Vas în secolul al XIV-lea), in *Vasi Szemle*, 54 (2000), nr. 1, p. 47–54.

Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről (Date privind armata Ungariei din perioada Angevină), in vol. *Tanulmányok a középkorról*, szerk. Neumann Tibor, [Budapest] – [Piliscsaba], 2001, p. 73–82 (Analecta Mediaevalia I).

Baranya megye az országos politikában (1316–1437) (Comitatul Baranya în politica țării), in vol. *Tanulmányok Pécs történetéből*. 8, Szerk. Font Márta, Vargha Dezső, Pécs, 2001, p. 65–75.

Instrumente auxiliare. Ediții de surse. Lucrări îngrijite

1387–1457 (Cronologia istorică a anilor 1387–1457), in vol. *Magyarország történeti kronológiája*, I, *A kezdetektől 1526-ig*, főszerk. Benda Kálmán, Budapest, 1981, p. 229–273 (1983², 1986³).

Világtörténet évszámokban 1789-ig (Cronologia istoriei universale până în 1789), összeállította Engel Pál, Budapest, 1982, 195 p. (1988²).

Les archives de la Hongrie en vue de l'histoire des pays balkaniques, in *CIBAL Bulletin d'Information*, IX (1985), p. 48–49.

Thúröczy János és krónikája (János Thúröczy și cronică sa), in vol. Thúröczy János, *A magyarok krónikája*, Budapest, 1986, p. 409–420.

János Thúröczy, *Chronicle of the Hungarians*, transl. F. Montello, foreword and commentary by P. Engel, Bloomington, 1991, 225 p.

The laws of the medieval kingdom of Hungary. II, 1301–1457, transl. and ed., J. M. Bak, P. Engel, J. R. Sweeney, Salt Lake City, 1992, XLIX+293 p.

Szücs Jenő, *Az utolsó Árpádok* (Ultimii Arpadieni), sajtó alá rendezte, bevezető, jegyzetek Engel Pál, Budapest, 1993, XI+398 p. (História könyvtár. Monográfiák 1).

Korai magyar történeti lexikon (9–14 század) (Dicționarul istoriei maghiare timpurii, secolele IX–XIV), főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál és Makk Ferenc, Budapest 1994. Contribuții la 202 voci, 19 planșe și 2 hărți.

Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig (Înflorire și pierire. De la începuturi până în 1606. Istoria Ungariei în hărți. 1), szerk. Glatz Ferenc, a szövegeket írta Engel Pál, Szakály Ferenc, Budapest, 1995, 67 p. (Magyarország története térképeken elbeszélve 1).

Magyarország világi archontológiája 1301–1457 (Arhontologia laică a Ungariei 1301–1457), I–II, Budapest, 1996 XXXIII+567+266 p. (História könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5).

A temesvári és moldvai szandzsák törökkori települései (1554–1579) (Așezările sangeacurilor turcești Timișoara și Moldova Veche), Szeged, 1996, 187 p. (Dél-alföldi évszázadok 8).

Archontológia (Arhontologie), in vol. *A történelem segédtudományai*, szerk. Bertényi Iván, Budapest, 1998, p. 29–39 (A történettudomány kézikönyve I).

Archontológia. Prozopográfia (Arhontologie. Prozopografie), in vol. *A történelem segédtudományai*, szerk. Bertényi Iván, Budapest, 2001, p. 27–34 (A történettudomány kézikönyve I).

Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Hungary in the Late Middle Ages. Digital Vector Map and Attaching Database on the Settlements and Landowners of Medieval Hungary, ed. Pál Engel, Budapest, 2001.

Magyar középkori adattár: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia (Baza de date al Ungariei medievale: Arhontologia laică al Ungariei 1301–1457. Genealogie medievală din Ungaria), Budapest, 2001, CD-ROM (Arcanum Adatbázis).

Lucrări de sinteză și de popularizare

Saecula Hungariae. Selected writings from the age of the Hungarian conquest to our days. 1301–1438, comp. by P. Engel, Budapest 1985, 62 p. (ed. maghiară 1985. ed. germană 1988)

A királyi hatalom válsága (1382–1403) (Criza puterii regale), *A királyi hatalom megszilárdítása (1402–1437)* (Consolidarea puterii regale), *Zsigmond külpolitikája (1403–1437)* (Politica externă a lui Sigismund de Luxemburg), *A Zsigmond-kor társadalmi változásai* (Schimbări sociale în perioada lui Sigismund de Luxemburg), *A Zsigmond-kor kultúrája* (Cultura în perioada lui Sigismund de Luxemburg), *A rendi erők győzelme. Hunyadi János kora (1437–1457)* (Victoria stărilor. Perioada lui Ioan de Hunedoara), in. vol. *Magyarország története 1301–1457* (Istoria Ungariei), szerk. Kristó Gyula, Budapest, 1986, p. 109–218.

Károly Róbert, *Nagy Lajos és a középkori nagyhatalom* (Carol Robert, Ludovic de Anjou și Ungaria ca mare putere din Evul Mediu), *Luxemburgi Zsigmond* in. vol. *Magyarok a Kárpát-medencében* (Maghiarii din bazinul carpatic), szerk. Glatz Ferenc, Budapest, 1988, p. 52–59 (História könyvek).

Beilleszkedés Európába. A kezdetektől 1440-ig (Integrarea în Europa. De la începuturi până în 1440), szerk. Glatz Ferenc, Budapest, 1990, 388 p. (Magyarok Európában 1).

The Age of Angevines, 1301–1382, in vol. *A History of Hungary*, ed. P. F. Sugár, Bloomington, 1990, p. 34–53.

Magyarország helye a késő középkori Európában (Locul Ungariei în Europa evului mediu târziu), *Zsigmond kora* (Epoca lui Sigismund de Luxemburg), *A rendi erők győzelme. Hunyadi János kora (1437–1457)* (Victoria stărilor. Epoca lui Ioan de Hunedoara), in. vol. *Magyarország története 1301–1526* (Istoria Ungariei), Budapest, 1998 (2001²), p. 11–24, p. 121–213 (Osiris tankönyvek).

The House of Árpád and its Times, in *The Hungarian Quarterly*, 41 (2000), p. 74–79.

A honfoglalás kora (Perioada descălecatului) in vol. *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*, szerk. Tóth István György, Budapest, 2001, p. 17–33.

La Hongrie des Anjou. Économie, urbanisation et société, in vol. *L'Europe des Anjou. Aventure des princes angevins du XIII au XV siècle*, Paris, 2001, p. 169–177.

Recenzii

Johannes Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München, 1959 (Byzantinisches Archiv 10. H), in *Századok* 98 (1964), p. 1294–1295.

Emma Lederer, *Die Entfaltung des Feudalismus in Ungarn*, Lederer Emma, *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1959, in *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, Secti Historica*, 8 (1966), p. 260–261.

Jean Mistler, *La Librairie Hachette des 1826 à nos jours*, Paris, 1964, in *Magyar Könyvszemle*, 82 (1966), p. 406–407.

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, V Band, 1438–1457, Bearbeitet v. G. Gündisch, Köln–Wien–Bukarest, 1975, in *Századok*, 110 (1976), p. 1156–1157.

Chronica und Beschreibung der Türckey, mit eyner Vorrhed d. Martini Lutheri. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1530 sowie fünf weiterer „Türckendrucke“ des 15. und 16. Jahrhunderts, mit einer Einführung von Carl Göllner. Köln–Wien, 1983, in Századok, 119 (1985), p. 941–1005.

Jörg K. Hoensch, *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437*, München, 1996, in *Südost-Forschungen*, 56 (1997), p. 480–484.

The Past as Prologue: A New General History. Miklós Molnár, *Histoire de la Hongrie*, Paris, 1996, in *The Hungarian Quarterly*, nr. 149 (Spring 1998), p. 137–138.

Selecție și traduceri de Péter Levente SZŐCS

A devenit evident că premisa unei cercetări moderne privind istoria Transilvaniei este conlucrarea cât mai strânsă a părților interesate, mai precis a istoriografiilor română, maghiară și germană. Acești moștenitori ai materialului arhivistic creat de-a lungul secolelor de conviețuire au nevoie reciprocă de accesul la partea celui alt din patrimoniul comun, precum și de publicarea și cunoașterea rezultatelor obținute. Dacă chiar și metodele represive ale dictaturilor bolșevice puteau doar să treacă sub tăcere sau să împiedice această constatare lucidă și naturală, atunci acceptarea ei de către toți cei interesați acum este un imperativ care nu suferă amânare. Istoria însăși condamnă cercetătorii națiunilor din spațiul carpatic la o conlucrare reală, dacă vor să țină pasul cu modernizarea. Oricine poate să se convingă ușor că stadiul actual al istoriografiilor din acest spațiu manifestă – datorită controverselor tensionate, născute în urma formării naționalismelor – mai mult un regres, decât un progres. De teama opiniei publice, doar foarte puțini istorici au recunoscut și au exprimat, fără echivoc, acest fapt. Una dintre aceste personalități era răposatul profesor Pál Engel, omagiat, în numărul prezent al revistei, de autori aparținând unor etnii diferite. Participarea lui în redacția acestei reviste, destinată cercetării trecutului Transilvaniei – în cea mai mare parte, în limba română –, a fost o exprimare concretă a dorinței de conlucrare reală.

Cred că acest prilej, precum și cariera mea științifică dedicată istoriei Transilvaniei, mă obligă să identific și să prezint problemele existente în cercetarea izvoarelor istorice din această provincie. Bineînțeles, experiența proprie mă ferește de a-mi imagina că simplul fapt al exprimării unor observații, în vederea ameliorării situației, vor produce – printr-un miracol – schimbări esențiale, imediate. Dar sunt convins că diagnosticarea problemelor este primul pas spre orice fel de îmbunătățire. Responsabilitatea mea proprie în repararea crizei existente în cercetările transilvane de limba română, maghiară și germană este dublată de faptul că atât Academia Română, cât și Academia Maghiară mi-au apreciat activitatea, alegându-mă ca membru onorific al lor. Ambele societăți științifice îmi pretind să nu trec sub tăcere problemele importante și să-mi exprim părerea – chiar neîntrebat – când văd periclitare interesele fundamentale ale științei. Iar situația actuală a cercetării și publicării surselor istorice din Transilvania, prezintă un astfel de caz.

Datorită crizei prezente, nu este suficientă doar exprimarea dorinței de conlucrare, ci este nevoie de acțiuni concrete, pentru ca reflexele seculare să fie schimbate, treptat, de convingeri ferme, în folosul colaborării. În domeniul explorării izvoarelor istorice, cel mai prielnic segment pentru primul pas, în acest sens, ar fi medievistica, această perioadă fiind mai neutră, mai îndepărtată de interesele prezentului. Dacă cercetătorii de diferite etnii vor folosi același fond documentar, precum și metode apropiate într-o măsură mai mare sau mai mică, atunci putem să sperăm că se vor apropia și opiniile în privința interpretărilor.

Problema schișată este accentuată de faptul că accesul și condițiile de cercetare a izvoarelor din epoca vizată, sunt rămase în urmă foarte mult, atât față de cerințele actuale, cât și față de practica vecinilor noștri direcți din Europa Centrală. Deoarece publicarea izvoarelor este tergiversată, numai intensificarea cercetărilor în arhive poate să ducă la modernizarea istoriografiei transilvane. Încercările în acest sens, însă, naufragiază, datorită obstacolelor moștenite din epoca dictaturii, care percep arhiva ca o problemă de securitate internă și nu ca o instituție științifică dedicată informării publicului. Nu numai evoluția istoriografiei interne este paralizată de situația din arhivele transilvane, dar și cele din țările, în care, la rândul nostru, este necesar să solicităm accesul la fondul lor documentar. Îmbunătățirea situației, în acest sens, se lasă, încă, așteptată, până când specialiștii din domeniu vor determina prioritățile de cercetare, conform realităților existente, vizând nu numai trecutul națiunilor conlocuitoare, în parte, ci și al țării, în întregime. Astfel, criza perceptibilă acum în preocupările privind sursele istorice din Transilvania se anunță de durată, deoarece mentalitatea caracterizată de nepăsare este dublată de lipsa specialiștilor dotați adecvat și de deficitul cronic de mijloace materiale.

Nu cred că ar fi necesar să insist, în continuare, asupra efectelor și conotațiilor întrebărilor schișate sau să mai accentuez actualitatea deosebită a prezentării acestora. Menirea acestor rânduri era prezentarea obiectivă a celor mai importanți factori ai problemei. Sugestii pentru viitoarele obiective mi-am permis, însă, numai în privința istoriografiei maghiare. Formularea acestor obiective și măsuri în cercetarea românească și germană – în afara celor care ating, în mod natural, și pe cea maghiară – o consider că este de competența specialiștilor aparținând etniilor respective. Totuși, în spiritul profesorului Engel, și satisfacând, totodată, obligația mea față de Academia Română, prezint, în limba română, și pentru cei competenți din istoriografia română – fără cosmetizare –, principalele observații făcute cu ocazia informării specialiștilor maghiari. În speranța, că aceste concluzii vor contribui la

* Prima variantă a acestei lucrări a fost prezentată la sesiunea științifică privind cercetarea arhivistică din Transilvania, organizată de Societatea Muzeului Ardelean, la 24–25 octombrie

ameliorarea situației, desigur, în măsura considerată necesară de specialiștii români, mi-am asumat chiar și riscul de a fi înțeles sau interpretat greșit.

Situația prezentă a publicării de izvoare din Transilvania este determinată de faptul că, în trecut, Curbura Carpaților a divizat teritoriul României în două spații distincte privind cultura scrierii: cea latină și cea chirilică. Scrierea chirilică a fost abandonată de români, în favoarea celei latine, numai în anii 1860, cauzând diferențe majore atât în cantitatea, cât și în calitatea izvoarelor scrise, provenite din interiorul sau exteriorul Carpaților. Acest fapt explică decalajul existent între aprecierea internă și situația generală a publicării de izvoare transilvane, raportat la valorificarea moștenirii surselor istorice – comune cu cea transilvană – în Ungaria sau chiar în Slovacia.

Este hotărâtoare și evoluția cercetării izvoarelor istorice din Transilvania, deoarece trecutul preocupărilor privind acest domeniu are un rol important, chiar determinant, atât pentru prezent, cât și pentru viitor. Capitolele dezvoltării anterioare sunt prezentate în introducerea la primul volum din diplomatarul transilvan¹, iar situația generală a surselor scrise din România poate fi cunoscută din lucrările profesorilor Ioachim Crăciun din Cluj-Napoca și Damian P. Bogdan din București. Potrivit acestora, România are, în total, 467 izvoare narrative anterioare anului 1800². Dintre acestea, 54 se referă la Moldova, 43 la Țara Românească și 370 la Transilvania. Dintre cele transilvane, 155 sunt în limba maghiară, 104 în germană, 90 în latină, 16 în română și cinci într-o altă limbă. Potrivit estimărilor făcute de profesorul Bogdan, România are aproximativ 600 manuscrise chirilice slavo-române. Dintre acestea, 400 se referă la Moldova, 150 la Țara Românească, iar 20 la Transilvania. Numărul diplomelor chirilice a fost estimat de el la peste 7000, dintre care 4000 se referă la Moldova, 3000 la Țara Românească, 11 la Transilvania³. În schimb, numărul diplomelor latine referitoare la Transilvania, din perioada voievodatului (deci până la sfârșitul anului 1541),

2003. Textul acestei comunicări, în limba maghiară, a apărut în revista *Levéltári Közlemények*, 75 (2004), 3–12. Lucrarea de față este varianta în limba română, extinsă, cu problemele privind cercetarea românească.

¹ Jakó Zs. (red.), *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanas illustrantia*, I, 1023–1300, Budapest, 1997. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II, Forráskiadványok, 26).

² I. Crăciun, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne privind istoria României, sec. XV–XVIII*, București, 1963. (Cronicile României, I).

³ D. P. Bogdan, *Din paleografia slavo-română*, in vol. *Documente privind istoria României. Introducere*, I, București, 1956, p. 114 (în continuare *DIR*); idem, *Diplomatica slavo-română*, in vol. *DIR. Introducere*, II, București, 1956, p. 14.

este, însă, între 35-40.000. La acest număr se mai adaugă încă 150.000 de piese provenind din perioada principatului (până la 1700) și alte circa 1,5-2 milioane din secolul al XVIII-lea⁴. Nu putem să neglijăm nici materialul arhivistic – de cantitate similară – al comitatelor Maramureș, Satu Mare, Bihor, Arad și cele din Banat, formând părțile Regatului Maghiar. Din această cantitate imensă de documente, câte o treime este în latină, în maghiară și în germană. Față de această realitate, scrierea chirilică și limba slavonă sunt, în continuare, percepute ca principalul purtător de informații privind trecutul țării și al națiunii române.

În perioada interbelică, toate aceste discordanțe erau atenuate deoarece specialiștii minorităților naționale au continuat activitatea și după 1918. Problemele s-au acutizat după ce, în 1949, dictatura comunistă a dizolvat societățile științifice maghiare și săsești (Societatea Muzeului Ardelean, *Erdélyi Múzeum-Egyesület* și Asociația de Studii Transilvane, *Verein für siebenbürgische Landeskunde*) și a confiscat colecțiile științifice, inclusiv arhivele. Specialiștii români, familiarizați cu limba maghiară și germană, au ajuns la vârste înaintate și, unul după altul, au trecut în neființă. Educarea urmașilor în limbile minorităților, însă, era neglijată și, astfel, acum, sunt suficiente degetele unei singure mâini pentru a-i număra pe acei istorici români care sunt familiarizați cu materialul arhivistic vechi, german și maghiar. Această situație s-a format în condițiile dictaturii, treptat, abia observabil. Efectele negative au devenit dominante nu atât în istoriografie, ci, mai mult, în arhivistică, odată cu dispariția specialiștilor cunoscători ai limbilor izvoarelor vechi și ai structurii istorice a Transilvaniei. În cazul istoriei, cunoașterea limbilor izvoarelor înseamnă mult mai mult, decât stăpânirea, într-o oarecare măsură, a limbii uzuale contemporane. Istoricul și, în special, arhivistul au obligația de a ordona, cerceta și valorifica moștenirea documentară aflată în custodia lor. Astfel, ei trebuie să fie familiarizați cu formele arhaice ale limbii, și mai mult, trebuie să fie informați asupra structurii și activității instituțiilor de odinioară, care au creat aceste documente scrise.

Înrăutățirea situației se manifestă și în alte aspecte. Dacă, în vremea lui Hurmuzaki și Iorga, nici nu s-a pus problema traducerii textelor scrise în latină sau în limbile de circulație internațională, în ultima jumătate de veac a devenit o practică generală în editarea textelor latine sau chiar a celor germane. Această uzanță nouă, evident, nu ține cont de cantitatea izvoarelor transilvane și nici de limba lor. Astfel, necesitatea traducerilor științifice îngreunează și mai mult povara editării, aceasta însemnând dublarea spațiului tipografic și creșterea cheltuielilor de publicare. Un efort însemnat ar fi

⁴ S. Jakó – R. Manolescu, *Scrierea latină în evul mediu*, București, 1971; Jakó Zs. – R. Manolescu, *A latin írás története*, Budapest, 1987, p. 136–137.

economisit, deci, dacă publicul vorbitor de limbă română ar fi informat prin regeste, în cazul diplomelor și actelor – uzanță încetățenită deja în cercetarea transilvană.

După aceste premise, propun trecerea în revistă a realizărilor cercetării din Transilvania – vizând, deopotrivă, pe cele române, maghiare și germane – din ultima jumătate de veac. Acestea vor fi împărțite în trei grupe cronologice: izvoarele medievale, cele din epoca principatului și, la urmă, cele moderne – până la mijlocul secolului al XIX-lea.

Istoriografia marxistă din România și-a fixat, în 1949, printre cele mai importante priorități, publicarea unui diplomatar pentru toată țara, realizat după criterii unice, înlăturând toate inițiativele precedente din domeniu. În seria C, referitoare la Transilvania, a monumentalei întreprinderi realizată sub egida Academiei Române, cu titlul *Documente privind istoria României* (din 1977 *Documenta Romaniae Historica*), au fost publicate, în cele 14 volume, apărute între 1951 și 2002, un număr de 5803 diplome – provenind din perioada cuprinsă între 1075–1375 – în traducere integrală sau regeste în limba română. În primele șase volume, textul latin al diplomelor a fost dat doar în cazul celor nepublicate anterior sau al celor considerate importante pentru istoria țării. Această practică – care, de fapt, însemna un regres și față de modul de editare a diplomatarelor românești anterioare – a fost îmbunătățită, începând cu 1977, deoarece de la volumul șapte (din anul 1351), fiecare diplomă apare bilingv (adică în latină și în traducere română). Majoritatea textelor este o republicare și ele se referă la teritoriul României, în interiorul și în vestul Carpaților, nu numai la Transilvania, în sens istoric. În mod fericit, în volumele mai recente a crescut numărul textelor nepublicate anterior și aceste volume sunt însoțite, deja, de indice de nume și de materie. Semnele periculoase ale crizei, schițate mai sus, umbresc însă soarta acestei inițiative laudabile: asigurarea continuității este periclitată de nepăsare și de lipsa urmașilor. Problemele sunt bine ilustrate de anul de apariție al volumelor individuale. Primele șase volume, apărute între 1951 și 1955, au fost urmate, în 1977, de volumul VII, după 22 ani. Între volumul IX și X, iarăși, a trecut un deceniu și jumătate (1981–1994). Volumul XI (anii 1371–1375) a fost pregătit în șase ani, dar au trecut încă doi – deci, în total, opt față de volumul X – până la tipărirea lui, în 2002. Împotriva opiniei comunității științifice, a fost începută seria D a acestei publicații de izvoare, vizând relațiile între cele trei provincii istorice – având un singurul volum în momentul de față. Acest volum dublează de fapt diplomele publicate în seriile precedente, între care și cele transilvane.

Față de nepăsarea manifestată de știința oficială, rămâne doar speranța ca inițiativele tinerilor istorici⁵, formați în instituțiile științifice clujene și grupați în jurul revistei *Mediaevalia Transilvanica*, vor duce la schimbarea de mentalitate în prelucrarea izvoarelor – necesară și obligatorie pentru modernizarea medievisticii transilvane.

Este o situație fericită că proiectele începute de instituțiile maghiare și germane, dizolvate de dictatură, au fost continuate în deceniile următoare de foștii cercetători – în condițiile permise de circumstanțe, ca o pasiune individuală. Lucrările de pregătire a diplomatarului transilvan, inițiate de Societatea Muzeului Ardelean, în 1942, au ajuns până la sfârșitul secolului al XIV-lea. Pregătirile diplomatarelor săsești au fost, de asemenea, continuate. Publicarea rezultatelor a devenit, însă, dependentă de circumstanțele politice. Îmbunătățirea relațiilor româno-germane a făcut posibil, să apară trei volume din *Urkundenbuch* (1438–1486), între anii 1975 și 1991, sub egida comună a academiilor din România și Germania⁶. Normalizarea relațiilor a creat posibilitatea ca dintre vechile și exigentele serii săsești ale edițiilor de izvoare să fie continuate, inițial, cele privind Brașovul iar, apoi, și cele privind Sibiu. În volumele bilingve (germană și română) sunt publicate, în traducere, integrală, în limba română – conform practicii românești –, izvoarele scrise privind breslele din secolele XV–XVI din Brașov⁷, precum și cele privind meșteșugurile și comerțul, între anii 1224 și 1579, din Sibiu⁸. Reînvierea acestor două serii, începute în secolul al XIX-lea, este rodul colaborării între Societatea de Studii Transilvane, Heidelberg (*Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Heidelberg*) și Direcțiile Județene Brașov și Sibiu ale Arhivelor Naționale, suportul material și intelectual fiind asigurat, într-o măsură însemnată, de partea germană. Prin rezultatul unei colaborări asemănătoare, cercetarea transilvană mai are la dispoziție trei volume de regeste din arhiva veche a orașului Bistrița, pregătite încă de Albert Berger (1864–1936). Acest instrument de lucru a putut să apară datorită

⁵ C. Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Timișoara, 1981; A. A. Rusu – I. A. Pop – I. Drăgan, *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea*, Cluj-Napoca, 1989.

⁶ G. Gündisch (red.), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, V, 1438–1457, București, 1975; G. Gündisch – Herta Gündisch – G. Nussbächer – K. G. Gündisch, *Urkundenbuch ...*, VI, 1458–1473, București, 1981; G. Gündisch – +Herta Gündisch – K. G. Gündisch – G. Nussbächer, *Urkundenbuch ...*, VII, 1474–1486, București, 1991.

⁷ G. Nussbächer – Elisabeta Marin, *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, IX, *Zunfturkunden 1420–1580*, Kronstadt-Heidelberg, 1999.

⁸ Monica Vlaicu – R. Constantinescu – Adriana Ghibu – C. Feneșan – Cristiana Halichias – Liliana Popa, *Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt*, II, *Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen 1224–1579. Documente privind istoria orașului Sibiu*, II, *Comerț și meșteșuguri în Sibiu și în cele șapte scaune 1224–1579*, Hermannstadt-Heidelberg, 2003.

patriotismului lui Ernst Wagner (1921–1996) și înțelegerea și suportul Direcției Județene Cluj a Arhivelor Naționale⁹.

În privința istoriografiei maghiare, realizarea cea mai însemnată a fost doar publicarea de către Academia Română, în 1973, a izvoarelor economice ale domeniului Hunedoarei dintre anii 1511–1536, ca anexă la studiul privind istoria domeniului, scris în limba română¹⁰. Editura Kriterion nu a putut să publice – nici după o târăgănare de zece ani – volumele cuprinzând cele 5444 de regeste ale protocoalelor conventului din Cluj-Mănăstur. Într-un final, cele două volume masive – parcurgând toate stațiile posibile ale calvarului cenzural – au fost publicate de Editura Academiei Maghiare, în 1990¹¹. De asemenea, primul volum al diplomatarului transilvan, conținând diplomele privind Transilvania din epoca arpadiană, a apărut numai în 1997, după o cursă cu obstacole, de 50 de ani, ca parte a publicațiilor de izvoare, editat de Arhivele Naționale Maghiare¹². Volumul doi al acestui diplomatar, conținând diplomele privind Transilvania din epoca lui Carol I de Anjou, a fost finalizat cu suportul fondului național pentru cercetări științifice din Ungaria (OTKA). Acest volum va apărea, tot sub egida Arhivelor Naționale Maghiare, probabil, în cursul anului 2004. Suportul asigurat ne dă speranțe de a antrena și a educa cercetători tineri, care vor fi capabili de continuarea sistematică și regulată a acestui proiect. Deoarece strângerea materialului a fost aproape completă în decursul deceniilor în care ne aflăm în comă politico-științifică, iar circa 6000 de texte sunt deja prelucrate, există o șansă reală ca, în câteva decenii, să fie finalizată publicarea critică în volumele de regeste a celor aproximativ 35000 de diplome privind Transilvania de dinainte de 1542. Condiția realizării acestui deziderat este reînvierea educației universitare maghiare clujene și a cercetării în cadrul instituțional al Societății Muzeului Ardelean, deoarece cercetarea românească nu va scuti istoriografia maghiară, o lungă vreme, de sarcina prelucrării izvoarelor mai vechi ale Transilvaniei.

În cazul izvoarelor din epoca principatului, istoriografia maghiară are de rezolvat probleme mult mai însemnate decât în cazul evului mediu. De la mijlocul secolului al XVI-lea, odată cu generalizarea scrisului, limbile vernaculare iau locul latinei în scriere. Pierzând solemnitatea, scrisul nu mai este o activitate extraordinară, fiind folosit și la înregistrarea evenimentelor

⁹ A. Berger – E. Wagner, *Urkunden – Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz im Siebenbürgen*, I–II, 1203–1570, Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 11, Köln–Wien, 1986; A. Berger – E. Wagner – I. Dordea – I. Drăgan – K. G. Gündisch, *Urkunden – Regesten ...*, III, 1571–1585, Köln–Wien, 1995.

¹⁰ I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*, București, 1973.

¹¹ Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*, I–II, Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II, Forráskiadványok, 17).

¹² V. nota nr. 1.

cotidiene, mărunte. Creșterea practicii scrierii s-a produs într-un ritm susținut, sporind și numărul actelor – izvoarelor – scrise, din care mii de exemplare s-au păstrat până astăzi. De la curțile principelui și ale nobilimii, până la gospodăriile țăranilor liberi din Secuime, este folosită limba maghiară, în vreme ce, în rândul burgheziei orășenești și ale țăranilor din zona săsească se difuzează scrisul în limba germană. Schimbarea produsă în practica scrierii a fost sesizată și de voievozii și dregătorii din Moldova și Țara Românească, determinându-i să abandoneze latina în favoarea maghiarei și în corespondența lor cu orașele săsești, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Aceste schimbări lingvistice, precum și creșterea cantitativă rapidă pot fi sesizate și în cazul izvoarelor narative (cronici, memorii).

Schimbările produse în situația izvoarelor nu creează greutăți speciale pentru cercetarea maghiară și germană. Cea română, însă, este pusă în fața unei dileme: dacă este continuată practica traducerii integrale a documentelor, schimbările lingvistice și explozia cantitativă vor avea drept consecință faptul că, în timp util, va fi accesibil doar un fragment minuscul din baza informațională a Transilvaniei pentru secolele XVI–XVIII. Dacă, în schimb, se renunță la traducerea în limbă română, bariera lingvistică se va menține, împreună cu întrebarea: care să fie metoda viabilă pentru ca istoriografia română să poată participa la cercetarea trecutului transilvan, cunoscând integral sursele păstrate? Problema necesită rezolvare urgentă, deoarece cea mai dezavantajată de această situație este chiar știința românească. Neobservarea problemei, probabil, este rodul mentalității de secol XIX, caracterizată prin amestecul obiectivelor politice și științifice.

Prelucrarea izvoarelor din perioada principatului (1542–1711) – favorizată mai devreme de istoricii maghiari – a suferit, poate, cel mai mult în deceniile dictaturii. Marile serii de publicații – începute în secolul al XIX-lea – care prezentau documentele privind istoria politică a statului transilvan au fost întrerupte după 1918. Numai diplomatarul secuiesc a fost reluat în 1983, datorită faptului că puterea politică de atunci a găsit de cuviință să considere secuimea ca o naționalitate aparte¹³. Republicarea modernă, în țară, a izvoarelor narative bogate din epocă, însă, nici nu putea să ajungă pe ordinea de zi. În pofida așteptărilor serioase din partea publicului, populația minoritară nu putea să citească despre propria istorie nici măcar de la istoricii din secolul al XVII-lea. Era posibilă, însă, într-o măsură mai mare, publicarea – în seria populară de *Cărți Albe* a Editurii Kriterion – a lucrărilor unor personalități culturale¹⁴. Astfel, republicarea celor mai importante lucrări memorialistice

¹³ Demény L. – Pataki J. – Tüdös Kinga, *Székelly oklevéltár, Új sorozat, I–III, Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek, 1569–1600*, Bukarest, 1983–1994; Demény L., *Székelly oklevéltár, Új sorozat, IV–VI, Székelly népességösszeírások, 1575–1653*, Bukarest, 1998–2000.

¹⁴ Seria numită după copertă *Cărți Albe*, a fost creată, inițial, pentru publicarea izvoarelor narative. Pe parcurs, prin forța împrejurărilor, conținutul a devenit mixt. Din volumele apărute

s-a produs în străinătate: lucrările lui Wolfgang Bethlen, Ioan Bethlen, Nicolae Bethlen, Ioan Cserei, Ioan Kemény, Ioan Szalárdi au apărut la Budapesta, iar Georg Kraus la New York și la Budapesta¹⁵.

În astfel de condiții, cea mai benefică era activitatea lui David Prodan și a colaboratorilor săi, care, în deceniile dictaturii, au publicat izvoare economice, în special urbarii, din regiuni cu însemnată populație românească¹⁶. După moartea lui, continuarea acestor lucrări a fost îngreunată – în afara pasivității generalizate – și de lipsa cunoașterii limbii maghiare, limba în care sunt create majoritatea documentelor. În privința izvoarelor narative, în schimb, se manifestă semnele unei schimbări fericite. Pot să amintesc aici, inițiativa Ștefaniei Gáll Mihăilescu și a lui Ferenc Pap, precum și faptul că se conturează metoda viabilă de a face accesibile sursele istorice pentru cercetători români: marile cantități de izvoare documentare trebuie publicate în regeste, iar izvoarele narative în traduceri exigente. Dintre cele mai importante opere narative a apărut deja autobiografia principelui Ioan Kemény¹⁷ iar memoriile lui Nicolae Bethlen vor apărea în cursul acestui an. Ambele, în traducerea de calitate și notele bogate ale lui Ferenc Pap, cu

amintim: Retzegi György, *Emlékezetre méltó dolgok, 1718–1784*, ed. îngrijită, introducere și note de Jakó Zs., Bukarest, 1970; *Erdélyi fénis. Misztófalusi Kis Miklós öröksége*, introducere și note de Jakó Zs., Bukarest, 1974; Pápai Páriz Ferenc, *Békességet magamnak és másoknak*, ed. îngrijită, introducere și note de Nagy G., Bukarest, 1977; Wesselényi István, *Sanyarú világ. Napló, I, 1703–1705*, ed. îngrijită de Magyari A., Bukarest, 1983; II, 1707–1708, ed. îngrijită de Demény L., Magyari A., Bukarest, 1985; *Kolozsvári emlékirók, 1603–1720*, ed. îngrijită de Bálint J., note de Pataki J., Bukarest, 1990; *II Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege, introducere și note de Magyari A., Kolozsvár, 1994; Kolozsvári harmincadjegyzékek, 1599–1637*, introducere și note de Pap F., Bukarest – Kolozsvár, 2000.

¹⁵ Bethlen Farkas, *Erdély története*, I, 1526–1538, în ungurește de Bodor A., note de Pálffy G., Budapest–Kolozsvár 2000; II, 1538–1571, în ungurește de Bodor A., note de Kruppa T., Budapest–Kolozsvár, 2002; III, 1571–1594, în ungurește de Bodor A., note de Kruppa T., Budapest–Kolozsvár, 2004; Bethlen János, *Erdély története, 1629–1673*, în ungurește de P. Vásárhelyi Judit, note de Jankovics J., Budapest, 1993; Bethlen Miklós, *Önéletírása*, I–II, ed. îngrijită și note de V. Windisch Éva, Budapest, 1955 (ed. a treia 1986); Cserei János, *Erdélyi históriája, 1661–1711*, ed. îngrijită și note de Bánkúti I., Budapest 1983; Kemény János, *Önéletírása és válogatott levelei*, ed. îngrijită și note de V. Windisch Éva, Budapest, 1951; Szalárdi János, *Siralmas magyar krónikája*, ed. îngrijită și note de Szakály F., Budapest, 1980; G. Kraus, *Cronica Transilvaniei, 1608–1665*, în românește, introducere și note de G. Duzinchevici și E. Reus-Mirza, București, 1956; idem, *Siebenbürgische Chronik*, Unverandärter Nachdruck der Ausgabe 1862–1864, Johnson Reprint Corporation, New York – London, 1969; idem, *Erdélyi krónika, 1608–1665*, în ungurește, ed. îngrijită, introducere și note de Vogel S., Budapest, 1994.

¹⁶ D. Prodan, *Domeniul cetății Șirioara*, în *AII Cluj*, III (1960), p. 37–102; idem, *Domeniul Beiușului*, în *AII Cluj*, V (1962), p. 35–110; idem, *Domeniul cetății Ciceu la 1553*, în *AII Cluj*, VIII (1965), p. 73–113; D. Prodan – L. Ursuțiu – Maria Ursuțiu, *Urbăriile Țării Făgărașului, 1601–1680*, I–II, București, 1970–1976.

¹⁷ Ioan Kemény, *Memorii. Scrierea vieții sale*, ed. și prefată de Șt. J. Fáy, în românește de Pap F., cuv. introductiv de Camil Mureșanu, Cluj-Napoca, 2002.

studiul introductiv semnat de Camil Mureșan. Și textele de importanță locală au fost descoperite în urma traducerii în românește a operei istorice a lui Ferenc Nagy Szabó de către Ștefania Gáll Mihăilescu, împreună cu comentarii istorice temeinice¹⁸. Volumele amintite reprezintă un standard înalt în îngrijirea textelor istorice, traducerea românească fiind un izvor aproape egal cu textul inițial.

S-a născut și speranța de a relansa publicarea izvoarelor documentare din epocă. După 1918, nici cercetarea românească, dar nici maghiară nu au avut o concepție elaborată și implementabilă în privința prelucrării acestor surse. Societatea Muzeului Ardelean a formulat un plan de acțiune, în 1942, dar dizolvarea acestui societăți, după un scurt timp, și confiscarea colecțiilor au zădărnicit executarea acestuia. După schimbările politice din 1989, s-au creat posibilitățile reluării acestor preocupări. Societatea Muzeului a început să completeze lipsurile existente de un secol. Un număr de tineri cercetători a fost antrenat, în ultimii ani, pentru a rezolva sarcinile stabilite și, astăzi, munca are deja un ritm potrivit. Este vorba despre efortul de a compensa arhiva princiară distrusă, prin a face accesibile publicului științific, în formă de regeste, protocoalele capitolului de Alba Iulia și ale conventului din Cluj-Mănăstur, precum și *Librii Regii* (*Cărțile Regale*) ale principilor. Prelucrarea acestor volume din urmă a fost începută în 1997, cu sprijinul Fundațiilor „Apáczai”, „Sapientia” și „Arany János”, în colaborare cu Universitatea din Miskolc. În anul 2003 a apărut primul rod al acestui proiect – volumul de regeste conținând materialul emis de Ioan Sigismund și Cristofor Báthori¹⁹. În timpul pregătirii, trei tineri cercetători au fost antrenați pentru sarcini asemănătoare. Materialul dinaintea anului 1603 iese de la tipar în curând iar, până la sfârșitul anului 2004, vor fi finalizate și cele circa o mie de regeste din protocoalele de secol XVI ale capitolului de Alba Iulia.

Mai mult, a fost începută, deja, și prelucrarea protocoalelor comitatense și orășenești de secol XVI–XVII. Publicarea rezultatelor are loc în cadrul seriei *Erdélyi Történelmi Adatok* (Date Istoric Transilvane), începute în 1855, reluată apoi în 1918 și 1993, fiind întreruptă în 1945. Seria a fost reîncepută cu publicarea protocoalelor orașului Turda, în 1993²⁰, urmate de cele ale reședinței princiare, Alba Iulia, dintre anii 1588–1616, în 1998²¹. În 1999 a fost începută prelucrarea protocoalelor comitatense, până în 2003,

¹⁸ Ștefania Gáll Mihăilescu, *Memorialul lui Nagy Szabó Ferenc din Târgu Mureș, 1580–1658*, București, 1993.

¹⁹ Fejér T. – Rácz Etelka – Szász Anikó, *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei*, I, 1569–1581, Kolozsvár, 2003. (*Erdélyi Történelmi Adatok*, VII/1).

²⁰ Wolf R., *Torda város tanácsa jegyzőkönyve, 1603–1678*, Kolozsvár, 1993, (*Erdélyi Történelmi Adatok*, VI/1).

²¹ Kovács A., *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*, Kolozsvár, 1998, (*Erdélyi Történelmi Adatok*, VI/2).

fiind terminată transcrierea protocoalelor comitatului Turda, dintre anii 1603 și 1700, prima parte fiind pregătită pentru tipar pentru anul 2004. Dacă aceste proiecte schițate se vor împlini și vor da posibilitatea de a antrena noi tineri în cercetare, se va crea posibilitatea ca și transilvănenii să contribuie la achitarea marilor datorii ale istoriografiei maghiare, cum ar fi continuarea seriilor întrerupte din *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae* sau corespondența lui Mihály Teleki (1634–1690)²².

Istoriografia română abordează mai serios sursele doar începând cu cercetarea secolului al XVIII-lea. Optica, însă, este filtrată, în continuare, de preferințe etnice. Interesul politic a dat naștere la două serii de publicații reprezentative, redactate la Institutul de Istorie „George Bariț” al Academiei Române din Cluj-Napoca. Aceste serii – ambele fiind coordonate, până la deces, de Ștefan Pascu – vizează editarea surselor privind răscoala lui Horea din 1784²³, precum și documentele transilvane ale revoluției din 1848–49²⁴. Din izvoarele răscoalei lui Horea au apărut nouă volume, între 1982 și 1993: din subseria izvoarelor narative au ieșit trei volume, începând cu 1984 (două fiind gata de tipar), iar din seria documentelor, ordonate pe comitate, au apărut șase până 1993, iar al șaptelea ieșea pe piață în 2001.

Situația diplomatarului privind 1848–1849 este mai încurajator. Între 1977 și 1992, au apărut documentele până la data de 4 iunie 1848, în cinci volume, urmate, în 1998, de volumul VI, conținând izvoarele dintre 5 și 16 iunie. Pregătirea volumului VII a fost finalizată, dar tipărirea se lasă, încă, așteptată. Stagnarea ambelor serii, deși având conotații etnice, ilustrează situația actuală și perspectivele transilvane ale edițiilor de izvoare. În afară de pasivitatea observabilă din ce în ce mai mult, există greutăți adiționale, pentru că jumătate din fonduri – și așa sumare – este consumată pentru traducerea integrală a documentelor. Ar fi mult mai potrivit ca cercetarea românească să concentreze aceste eforturi în direcția cunoașterii materialului arhivistic de limbă germană, creat de autoritățile centrale vieneze – forurile decizionale supreme din secolul al XVIII-lea.

Este suficientă citarea unui singur exemplu, elocvent pentru a ilustra că și în preocupările românești există o cale viabilă – diferită de cea generală, în momentul actual – de a publica izvoare anterioare secolului al XIX-lea. Este vorba de cele trei volume postume ale profesorului Francisc Pall (1911–1992), pregătite în Germania și publicate, în mod exemplar, în 1997,

²² Erdélyi országyűlési emlékek, 1540–1699, I–XXI, ed. îngrijită, introducere de Szilágyi S., Budapest, 1875–1898; Teleki Mihály levelezése, 1656–1679, I–VIII, ed. îngrijită, introducere de Gergely S., Budapest, 1905–1926.

²³ Șt. Pascu, *Izvoarele răscoalei lui Horea, Seria A, Diplomataria, I, Premisele răscoalei, 1773–1784*, de Al. Neamțu și C. Feneșan, București, 1982.

²⁴ Șt. Pascu – V. Cheresteșiu, *Revoluția de la 1848–1849 din Transilvania, I, 2 martie – 12 aprilie 1848*, București, 1977.

conținând actele episcopului transilvan, greco-catolic, Inochentie Micu-Klein, dintre anii 1745–1768²⁵.

Odată cu înmulțirea izvoarelor de limbă română din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se schimbă profund atitudinea reticentă a istoriografiei românești față de sursele istorice transilvane. În prelucrarea documentelor privind activitatea protagoniștilor politici și culturali din mișcarea națională s-a format o echipă de cercetători, care, pe lângă cultivarea istoriei naționale și cultural-literare, au devenit buni specialiști ai publicării izvoarelor. Chiar dacă acest interes a fost dirijat spre trecutul politic și cultural propriu, în sens etnic, fără îndoială, a dat un mare imbold pentru a forma o imagine mai echilibrată – deci și mai reală – asupra istoriei Transilvaniei în întregime.

Cercetarea maghiară privind izvoarele secolelor XVIII–XIX ar fi interesată de publicarea corespondenței personalităților din viața politică și culturală, în serii, comparabile în exigență, cu seria *Fontes*, inițiat de Kuno Klebelsberg²⁶. Lipsește, însă, personalul adecvat și condițiile materiale necesare. Cercetarea maghiară din Transilvania poate să conteze, în schimb, pe un sprijin permanent din Ungaria. Ar fi necesar, totuși, ca interesul spontan față de problemele transilvane să se canalizeze pentru remedierea efectelor negative ale izolării și pentru rezolvarea celor mai urgente sarcini. În decurs de câteva decenii se va produce o schimbare de generație, chiar și dacă, perioada pe care o avem în față nu va fi așa de grea, cum au trăit-o mai multe segmente ale comunității maghiare în ultima jumătate de veac. Sub dictaturile comuniste, contactele științifice transfrontaliere – cel puțin în cazul anumitor domenii – au fost activități sancționabile și, astfel, represate. În consecință, nu este de mirare că, deși se proclamă unitatea cercetării științifice maghiare, nici astăzi nu sunt coroborate acțiunile și stabilite prioritățile. Precum nu se cunosc – în mod reciproc – nici planurile și nici realizările celuilalt. Planul publicării izvoarelor, măcar în privința celor transilvane, trebuie adus la numitor comun – cel puțin în privința relațiilor maghiaro-maghiare – iar sarcinile domeniului necesită o ierarhizare comună. Doar astfel va fi posibil ca, de ambele părți ale graniței politice, munca să se desfășoare mai sistematic, mai consecvent și mai eficient, iar cercetarea maghiară din Transilvania să atingă nivelul celei din Ungaria.

Fără îndoială, cercetarea transilvană are sarcina specială de a oferi pentru istoriografiile interesate o îndrumare actualizată și mai precisă asupra

²⁵ Fr. Pall, *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma*, I–II/1–2, ed. îngrijită de L. Gyémánt, Cluj-Napoca, 1997.

²⁶ Vezi: *Előszó az Erdélyi Történelmi Adatokhoz*, in vol. *Erdélyi Történelmi Adatok*, V/1, Kolozsvár, 1945, p. 3–8; și volumele seriei *Magyarország újabbskori történetének forrásai / Fontes historiae Hungariae aevi recentioris*, Budapeșt. Prezentarea seriei vezi la Kosáry D., *Bevezetés Magyarország történetének forrásai és irodalmába. I. Általános rész. 2. Országos jellegű levéltárak és forrásközlések*, Budapeșt, 2003, p. 306–307, 314.

materialului arhivistic păstrat pe teritoriul României. Instituțiile de stat au astfel de îndrumătoare, dar ele nu informează asupra conținutului și ordinii materialului păstrat, ci mai mult despre referințele românești. Ar fi de dorit, deci, ca aceste publicații oficiale să fie completate de cercetări explorative și să fie publicate pentru a fi accesibile comunității științifice. Un exemplu frumos și de urmărit este volumul – apărut, de altfel, în premieră – care prezintă, în limbile maghiară și română, cu o înaltă profesionalitate, arhiva județului Satu Mare, divizată de graniță²⁷.

Deși sub sistemul comunist au fost confiscate cele mai mari părți ale arhivelor bisericești, fiind ținute în custodia statului și astăzi, prelucrarea lor pentru a le face accesibile științei a rămas, se pare, în totalitate, pe seama bisericilor creatoare. De exemplu, vechile și imensele arhive ale Episcopiei romano-catolice de Oradea și ale Capitlului, au pierdut ordinea interioară existentă cu ocazia mutării lor din localurile originare și sigure în încăperile neglijate ale cetății. De decenii aceste colecții sunt aproape necercetabile și nu a fost publicat nici un material informativ pentru specialiști. Este îmbucurător că bisericile istorice, cu un efort financiar considerabil, au modernizat echipamentul arhivelor și bibliotecilor rămase în custodia proprie și le-au transformat în niște instituții științifice adevărate.

Arhiva Arhiepiscopiei romano-catolice de Alba Iulia păstrează documentele în depozite echipate cu unul dintre cele mai moderne mobiliere dintre arhivele din România. În Cluj-Napoca, arhiva centrală a bisericii unitariene, iar în Oradea, biblioteca și partea de arhivă rămasă diocesei romano-catolice au fost echipate cu un mobilier complet nou și modern²⁸. Soarta arhivelor aparținând bisericii luterane săsești este similară. Colecția centrală din Sibiu, creată din arhiva parohiilor depopulate și echipată cu aparatură de ultimă oră, în curând, se va transforma într-o instituție germană de cercetare a istoriei. Materialul arhivistic rămas în custodia bisericilor stă, deci, la dispoziția cercetătorilor, în condiții reînnoite. Colecțiile sunt ordonate sau în curs de prelucrare, fiind publicate – sau în curs de pregătire – îndrumătoarele cuvenite.

Este de înțeles, astfel, că, în aceste condiții, și bisericile și-au asumat un rol în publicarea propriilor izvoare arhivistice și în prelucrarea lor

²⁷ Kiss A. – Lucia Augusta Șerdan – Henzsel Ágota, *Szatmár vármegye levéltára / Fondul „Prefectura județului Satu Mare”, 1420–1919*, Nyíregyháza–Cluj-Napoca, 2000.

²⁸ Jakó Zs., *A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében*, in idem, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, 1976, p. 103–137; Dáné Veronka – Sipos G., *Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára*, Kolozsvár, 2002 (Erdélyi református levéltári kiadványok, 1); Dáné Veronka, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltárának mutatója, 1700–1750*, Kolozsvár, 2002; Érszegi G. – Szögi L. – Borsodi Cs., *A gyulafehérvári érseki levéltár*, in *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum*, 3 (1998), nr. 3–4, p. 227–234.

istoriografică. În cazul așa-ziselor monografii de localități și parohii transilvane – greu de estimat ca număr – aprecierile privind calitățile și defectele lor vor fi formulate numai pentru cele de limba maghiară, observațiile fiind caracteristice pentru „genul” în întregime. În primul rând, nivelul profesional al acestor publicații este foarte variat. Există performanțe științifice de valoare, dar și unele care manifestă mai mult bune intenții decât profesionalism²⁹. Trebuie menționat că, dintre publicațiile de acest tip, cele mai profesionale sunt acelea care conțin lista studenților din colegiile vestite și au fost publicate în urma colaborărilor între specialiști transilvăneni și instituțiile de specialitate din Ungaria³⁰.

Deoarece, din arhivele bisericești partea mai veche și mai importantă din punct de vedere științific este, în continuare, în custodia statului, posibilitățile cercetării istorice sunt radical deosebite. Partea aflată în custodia statului – contrar situației părții păstrate de biserici – este deseori ordonată formal sau orice prelucrare este doar în așteptare – servind un bun pretext pentru împiedicarea cercetării.

Situația arhivelor private (de familie) de pe teritoriul României este o problemă și mai sensibilă a istoriografiei. De neordonarea acestor arhive este atinsă, în mod special, cercetarea maghiară, fiind imposibil accesul la această moștenire arhivistică – specifică propriei comunități. Tocmai satisfacerea rolului special al acestei istoriografii, precum și rezolvarea unei părți din sarcinile existente în domeniu pe plan național, sunt împiedicate prin astfel de limitări. Este și interesul tuturor istoriografiilor interesate de Transilvania să fie realizată repertorierea profesională și detaliată a arhivelor private (de familie), confiscate de regimul comunist, și să fie cunoscută ordinea lor internă. Despre colecțiile de documente și arhivele depuse spre custodie în arhiva Societății Muzeului Ardelean, începând din anul 1883, colecția formată astfel fiind deschisă publicului spre cercetare, și astăzi posedăm doar

²⁹ Diferențele calitative pot fi sesizate dacă comparăm următoarele publicații: Buzogány D. – Dáné Veronka – Kolumbán V. J. – Sipos G., *Erdélyi református zsinatok iratai*, III–IV, 1771–1800, Kolozsvár, 2001 (*Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok*, 1/3–4); Sávai J., *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára. Dokumentumok a csiksomlyói és a kantai iskola történetéhez*, I–II Szeged, 1997 (*Missziós dokumentumok Magyarországról és a hódoltságról*, I–II); Idem, *Zsinat és forradalom. Erdély 1848/49*, Szeged, 1997; Kovács A. – Kovács Zs., *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*, I, 1727–1737, Kolozsvár, 2002 (*Erdélyi művelődéstörténeti források* 1); Buzogány D. – Ósz S. E., *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*, I, 1686–1807, Algyógy – Haró, Kolozsvár 2003 (*Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok*, 2/1).

³⁰ Jakó Zs. – Juhász I., *Nagyenyedi diákok, 1662–1848*, Bukarest, 1979; Bura L., *Szatmári diákok, 1610–1852*, Szeged, 1994 (*Fontes Rerum Scolasticarum*, V); Tonk S., *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága, 1653–1848*, Szeged, 1994 (*Fontes Rerum Scolasticarum*, VI).

informații vechi de 50 de ani³¹. Remedierea acestei situații a fost propusă odată cu relansarea seriei arhivistice a Societății Muzeului Ardelean. După prezentarea arhivei personale, aparținând lui Wesselényi Miklós jr. (1796–1850), va urma, în curând, îndrumătorul arhivei familiei Wass, conținând un bogat material de diplome medievale³².

Politica culturală comunistă a promis, inițial, sprijinirea cercetării științifice a minorităților și, astfel, a apărut, în 1955, în limba maghiară, volumul conținând documentele societății științifice maghiare din Transilvania, activând între anii 1793 și 1806³³. Continuarea acestei deschideri, însă, a lipsit. Apariția, în condițiile mizerabile ale dictaturii, a corespondenței Benkő József (1740–1814)³⁴ și scrisorile privind bibliofilia lui Teleki Sámuel (1739–1822), fondatorul bibliotecii din Târgu Mureș³⁵, marchează, clar, posibilitățile și limitele care au determinat drumul parcurs de cercetarea maghiară privind izvoarele scrise, până la realizarea scopurilor propuse. Aceste publicații, precum și alte volume ale cercetării minoritare, editate în condiții ostile, similare, indică, în primul rând, că rezolvarea cea mai eficientă a sarcinilor științifice este obținută prin colaborarea specialiștilor de aici și de peste hotare. În al doilea rând, atrag atenția asupra faptului că publicarea documentelor culturale și literare, precum și a corespondenței, trebuie promovată în mai mare măsură, începând cu izvoare provenind din secolul al XVIII-lea. A treia concluzie, oferită de aceste volume, este că, în lucrările de prelucrare și publicare de acest gen, pot fi – și trebuie – cooptați și specialiști în filologie.

Perseverând în acest sens și avansând către trecutul cel mai apropiat, pot să apară, din colțurile ascunse ale arhivelor și bibliotecilor transilvane, o mulțime de valori din trecutul culturii scrise. Realizările amatorilor inspirați demonstrează valabilitatea acestui fapt. În explorarea moștenirii arhivistice bogate și complexe din perioada absolutismului și a dualismului, deja, obiectivele științifice își pierd influența, aceste activități fiind determinate de

³¹ Lista alfabetică a fondurilor, din anul 1942, din arhiva Societății Muzeului Ardelean v.: Jakó Zs., *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai*, Kolozsvár, 1942 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 133); Creșterile anilor 1942–1943 pot fi urmărite în rapoartele anuale, publicate în revista *Erdélyi Múzeum* și anuarul societății din 1943. Raportul anului 1944, precum și salvarea colecțiilor din cauza războiului, au putut să apară numai în anul 1994, tot în revista *Erdélyi Múzeum* (p. 85–127).

³² În această serie au apărut: Jakó Zs. – Valentiny A., *A torockószentgyörgyi Thoroczky család levéltára*. Kolozsvár, 1944 (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, 1); Vencel J., *Iffabb Wesselényi Miklós személyi levéltára*, Kolozsvár, 2002 (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, 2).

³³ Jancsó E., *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955.

³⁴ Szabó Gy. – Tamai A., *Benkő József levelezése*, cuv. introductiv de Szabó Gy., *Magyarországi tudósok levelezése*, Budapest, 1988.

³⁵ Deé Nagy Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, 1997.

diferite interese editoriale, considerente politice, dar și de cerințele pieței. Analiza acestor factori noi ar depăși, însă, cadrul acestei lucrări. Astfel, era de dorit ca anul 1848 să fie ales ca limita între perioadele anterioare și cele mai recente, privind problemele cercetării izvoarelor istorice. Începând cu această perioadă, se schimbă mobilurile, metodele și temele interpretării istorice, interesele științei fiind, câteodată, neglijate aproape total. În urma analizei de mai sus și, poate, prelungită prea mult, se impun următoarele concluzii:

Dintre cele trei provincii istorice ale României (Moldova, Țara Românească și Transilvania), Transilvania posedă cea mai însemnată cantitate de surse istorice, fiind și cea mai complexă în privința calității. Această situație, în schimb, nu este reflectată în interesul manifestat de istoriografie. În formarea acestei situații, un rol însemnat îl are, probabil, vechiul reflex, eronat, care consideră izvoarele de limbă latină, germană și maghiară neimportante și neglijabile în privința istoriei românești. Istoricii din secolul al XIX-lea au avut o părere exact opusă, dar în zilele noastre numai puțini – între care trebuie amintit David Prodan și colaboratorii lui – sesizează potențialul extraordinar oferit de izvoarele transilvane în cunoașterea trecutului națiunii române.

O cauză secundară a situației triste a izvoarelor istorice este politica mioapă a puterii comuniste privind cercetarea științifică. Prin dizolvarea instituțiilor tradiționale ale minorităților și neglijarea domeniilor cultivate de ele, specialiștii aparținând acestor minorități au fost obligați să găsească noi metode și soluții pentru promovarea intereselor specifice. Atât istoriografia germană, cât și cea maghiară au relansat activitatea de publicare a izvoarelor – parțial – în țara-mamă. Criza provocată de dispariția vechii generații de cercetători se menține numai în cazul cercetării românești, care este abia la începutul redresării.

La începutul lucrării, am pornit de la afirmația că istoria a condamnat la colaborare cercetările științifice aparținătoare spațiului carpatic. Această necesitate este valabilă și în cazul prelucrării moștenirii comune a izvoarelor istorice. În acest sens, dezvoltarea timp de decenii a colaborării româno-germane – cum se observă și din rezultate – este un caz fericit. De asemenea, arhiva bisericii săsești poate fi transformată într-o instituție de cercetare, asigurând cadrul pentru proiectele viitoare.

După reorganizarea, în 1990, a Societății Muzeului Ardelean și colaborările româno-maghiare au evoluat în sens pozitiv. Reînvierea Muzeului a creat posibilitatea ca centrul gravitațional al cercetărilor în limba maghiară, privind Transilvania, să revină în această provincie, ocupându-și cadrul tradițional. De altfel, Societatea Muzeului este obligată, statutar, la colaborare cu instituțiile românești și săsești. Populația germană și maghiară din Transilvania va aștepta, justificat, și în viitor, ca cercetarea lor științifică să se ocupe de propriul trecut și de izvoarele materiale și scrise referitoare la

acesta. Și tocmai aceste izvoare constituie categoria cea mai greu accesibilă pentru cercetarea românească. Fenomenele de criză, prezentate aici, ar putea fi rezolvate rapid și ușor, dacă potențialul de cercetare german și maghiar, instituțiile minoritare și interesul spre autocunoaștere ar fi integrate sistematic în cercetarea națională.

Istoria științei din Transilvania oferă exemple numeroase nu numai pentru controverse, dar și pentru colaborări și ajutor reciproc în rândul istoricilor români, maghiari și germani³⁶. Sunt bine cunoscute, în acest sens, aprecierile și respectul manifestate în rândul specialiștilor români față de Andrei Veress (1868–1953) și Lajos Kelemen (1877–1963), arhiviști ai Societății Muzeului Ardelean³⁷. Aceste rezultate pozitive erau rodul unor relații profesionale corecte. În situația prezentă, știința românească și cea maghiară, aflate în pragul integrării europene, au nevoie, însă, de colaborarea acțiunilor și priorităților la nivel mai înalt. Astfel, problema principală este dacă va exista o relație profesională între Academia Română și Societatea Muzeului Adelean, similară celei existente, deja, între Academia Maghiară și respectiva societate. Rezolvarea rapidă a crizei existente în cercetarea izvoarelor istorice din Transilvania – afectând cel puțin științele a trei națiuni – depinde, cred, de nașterea unei colaborări de acest gen și evoluția relațiilor româno-germane. Eșecul acestor colaborări va menține obstacole durabile în științele umaniste.

(traducere din limba maghiară de Péter Levente SZŐCS)

The Publication of Transylvanian Historical Sources in the Second Half of the 20th Century (Abstract)

Due to a lack of cooperation among the principal historiographies of direct interest – Romanian, Hungarian, and German – historical research on this region shows more regress than progress in the second half of the 20th century. The first step toward solving this situation is to diagnose the main problems and identify their causes. In order to carry out this task, a quantitative and qualitative overview of the historical sources of the province and the source-editing is carried out and a new research agenda is proposed for historical research.

³⁶ Pataki J., *A magyar és a román tudományos kapcsolatok történetéhez*, in vol. *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Bukarest, 1957, p. 511–523.

³⁷ Demény L., *Veress Endre a román-magyar közös múlt kutatásának szolgálatában*, in *Századok* 138 (2004), p. 89–118; Jakó Zs., *Kelemen Lajos*, in vol. *Erdélyi csillagok. Újabb arcképek Erdély szellemi múltjából*, Budapest, 1990, p. 51–74.

Among the three historical provinces of today's Romania, Transylvania has the richest and most complex heritage of written sources. Its Latin, Hungarian, and German sources have been, however, rather neglected in contrast to Romano-Cyrillic and Slavo-Cyrillic documents, regarded as crucial for the Romanian past. The Communist regime reinforced this ignorance and liquidated the institutional research network of Transylvanian minorities (Societatea Muzeului Ardelean – Erdélyi Múzeum-Egyesület and Asociația de Studii Transilvane – Verein für siebenbürgische Landeskunde) in 1949. As an immediate result, the specific research areas of these institutes were more or less abandoned. The long-term effect of this dissolution can be observed already in our days: the generalized lack of well trained specialists in the languages of the historical sources and in specific methods of archival research.

In this context, access to the archival material and its publication remain the crucial issue for historical research on Transylvania. The solution adopted by Romanian historiographers is the integral publication of the text with translation into Romanian. This method slows unexpectedly the huge publishing project of all the historical sources of Romania, started in the series of Documenta Romaniae Historica (Documente privind istoria României, before 1977) in 1949. Energies consumed in this translation and publication should be concentrated on a more intense rhythm of publication of the sources, edited in form of regestae. Romanian historiography, therefore, is more active in publishing the 18th and 19th century sources already written in Romanian and, consequently, the contribution of Hungarian and German historiography remains crucial for the earlier periods.

After the dissolution of the institutional network, Hungarian and German researchers partially continued their former research agenda; therefore, source publishing did not cease completely. A re-launching of the complete programs came after the fall of the Communist regime. The help of the mother countries (Germany and Hungary) and of the churches was essential both in a financial regard and in the sense of specialists. The former research centers of the minorities were reestablished and a new generation of researchers is emerging.

The crisis of Transylvanian historiography – affecting at least three nations – has one solution: to integrate the three branches of research and to promote institutional collaboration. Neglecting this cooperation, strong obstacles remain in the social sciences.

Deși astăzi o astfel de temă ar părea să nu mai intereseze pe nimeni, problema feudalismului românesc a dat multă bătaie de cap istoricilor români în perioada regimului comunist, dar și înainte de aceasta. Acest studiu nu are rostul de a oferi o rezolvare teoretică a unei probleme mai degrabă generată de ingerințe ideologice. Inițial el a pornit de la alte premize, pentru ca pe parcursul documentării avaturile acestui concept să se ivească și să se precizeze. Startul acestui studiu se află în contactul cu medievistica americană și britanică, unde prin câteva contribuții s-a pus serios în discuție utilitatea termenului de feudalism. Ceea ce era criticat în lucrările pe care le vom discuta mai jos era feudalismul numit nemarxist, care se deosebește de ceea ce s-a numit feudalism în istoriografia românească dintre 1948–1989. Vom vedea însă că rezultatele analizelor medievistilor britanici și americani au relevanță și pentru studiul istoriei medievale din țara noastră.

Termenul de feudalism este probabil unul dintre cei mai larg cunoscuți atunci când se discută despre istorie, el fiind la fel de răspândit ca alți termeni generali care definesc epoci istorice întregi. O examinare a accepțiunilor sale contemporane ar arăta foarte probabil că el coincide pentru foarte mulți vorbitori cu termenul de ev mediu. Ultimul, așa cum se cunoaște dealtfel, a fost impus de cărturarii Renașterii, care doreau să deosebească epoca lor de aspirații culturale și estetice clasice, de cea aspră și barbară, care îi despărțea de Antichitate. Așa cum îi cunoaștem astăzi, termenul de ev mediu și adjectivul medieval, deși în ultimă instanță convenționali, au avantajul de a nu suscita discuții prin implicațiile pe care le sugerează. Nu același lucru se poate spune despre feudalism.

Ne-am propus ca în aceste rânduri să discutăm justificarea utilizării termenului de „feudalism românesc” și conținutul său. Pentru aceasta am considerat că trebuie să pornim de la originile sale în istoriografia noastră. Demersul nostru va scoate în evidență evoluția termenului de feudalism în istoriografia românească din perioada școlii critice, apoi evoluția din perioada comunistă și forma la care s-a ajuns în acea epocă. Întrucât dialogul dintre istoriografia românească și cele occidentale are o mare influență asupra evoluției temelor de cercetare, este necesară o privire asupra problemei feudalismului în viziunea istoricilor occidentali.

Feudalismul și Școala Critică. Pentru a detecta începuturile feudalismului în istoriografia românească am recurs la sondarea operelor unora dintre istoricii interbelici reprezentativi, precum A. D. Xenopol, Nicolae Iorga, Petre P. Panaitescu și Gheorghe Brătianu. Așadar, facem precizarea că aprecierile care vor urma nu sunt decât rezultate ale unor sondaje, fără nici o pretenție de investigare exhaustivă. Sperăm totuși că aceste aprecieri vor stârni interesul pentru investigații istoriografice de adâncime și de precizie. Fără îndoială că termenul de feudalism a fost receptat de gânditorii români înainte de începutul secolului XX și că investigarea originii sale este o temă interesantă. Însă aceasta nu cade în sfera de interes a acestui studiu. Ne preocupă mai mult conceptele utilizate de istoricii români din secolul XX întrucât acestea au încă o influență sporită în istoriografia românească contemporană.

A. D. Xenopol, deși își însușise terminologia curentă la sfârșitul secolului XIX și începutul sec. XX, este remarcabil că utilizează termenii de feudalism ori feudal foarte parcimonios. În *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, descriind mulțimile care au descălecat Țara Românească și Moldova, el preciza că acestea erau formate din români ieșind „din niște mici state organizate în chip feodal, care reproduceau în mai mic, aproape toate elementele și condițiile de viață ce se aflau în întregul din care făceau parte”. Tot acești descălecători au adus cu ei de peste munți „principiul monarhic al cârmuirii prin voievozi, nobleța cu drepturile și îndatoririle sale, obiceiul feodal al dăruirii de pământuri și multe altele”¹. Pentru A. D. Xenopol, ca și mai târziu pentru Nicolae Iorga, Ungaria reprezenta un spațiu al feudalismului. Totuși, este remarcabil că în întregul volum termenul de feudal nu ajunge să-l înlocuiască pe cel de boier. Sinonimul pentru boier, din Țara Românească ori Moldova, este la Xenopol termenul de nobil. Sistemul de donații funciare, era în viziunea lui Xenopol „împrumutat de unguri de la feudalismul apusan, și trecuse apoi la români când aceștia se desfăcuseră de monarhia maghiară. Dăruirea de pământuri care forma în apusul Europei chitul cel mai puternic al statului, deveni și în Țările Române mijlocul cel mai temeinic de întărire a domniei”². Din acest ultim citat s-ar putea trage concluzia că Xenopol era adeptul unei definiții a feudalismului în care accentul se pune pe fief. La vremea sa termenii de feudalism și cei derivați fuseseră deja receptați (nu ne îndoim că receptarea în societatea românească s-a petrecut cu mult mai devreme) însă nu se abuza de ei atunci când se făceau descrieri ale societății românești medievale. În același volum, Xenopol mai

¹ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, III, *Primii domni și vechile așezăminte 1290-1457*, București, 1914, p. 61.

² *Ibidem*, p. 191.

pomenește „răsplătirea slujbelor” care în opinia sa „avea caracterul feudal, care este de a împărți veniturile statului cu funcționarul”³.

Nicolae Iorga utilizează modelul feudalismului apusean și terminologia asociată acestuia atunci când discută despre natura relațiilor dintre domnii români și regii Ungariei. El menționează termeni precum: „feudă”, „datorii feudale”, „vasalitate”, „drepturi feudale”, „legături feudale”, „semi-feudalism sârbesc”, „feudalitate deplină în Ungaria și Polonia”, „nex perfect al feudalității”, „fiscalitate feudală”. Bosnia era astfel „o feudă croată”, domnii români aveau „repulsie pentru omagiu”, Amlașul și Făgărașul erau feude, Țara Severinului era numită „feudă ungurească”, domnii au „datorii feudale”⁴. Unele dintre textele conținând acești termeni au fost redactate în anii 1915–1916, și reflectă însușirea terminologiei și conceptelor istorice curente în istoriografia europeană a vremii.

Petre P. Panaitescu, în *Problema originii clasei boierești*⁵, a utilizat cuvintele feudal, feudalitate de câteva ori. El distingea între o „adevărată boierime feudală”, separată de ceilalți boieri (nefeudali am putea spune) prin deținerea imunității. Panaitescu vorbea însă despre „privilegiu feudal”, „organizație militară feudală”, „obicei feudal”. El a vorbit adesea despre nobilimea română, clasa boierească, fiind prin aceasta pe cale să efectueze echivalarea cu nobilimea occidentală, numită adesea feudalitate. Operând cu modelul feudalismului occidental oferit de lucrarea lui Marc Bloch, *La société féodale*, Petre P. Panaitescu se pronunța fără echivoc: „feudalitatea în sensul ei formal și juridic a existat la români în evul mediu întocmai ca în apusul Europei”⁶. Argumentele în favoarea acestei teze sunt existența câtorva elemente componente ale sistemului feudal din apusul Europei: imunitatea, existența unor relații de natură suzerano-vasalică între domnie și „boierimea feudală” exprimată în *dominium eminens*, boierii sunt vasalii domnului. Panaitescu susținea că omagiul feudal a existat și la noi, el fiind dedus din formulele actelor de cancelarie care se referă la slujitori credincioși și credința arătată de ei domnului, care nu este altceva decât „jurământ omagial”⁷.

Gheorghe Brătianu, deși expus acelorași influențe ale medievisticii interbelice occidentale, pare a fi avut o poziție precaută, echilibrată și nuanțată. În contextul analizei relațiilor dintre domnie și stări în evul mediu el aprecia că „nu se poate socoti în țările noastre feudalitatea pe același plan, cu cel pe care ni-l arată regimul ei din țările apusene, ajuns la deplina sa

³ *Ibidem*, p. 249.

⁴ N. Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. îngrijită de Ș. Papacostea, București, 1984, p. 54, 55, 59, 61, 62, 82, 83, 84.

⁵ P. P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, Ediția a II-a, București, 1994, p. 36–39.

⁶ *Ibidem*, p. 57.

⁷ *Ibidem*, p. 58–60.

dezvoltare”⁸. Aceasta nu înseamnă că avea rezerve cu privire la modelul feudalismului apusean propus de Marc Bloch, ci cu privire la corespondența perfectă dintre realitățile medievale românești și cele din Franța. Aici el se deosebește de poziția tranșantă a lui Panaitescu. Dealtfel Brătianu știa că „instituții feudale depline” au fost realizate numai în Franța și în statele create de cruciați în Orient, iar în viziunea lui aceasta nu trebuia să împiedice studierea „așezămintelor celorlalte țări europene, în cari lipsesc unele din elementele ce alcătuiesc „tipul” desăvârșit al regimului”⁹. Comentând opiniile unor istorici care respinseseră existența unor elemente de feudalism în țările române, Brătianu preciza că pentru statele medievale românești trebuie admisă „o pătrundere a concepției feudale, în forme deosebite și cu un grad variabil de intensitate, în regimul social al acestor țări”¹⁰.

O concluzie a acestor observații este că în prima jumătate a secolului XX, istoricii români reprezentativi operau cu conceptele de feudalism, feudalitate și altele derivate din ele. Evident, se pot distinge note personale în privința echivalării realităților medievale românești cu cele clasic feudale occidentale. Către mijlocul secolului, mai ales la istoricii din gruparea de la *Revista Istorică Română* se poate observa o tendință spre echivalarea instituțiilor medievale românești cu cele occidentale, numite feudale. În această privință, un pas hotărâtor către propășirea conceptului de feudalism românesc aparține lui Petre P. Panaitescu. Totuși, până în 1948 istoricii români operau cu conceptul nemarxist de feudalism. O întorsătură brutală a avut loc după această dată.

Feudalismul și istoria românească în perioada comunistă. Feudalismul a căpătat greutate copleșitoare în 1948, când într-un manual de istorie pentru liceu Mihail Roller făcea pentru prima dată uz de schema stalinistă a dezvoltării uniliniare în cinci etape, anume comuna primitivă, sclavagism, feudalism, capitalism și socialism¹¹. Textele lui Marx și Engels au furnizat elementele teoretice în funcție de care istoricii români au fost siliți să opereze în interpretarea trecutului. Este epoca celor mai grave ingerințe ideologice în sfera scrisului istoric.

În viziunea autorilor unui manual universitar de istorie medie publicat în 1966, istoriografia interbelică nu s-a preocupat de „problema formării relațiilor feudale – lipsită de o concepție științifică cu privire la dezvoltarea societății – nu a fost capabilă să înțeleagă prefacerile social-economice care

⁸ Gh. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în principatele române*, București, 1995, p. 25.

⁹ *Ibidem*, p. 26.

¹⁰ *Ibidem*, p. 40–45.

¹¹ H. H. Stahl, *Probleme confuze în istoria socială a României*, București, 1992, p. 115.

au dat naștere orânduiri feudale”¹². În lipsa concepției științifice, adică a teoriei succesiunii orânduirilor social-economice, istoriografia românească veche a respins ideea existenței feudalismului pe teritoriul românesc. Autorii manualului considerau că „epoca medievală sau orânduirea feudală” constituie spațiul cronologic al apariției, dezvoltării și dispariției feudalismului¹³. Feudalismul a apărut din destrămarea societății sclavagiste ori descompunerea societății gentilice. Au existat peste tot trei etape ale feudalismului: timpuriu, dezvoltat, târziu. Criteriile de deosebire a perioadelor sunt constituite de relațiile de producție, formele de exploatare, lupta de clasă și fenomenele de suprastructură. În sec. X, cu care debutează *feudalismul timpuriu*, autorii constatau cristalizarea noilor relații sociale pe teritoriul României. În sânul obștilor apare diferențierea pe baza proprietății individuale a locuitorilor. Aceasta a condus la formarea claselor antagonice, cu tendințe de a se constitui în clase feudale. Conducătorii ajung la o situație materială mai bună, aceștia au fost atestați de izvoare narrative și arheologice: cnezii, jupanii, voievozii, „într-un cuvânt feudali”. În această epocă apare și stăpânirea feudală asupra pământului și aservirea treptată a obștilor țărănești libere, și formarea celor două clase fundamentale, țărănimea dependentă și stăpânii feudali. Apare și proprietatea funciară privată, în sec. XII–XIII, „sub forma *alodiului*, adică a *ocinei* sau *baștinei* – proprietate moștenită, născută din uzurparea obștii sătești, fie sub forma corespunzătoare *beneficiului* din feudalismul apusean sau *pomestiei* din cel slav; în sfârșit, sub forma identică *feudului* – forma pe deplin constituită ereditară, cea mai dezvoltată a proprietății feudale asupra pământului, legată de obligația serviciului militar”¹⁴. Lăsând la o parte opțiunile ideologice, modificările cele mai importante aduse terminologiei istorice în această perioadă constau din introducerea substantivului „feudal” cu sensul de boier sau nobil. Structura socială superioară a statelor medievale este în viziunea istoricilor marxiști compusă din „mari feudali”, printre care se află și domnul, și alți feudali mai mici. Inutil de adăugat că denumirea aceasta nu are nimic în legătură cu sensul etimologic al cuvântului, ci explicația sa rezidă în definiția marxistă a feudalismului. Nu mai insistăm asupra celorlalți termeni asociați precum „relații de producție feudale”, „fărămițare feudală”, „anarhie feudală”, „imunitate feudală”, „stat feudal”, în care „feudal” are rostul de adjectiv, explicația sensului său aflându-se tot în aceeași schemă.

Reacții și îndoieli față de utilizarea acestor termeni sau a schemei staliniste a evoluției formelor social-economice au apărut încă din perioada anilor 1970. Dacă *Tratatul de Istorie a României* din anii 1960–65 utiliza

¹² Șt. Pascu – I. Ionașcu – C. Cihodaru – Gh. Georgescu Buzău, *Istoria medie a României (sec. al X-lea – sfârșitul sec. al XVI-lea)*, București, 1966, p. 22–23, 48–49.

¹³ *Ibidem*, p. 7.

¹⁴ *Ibidem*.

periodizarea istoriei românilor pe baza șablonului celor cinci etape, în anul 1975 Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu publicau *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până la întemeierea statelor românești* în care era utilizată o periodizare cronologică¹⁵.

În anii 1977 și 1978 apăreau două lucrări care discutau problema fărâmițării feudale în statele medievale Țara Românească și Moldova. Este vorba despre cartea lui Manole Neagoe, *Problema centralizării statelor feudale românești Moldova și Țara Românească*, și respectiv despre studiul lui Dinu C. Giurescu, intitulat „Caracteristici ale feudalismului românesc”. Analizând ipoteza existenței fărâmițării feudale, Manole Neagoe respingea teoria formulată de Petre P. Panaitescu și preluată de Barbu T. Cămpina, care în opinia sa „se inspiră nu din relațiile noastre sociale, așa cum pot fi ele definite pe baza documentelor, ci pe baza identificării instituțiilor feudale românești cu cele din societatea feudală din Europa apuseană, selectând din documente acele părți care confirmă teoria fărâmițării și centralizării statului și făcând abstracție de toate celelalte”¹⁶. Manole Neagoe, ca și Dinu C. Giurescu, a supus fiecare ipoteză ori teorie privind feudalismul românesc unei critici temeinice bazate pe probe documentare. Discutând despre cetele boierești de slugi, din care s-a tras concluzia existenței unei fărâmițări feudale, Neagoe se întreba dacă nu cumva „există unele erori în tendința de a realiza o schemă ideală a organizării societății noastre feudale și nu se acordă cumva un rol prea mare influențelor străine, ca să nu spunem tiparului care a sugerat această concepție”¹⁷. Fără a insista asupra tiparului, autorul continuă analiza sa și infirmă pe baza documentelor existența legăturilor vasalice între boieri și slugile lor, ori a cedării de feude de către boier unor vasali ai săi. Atunci când se dă un sat unei slugi, arată Neagoe, donația este de fapt o răsplată, o simbrie datorată¹⁸. Totuși pentru autor există o oaste boierească feudală care nu este „tipic feudală”. Existența unei clase feudale, a boierilor, este o certitudine, în ciuda particularităților feudalismului românesc. Iar existența satelor libere „trebuie să ridice semne de întrebare și să recomande circumspecție atunci când vorbim de feudalismul românesc”¹⁹. Deși Neagoe vorbește despre relații feudale, domeniu feudal mănăstiresc, domeniu feudal laic, societate feudală românească, el constată și afirmă că „la noi nu există în terminologia actelor

¹⁵ H. H. Stahl, *op.cit.*, p. 160–161. Se prezintă și încercarea de revenire la periodizarea în epocă străveche, veche, medie, modernă și contemporană, propusă în anul 1968 de un grup de istorici conduși de Constantin Daicoviciu și Miron Constantinescu.

¹⁶ M. Neagoe, *Problema centralizării statelor feudale românești Moldova și Țara Românească*, Craiova, 1977, p. 271.

¹⁷ *Ibidem*, p. 54.

¹⁸ *Ibidem*, p. 58.

¹⁹ *Ibidem*, p. 67, 81, 86.

medievale termenii de vasal și vasalitate”²⁰. Am adăuga că nici pe cei de fief sau de feud nu i-am întâlnit. Autorul mai arată că boierii erau vasalii domnului, dar nu exista ceremonialul omagiului. Nu se poate stabili un paralelism între domeniul feudal românesc și tipul domeniului clasic și nici ipotezele privind apariția rezervei feudale nu se pot susține la o analiză atentă a documentelor interne²¹. Manole Neagoe a suprapus afirmațiile unor texte istoriografice de autoritate pe dovezile documentare. Astfel el a demonstrat inconsecvențele flagrante în interpretarea unor fenomene. Tot el a ajuns să identifice distorsiunile majore cauzate de identificarea în societatea românească a unor fenomene prezente în bibliografia istorică occidentală. Sunt remarcabile aprecierile sale cu privire la utilizarea schemei ideale ori a tiparului feudalismului occidental. Obiecțiile sale se referă la feudalismul croit după modelul occidental de Petre P. Panaitescu. Manole Neagoe nu respinge utilizarea modelului ci încearcă numai să îi precizeze particularitățile în cazul românesc. Deși informată temeinic, lucrarea sa avea scopul de a corecta unele distorsiuni. La concluzii identice ajungea și Dinu C. Giurescu în 1978, ocupându-se de problema fărâmițării feudale în țările române în secolele XIV–XV²².

Critici avizate din perspectivă marxistă a adus însă Henri H. Stahl în câteva lucrări. Într-o lucrare publicată în 1980 el făcea o critică fermă, sociologică, a terminologiei vagi a istoricilor cu privire la societatea medievală. Desfășurându-se în cadrul dat de ideile și definițiile marxiste, demersul lui Stahl constă din precizarea modului de producție și a modului de exploatare, a actorilor, adică a producătorilor și a exploataților, pe un spațiu cronologic ce se întinde din vremea statului dac până în perioada modernă. Pe baza caracteristicilor modului de exploatare, el a distins existența a două tipuri: unul *tributal*, în care exploatarea nu se amestecă în procesele de producție ci percepe numai plusprodusele comunităților pastoral-agrară, în cantități și la termene precise (specific structurilor nomade iar mai târziu statului care i s-a substituit), și unul *feudal*, în care exploatarea organizează direct producția și percepe taxe proporționale cu cantitatea obținută de la fiecare gospodărie în parte. Stahl atrage atenția că a înfățișat „de fapt două modele, două tipuri ideale, aflate logic în relații de opoziție contradictorie, dar care nu au decât o valoare pur euristică, fiind instrumente de cercetare, nu descrieri ale realităților istorice. [s.n. C. P.-G.] Cu alte cuvinte, tipul „tributal” și tipul „feudal” nu trebuie considerate drept două faze care s-ar

²⁰ *Ibidem*, p. 107.

²¹ *Ibidem*, p. 122–123.

²² D. C. Giurescu, *Caracteristici ale feudalismului românesc*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași*, 15 (1978), p. 395–402.

succeda istoric, într-un proces de dezvoltare uniliniară, tipul feudal prinzând ființă în momentul când cel tributual încetează.²³

Feudalismul și istoricii occidentali contemporani. Încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea istoricii români au receptat modelul feudalismului în diferite variante. Cu precădere Franța, și în special regiunea dintre Loara și Rin, sunt încă identificate, pe baza lucrărilor istoricilor occidentali, drept patria feudalismului clasic. Astfel această regiune și mai ales lucrările scrise despre ea au oferit modelul în funcție de care și istoricii români au recunoscut ca feudale unele fenomene din societatea medievală de la noi. Deși îndoeli față de feudalism au fost exprimate încă de la sfârșitul secolului XIX, o reacție viguroasă, critică, față de utilizarea conceptului cu referire la evul mediu occidental apărea abia în anul 1974 într-un studiu publicat în *The American Historical Review* și republicat în 1998²⁴.

În articolul său Elizabeth Brown a realizat o prezentare incisivă, critică și polemică a modului în care a fost utilizat conceptul de feudalism de către diferiți istorici aducând argumente împotriva păstrării sale în vocabularul istoricilor. Inventarea constructului, după cum îl califică autoarea, a aparținut unui jurist scoțian, Thomas Craig și unui anticar englez, Henry Spelman, care, pornind de la o ediție de secol XVI a unui codice lombard din secolul XII numit *Libri feudorum*, au afirmat că „relațiile sociale și politice în Anglia au fost organizate de un drept feudal”. Treptat, la scriitorii britanici din secolul XVIII și-a făcut loc conceptul unei „guvernări feudale uniforme în Anglia”. Ulterior termenul a devenit și mai cuprinzător, depășind sensul în care îl utilizaseră juriștii, ajungând să semnifice un sistem de guvernare sau condițiile de după dispariția puterii publice. Deja la mijlocul secolului XVIII conceptul de „feudalism” circula în lumea engleză, iar de la mijlocul secolului XIX el a dominat studierea evului mediu.

Brown a recenzat definițiile existente și opiniile pro și contra aduse încă de la sfârșitul secolului XIX față de utilizarea conceptului. Printre autorii ale căror opinii sunt discutate se numără nume ca Frederic William Maitland, Marc Bloch, Michael Postan, Georges Duby, Frederic Cheyette, F. L. Ganshof, Otto Hintze, Joseph Strayer ș.a.. Autoarea americană a identificat serioase inconsecvențe la autori care, deși par să recunoască dificultățile conceptului de feudalism și afirmă că el este nepotrivit și că ar fi cel mai bine să fie evitat, nu renunță să-l folosească. Brown aduce obiecții utilizării conceptului polemizând cu unii istorici care argumentau păstrarea sa în ciuda

²³ H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributale*, București, 1980, p. 191–192.

²⁴ Elizabeth A. R. Brown, *The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe*, in vol. *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, ed. L. K. Little, Barbara H. Rosenwein, Oxford, 1998, p. 148–169.

difficultăților sale. Pentru apărătorii săi două argumente pledau în favoarea conceptului: utilitatea pedagogică și indispensabilitatea. Deși abstract și artificial, cu o corespondență redusă în realitatea pe care o descrie, conceptul avea în viziunea lor virtutea de a oferi începătorilor o schemă simplă și regulată, care le-ar permite înțelegerea altor societăți sau efectuarea unor comparații între elementele similare ale altor societăți. Obiecția ironică adusă acestei poziții este că în timp ce unul dintre apărătorii feudalismului elogia utilitatea acestuia pentru studentul începător, recunoștea în același timp că cercetătorul nu are nici o nevoie de el atunci când studiază diverse aspecte ale vieții. În ceea ce privește indispensabilitatea, Marc Bloch afirma că oamenii de știință nu pot opera fără să utilizeze abstracții, un discurs inteligent este imposibil fără termeni abstracți. Brown arăta că dacă operăm cu abstracții atunci avem datoria de a le preciza sensul cât mai strâns posibil.

Dintre obiecțiile lui Brown, cele mai convingătoare se referă la definiția feudalismului, care variază de la autor la autor. Aproape fiecare istoric înțelege conceptul așa cum îi place și promovează propria sa definiție, fiind incapabil să accepte definiția altuia. Marc Bloch atribuia feudalismului o gamă largă de aspecte ale vieții medievale. Pentru Ganshof esențial pentru o definire este fieful, feudalismul fiind în concepția sa un corp de instituții care creează și regulează obligații de supunere și slujbă din partea omului liber față de alt om liber și obligațiile de întreținere. Pentru a pune capăt acestor rătăcirii, Brown propunea ca cercetătorii să renunțe la încercarea de a rafina conceptul abstract în favoarea cercetării unei multitudini de aspecte ale vieții sociale și economice din Evul Mediu. În viziunea sa termenul de feudalism trebuie abandonat, iar folosirea termenului de feudal este corectă atunci când se referă la fief.

Susan Reynolds, discipolă fidelă al lui Elizabeth A.H. Brown, a realizat o cercetare sistematică asupra vasalității și a fiefurilor în Anglia, Franța, Germania și Italia analizând termenii medievali ai proprietății și conceptele juridice. Rezultatele sale au fost necruțătoare. Conceptele de vasalitate și fief, și mai ales cadrul interpretativ în care sunt încă înțelese, afirmă Reynolds, au fost create de cărturarii francezi din secolul XVI, premergând cu un secol constructul feudalismului. Cele două constructe mai vechi au la bază tratatul academic de drept al fiefurilor, compilat în Lombardia la sfârșitul secolului XII și începutul secolului XIII, care, la rândul său, avea foarte vagi legături cu dreptul cutumiar aplicat în curțile de judecată la vremea respectivă. Mai mult, acest drept academic al fiefurilor se bazează pe regulile stabilite de biserică în relațiile dintre ea, ca donator al unui fief, și deținătorii fiefurilor, rânduilele rezultate din înțelegerile dintre laici nefiind acoperite în acest tratat. Reynolds afirmă că dorește ca în loc să se pornească de la premiza că avem o relație numită vasalitate, și că știm ce însemna ea, ar fi mai util să examinăm izvoarele și să vedem ce tip de relație avem în fiecare

caz. În viziunea ei conceptul de vasalitate ascunde șase tipuri diferite de relație: conducător-supus, patron-client, stăpân de pământ-șerb, angajator-angajat, comandant militar-soldat, tiran local-victimă²⁵. Concluziile sale sunt că, relația pe care istoricii o numesc vasalitate, era cu mult mai puțin importantă decât o sugerează modelul feudalismului nemarxist în societatea medievală, ea fiind concurată serios de alte tipuri de relații. În general, înainte de secolul XII, nobilii și oamenii de condiție liberă nu datorau slujba militară din pricina vreunei donații a unui fief. Ei își stăpâneau pământul cu drepturi depline și independente specifice societății în care trăiau, iar serviciile pe care le datorau proveneau din relația lor de supuși ai unui conducător, iar nu de pe urma fiefurilor primite în calitate de vasali. Prin lucrările lui Brown și Reynolds istoricii români au astăzi la dispoziție mijloace de informare care largesc orizontul de înțelegere a modului în care au luat naștere modelele teoretice care au reprezentat puncte de reper esențiale în descrierea trecutului românesc. Imaginea pe care o avem despre societatea medievală occidentală, nu numai din lucrările lui Susan Reynolds ci și ale altor istorici, oferă o înțelegere mai profundă și mai nuanțată relațiilor sociale din acele părți.

Care este relevanța acestor aprecieri pentru medievistica românească contemporană? După cum se poate constata, în ceea ce privește feudalismul, istoricii români au comis aceleași erori ca și alți confrăți din alte istoriografii atunci când au împrumutat conceptul și l-au inserat în evul mediu românesc. Introducerea conceptului și definițiile variate pe care le-a primit corespund dezvoltărilor din alte istoriografii. Dacă după 1989 se părea că feudalismul marxist nu mai este susținut, locul lăsat gol pare să fie umplut de definițiile mai vechi, care l-au precedat. Ne gândim în acest sens la retipărirea recentă a unor lucrări ale medievisticii românești interbelice. Aceste lucrări, meritorii din multe puncte de vedere, reflectă însă nivelul de abordare al anilor 1940 sau 1950. Între timp reacții față de utilizarea conceptului au apărut atât în istoriografia românească, cât și în cea occidentală.

Deși utilizarea feudalismului, ori definițiile sale, sau chiar teoria fărâmițării feudale au fost criticate în istoriografia românească înainte de 1989, cea mai recentă lucrare de istorie românească medievală, inițiată de Academia Română, conține în mod inexplicabil definiții și termeni ieșiți din combinația definiției marxiste (insistând pe modul de producție) cu cea nemarxistă (legăturile feudo-vasalice). În volumul al III-lea al *Istoriei Românilor*, este prezentat „procesul de feudalizare” în Europa Centrală și de Sud-Est, care este definit drept „un feudalism de sinteză”, reprezentat de o societate nouă născută „direct din descompunerea societății gentile”²⁶.

²⁵ Susan Reynolds, *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford, 1994.

²⁶ *Istoria Românilor*, III, *Genezele românești*, coord. R. Theodorescu, Șt. Pascu, București, 2001, p. 129, 134.

Procesul de feudalizare, afirmă autorii, se caracterizează prin predominarea economiei naturale, caracterul condiționat al proprietății funciare de tipul beneficiului sau feudului, a senioriei, dependență juridică, funciară și personală a țăranilor, perceperea rentei prin constrângere extraeconomică. Prin șerbirea în masă a țăranilor lua sfârșit procesul de feudalizare în Franța, formându-se astfel feudalismul francez, clasic, ce a devenit „un veritabil model pentru alte state europene în interiorul cărora se constituiau noile raporturi sociale”²⁷. Aceste aprecieri referitoare la societatea medievală în secolele XI–XIII, dovedesc un nivel de informație și concepție corespunzătoare anilor 1960, ignorând o întreagă literatură istorică medievistică elaborată începând cu anii 1970 și până în prezent.

Volumul al IV-lea al aceleiași lucrări conține un subcapitol dedicat realităților sociale din Țara Românească și Moldova sub redacția lui Ștefan Ștefănescu. Este îmbucurător să observi că boierii nu mai sunt numiți feudali și că raporturile sociale pot fi prezentate fără a face uz de terminologia marxistă. Totuși unele rămășițe ale vechilor șabloane pot fi întâlnite atunci când se prezintă „imunitatea feudală” (atribut al marelui domeniu în condițiile economiei naturale și ale fărâmițării feudale)²⁸. Curțile boierești, reprezentau „organe de represiune, cea mai limpede expresie a fărâmițării puterii politice în secolele XIV–XV”, iar mai jos aflăm că erau „locul de unde își exercita puterea stăpânul feudal”²⁹. O pagină mai departe aflăm și pricina creării „ierarhiei feudale”, și anume teama de permanentizare a războaielor private între boieri³⁰. Aceste reveniri la ipoteze și teorii lansate în anii 1950 și 1960 sunt inexplicabile dacă ținem cont că ele au fost corectate încă din 1977–1978 în istoriografia românească.

Feudalismul și conceptele aparținătoare precum vasalitatea și fărâmițarea feudală, sau adjectivul feudal, cu sensul de medieval, deși apar mai rar în cazul studiilor de medievistică recente, au pătruns adânc în vocabularul românesc actual. Este greu de crezut că ele pot fi înlăturate cu ușurință din manualele școlare sau din literatura de popularizare. Utilizările acestor termeni de către nespecialiști sunt oricum în afara controlului istoricilor. Manualele de Istorie de clasa a XII-a cuprind un capitol de istorie medievală românească intitulat *Feudalismul românesc*. Așa cum am arătat mai sus, *Tratatul de istorie al Academiei* conține încă definiții și termeni hibridi. Recent, pe un post de televiziune, un istoric român explica aderarea României la coaliția anti-irakiană în termenii unei relații de vasalitate a autorităților române față de suzeranul american, ceea ce sugerează atracția

²⁷ *Ibidem*, p. 130–131.

²⁸ *Istoria Românilor*, IV, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, coord. Șt. Ștefănescu, C. Mureșan, București, 2001, p. 124.

²⁹ *Ibidem*, p. 125, 126.

³⁰ *Ibidem*, p. 127.

irezistibilă a acestor concepte și utilitatea lor în înțelegerea unor fenomene contemporane. Nimeni însă nu ar deduce de aici că trăim în plină epocă a feudalismului.

Reacțiile critice față de excesele aplicării unor modele teoretice în cercetarea istorică au găsit un ecou limitat la nivelul unor lucrări destinate unui public larg. Și totuși, studenții începători se află astăzi în fața unei diversități de concepte și definiții cu conținut care variază de la autor la autor. Este firesc să le oferim o explicație a acestor diferențe, iar în loc să definim „feudalismul românesc”, rafinându-i particularitățile la nesfârșit, raportându-ne la modelul feudalismului clasic așa cum era el definit până în anii 1960, ar trebui să le prezentăm societatea medievală din spațiul locuit de români cu clasele sale sociale, cu diversitatea de raporturi între indivizi, cu tipurile de proprietate atestate în izvoare. La fel, atunci când vorbim despre societatea medievală occidentală se impune o prezentare echilibrată, care să contrabalanseze imaginea mai veche a unor relații de dependență personală generalizate. Dată fiind varietatea de definiții și sensurile diferite ale cuvântului „feudal”, atunci când medievistii îl utilizează în lucrări referitoare la societatea medievală românească, ei au datoria să îi precizeze sensul și să explice ce înseamnă feudal pentru ei.

Romanian Feudalism?

(Abstract)

This article questions the usefulness of the concept of “Romanian feudalism”. In the beginning it addresses the origins of the concept in Romanian historiography, looking at the way that historians like A. D. Xenopol, Nicolae Iorga, Gheorghe Brătianu, and Petre P. Panaitescu have employed it and its derivatives. The conclusion of this section is that Romanian historians made use of the concept in their works, giving it variable importance. Towards the mid-twentieth century one can note in the works of Petre P. Panaitescu and Gheorghe Brătianu a certain tendency to recognize features of Western feudalism in Romanian medieval principalities. Petre P. Panaitescu was more inclined to equate the realities of Wallachia and Moldova with those in medieval France and therefore assert that there was feudalism in the Romanian principalities.

The next section of the article is concerned with the development of the idea of feudalism in Romanian historiography during the Communist era. The main novelty consisted of the introduction of Feudalism as one of the five epochs that formed the historical evolution of humanity. Feudalism followed the Age of Slavery, or that of the Primitive Communism, and was in its turn ruined by the germs of Capitalism. Historians were obliged to conform to political and ideological demands in adopting Marxist terminology regarding social history. In the 1950s and 1960s attempts were made to define Romanian feudalism by using elements from Marxist theories as well as features of the non-Marxist model of feudalism (serfdom, mode of

production, vassalage, immunity). The serious distortions caused by a rigid application of theory resulted in a wave of criticism and reaction in the 1970s, when several historians like Manole Neagoe and Dinu C. Giurescu questioned the conclusions of previous historians, mainly regarding the existence of a period of feudal fragmentation in fourteenth and fifteenth centuries in Wallachia and Moldova. They carried out the necessary work of juxtaposing conclusions from the works imbued with ideology with the actual preserved evidence. Thus, they were able to amend many of the allegations of the historical literature of the 1950s and 1960s. There was no feudal anarchy in the Romanian principalities in the fourteenth and fifteenth centuries, vassalage among the Romanian boyars cannot be demonstrated on the basis of the evidence, immune holdings formed only about 10 to 15 percent of the properties and therefore could not seriously threaten the power of the prince, and about half of the total number of villages consisted of free communities.

The next section of the article presents the opinions and arguments of Elizabeth Brown and Susan Reynolds regarding the constructs of feudalism and vassalage. The conclusion of the article is that the historians trying to define Romanian feudalism relied on a model of non-Marxist feudalism before the 1950s. After the 1950s, Romanian historical writing was obliged to conform to political demands, shaping history according to Marxist and Stalinist theories. Today, students of history can read a multitude of definitions and theories about Romanian feudalism as well as criticism against them. The article argues that in light of the discoveries of Reynolds, Brown, and others, Romanian medievalists need to reevaluate the definitions and terminology they employ regarding medieval society and explain the way they use "feudal".

Die Stellung Siebenbürgens innerhalb des Königreichs Ungarn im früheren Mittelalter

Gyula KRISTÓ

Beim Versuch, Siebenbürgens Stellung innerhalb des Königreichs Ungarn vor dem frühen 14. Jh. im Hinblick auf den gesellschaftlichen Entwicklungsstand zu bestimmen, sehen wir uns mit zwei Schwierigkeiten konfrontiert:

Zum einen hat man die Spaltung zu berücksichtigen, mit der bei der Erforschung seiner mittelalterlichen Geschichte gerechnet werden muss. Vor allem für die rumänische und die Siebenbürger sächsische (und je nach historischer Epoche auch für die ungarische) Geschichtsschreibung ist es charakteristisch, dass sie ihre Forschungen auf ethnischer Grundlage vornehmen, d.h. die rumänischen Forscher befassen sich nur mit der Geschichte der rumänischen Bevölkerung, die sächsischen ausschließlich mit der Historie der deutschen Einwohner von Siebenbürgen. Dies birgt die Gefahr in sich, dass sie die eigentliche Problematik Siebenbürgens nicht von der „supranationalen“, der über die Nationen hinausreichenden, ganzheitlichen Perspektive her betrachten können. Natürlich ist das ethnische Problem ein nicht wegzudenkender Teil der frühen Geschichte Siebenbürgens, man darf jedoch nicht alles diesem Problem unterordnen.

Zum anderen wirkt sich eine – vor allem für Mittel- und Ost-Europa charakteristische – Anschauung der modernen Zeit, die ungerechtfertigt auf das Mittelalter bezogen wird, sehr hemmend bei unseren Untersuchungen aus: diese rührt von der Auffassung her, dass mit der Entfernung einer jeweiligen Region vom Verwaltungs- und Machtzentrum, deren Entwicklungsrückstand erheblich ansteigt. Diese Behauptung kann schon aus dem Grund nicht für das Mittelalter gelten, zumal zu der Zeit kein Machtzentrum im heutigen Sinne existierte. Das Zentrum Ungarns (*medium regni*) bildete damals das Dreieck Altöfen – Gran – Stuhlweißenburg (heute Buda – Esztergom – Székesfehérvár), wobei diesem allerdings bei weitem nicht die Rolle zukam, wie den modernen Hauptstädten.

Allen Anzeichen nach dürfte die Entwicklung Siebenbürgens in den 300 Jahren von Anfang des 11. Jhs. bis hin zum 14. Jh. im wesentlichen parallel zu den anderen Gebieten des Königreichs Ungarn verlaufen sein, d.h. es kann von keinen gravierenden Unterschieden gesprochen werden, die im Vergleich zu Ungarn – dessen organischen Teil Siebenbürgen bildete – auffallen würden. Auch in Bezug auf die Entwicklungsdynamik ist mit keiner bedeutenden Differenz zu rechnen. Selbstverständlich kann dies nicht so

exakt, wie in der Mathematik oder in den Naturwissenschaften nachgewiesen werden, da dazu die kontinuierlichen Datenreihen fehlen; die uns überlieferten Quellen erweisen sich jedoch – wenn auch knapp, aber dennoch – als ausreichend, um die These belegen zu können.

Die ersten ungarischen Diözesen entstanden im Westen des Karpaten-Beckens um 1000 n.Chr. Die erste unter ihnen war Veszprém, die um 997 gegründet wurde, dann folgte Raab (Győr) um 1000 sowie Gran im Jahre 1001. Unmittelbar nach 1003 schlug das Siebenbürgische Bistum nach lateinischem Ritus Wurzeln und löste das bereits seit etwa 970 existierende bekehrende Bistum nach byzantinischem Ritus in seiner Bedeutung ab, das mit seiner auf das betroffene Gebiet und nicht auf den Sitz hinweisenden Bezeichnung die orthodoxe Vorgeschichte auch weiterhin durchschimmern ließ.

Das Siebenbürgische Bistum dürfte einige Jahre früher als die Diözesen von Fünfkirchen (Pécs), Erlau (Eger) und Kalocsa gegründet worden sein (die im Jahre oder um 1009 entstanden), und mehrere Jahrzehnte eher als die Diözesen Csanád (Cenad), Waitzen (Vác) und Bihar. Das gleiche gilt für das System der sog. Burgkomitate (Burggespanschaften), die in engem Zusammenhang mit der Kirchenverwaltung eingerichtet wurden. Die ersten dieser Komitate des Königreichs Ungarn bildeten sich um 1000 in Transdanubien heraus. Im Jahre 1009 existierten auf dem Bistumsgebiet Veszprém bereits 4 Komitate (*comitatus*): Visegrád, Fejér, Veszprém und Kolon. Es darf nahezu als sicher angenommen werden, dass zu dieser Zeit auch das Komitat Somogy bereits eingerichtet war. In Bezug auf Siebenbürgen ist unmittelbar nach 1003 mit zwei großflächigen Komitaten zu rechnen: Doboka (Dobâca) im Norden sowie Fehér (Alba) im Süden.

Im westlich gelegenen Teil von Transsilvanien, entlang der Achse Sárvár – Malomfalva – Küküllővár – Cibinvár (Sajósárvár, Șirioara – Morești – Cetatea de Baltă – Salgóvár, Szibiel, Sibiel), bzw. in westlicher Richtung davon, wurden im Laufe des 11. Jhs. insgesamt mindestens 12 Erd-Holzburgen errichtet, genau solche wie auch an anderen Stellen des Karpaten-Beckens. Diese wurden die ersten Zentren der (später sich von diesen abkoppelnden weiteren) Komitate. In den ersten Jahrzehnten der Herrschaft von Stephan I., dem Heiligen wurde in Siebenbürgen dasselbe kirchliche und weltliche Verwaltungssystem eingerichtet wie beim „Spitzenreiter“ Transdanubien; damit hatte es das Gebiet östlich der Donau, das sich bis zum Siebenbürgischen Mittelgebirge erstreckte, übertroffen. Wie sehr die Entwicklung Siebenbürgens parallel zu den anderen – vor allem westlich gelegenen – Regionen des Landes verlief, zeigt das Beispiel von Marosújvár (Uioara), wo ebenfalls eine Burggespanschaft – allerdings ohne den

Verwaltungsbezirk eines Burgkomitats als Fundament – gegründet wurde, die den Quellen nach im Jahre 1068 bereits sicher existierte.

Desgleichen wurde im 11. Jh. die erste Benediktinerabtei in Siebenbürgen, in Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur), gestiftet. Das Mönchtum dort erreichte jedoch nie den Rang, die Bedeutung und den Einfluss, wie an anderen Orten im Karpaten-Becken – weder was seine Verbreitung noch was seine Autorität anbelangt. Dies lässt sich sehr einleuchtend anhand der Tatsache illustrieren, dass Siebenbürgen bis Anfang des 13. Jhs. lediglich drei Klöster hatte: außer dem von Ladislaus dem Heiligen in Kolozsmonostor gestifteten noch das von Herzog Álmos um 1100 gegründete Benediktinerkloster von Meszes (Meseş) sowie die an der Wende des 12/13.Jhs. von Egres (Igriş) an der Mieresch (Maros, Mureş) her besiedelte Zisterzienserabtei von Kerc. Diese niedrige Zahl dürfte damit in Zusammenhang stehen, dass in Siebenbürgen mangels der eingeborenen Siebenbürgischen Aristokratie – eine Tatsache, die die frühe Gesellschaftsentwicklung von Transsilvanien sehr markant geprägt hatte und sich auch bei dem Steinburgbau stark bemerkbar machte – keine privaten Grundherren als Klosterstifter auftraten, im Gegensatz zu Transdanubien, wo ab 1061 mit privat gestifteten Monasterien zu rechnen ist.

Gegen Ende des 12. Jhs. entwickelte sich in Siebenbürgen die Institution der Woiwodschaft, die in ihrer konkreten Erscheinungsform als Siebenbürgisches Spezifikum gilt, das jedoch mit Recht mit dem dalmatinisch-kroatischen (später slawonischen) Banat im südwestlichen Teil des Landes verglichen werden kann, das etwa zur gleichen Zeit Gestalt annahm. Beide wurden zu Organen der Sonderverwaltung der Länder (Provinzen) und stellten im Königreich Ungarn – wo die Einrichtung nach der Verwaltungsbezirkseinheit von Ländern, als solche unbekannt war – als sekundäre Verwaltungsform eben diese Institutionen dar. Die Bezeichnung des Siebenbürgischen Woiwoden (*vajda*) für den ungarischen königlichen Oberbeamten ist identisch mit der Bezeichnung des rumänischen Amtsvorstehers *vajda*, dies weist aber auf keine genetische Verwandtschaft hin, sondern lässt sich damit erklären, dass das Wort *vajda* (Woiwode) die ungarische Sprache, und die Wörter *voievod* ~ *vodă* das Rumänische gleichermaßen aus dem Slawischen entlehnten, indem sie wahrscheinlich das bulgarische Wort *voievoda* übernahmen.

Im Laufe des 11–12.Jhs. ist in Siebenbürgen die archaische Einrichtung ebenso vorzufinden, wie überall anders im Königreich Ungarn, wo die Herrschaft von Stephan I. Fuß gefasst hatte. Davon zeugen alte Siebenbürgische Steuerarten, wie z.B. die Marder- und Bärenhautsteuer, die Büffelhorn- und Ledergürtelsteuer, die Anfang des 13. Jhs. dann verschwanden. Ebenso verschwanden bzw. zogen sich nach dem Jahr 1200 Betreiber von bestimmten Dienstleistungen wie Büffeljäger oder Wildfänger

in kleinere Gebiete zurück. Die Produktion verlief im 11–12. Jh. vorwiegend auf dem *predium*, dem Fronhof des Gutsherren; die Herrschaftsordnung stützte sich auf die königlichen Burgkomitate, die auf der Grundlage der Erd-Holzburgen eingerichtet waren. Große Menschenmengen lebten als dienende Hörige, mit teils oder ganz eingeschränkten Freiheitsrechten. Anfang des 13. Jhs. wurde auch in Siebenbürgen – wie auf dem ganzen Territorium des Königreichs Ungarn – die Frage der Freiheit zur zentralen Angelegenheit: große Massen von Menschen strebten fieberhaft danach, die Freiheit zu erlangen. Ebenfalls im Einklang mit der Situation im ganzen Land äußerte die Bevölkerung ihren anderen Wunsch: das Verlangen nach Eigentumsfähigkeit, nach Landbesitz. Dies bereitete den großen gesellschaftlichen Wandel vor, der im 13. Jh. erfolgte, und der auch Siebenbürgen erreichte.

Dass die für das ganze Land charakteristischen Tendenzen im 13. Jh. auch in Siebenbürgen Geltung fanden, kann bereits mit Daten (Jahreszahlen) bewiesen werden, im Gegensatz zum 11–12. Jh., aus dem uns nur sehr wenige Quellen überliefert sind. Wie in ganz Ungarn, so lebte auch in Transsilvanien das *predium* im überwiegenden Teil des 13. Jhs. fort, dann trat das Leibeigengut an seine Stelle. Für den westlichen Teil Ungarns liegt ein Beleg aus dem Jahre 1214 für das erste Landgut in Leibeigenenbesitz vor, in Siebenbürgen datiert der erste Hinweis aus dem Jahre 1229, wobei es dort erst gegen Ende des 13. Jhs. als tatsächlich allgemein verbreitet galt. Die Bezeichnung „Leibeigener“ für die aus verschiedenen, überwiegend aus dienenden Gesellschaftsgruppen entstehende und eine relativ hohe Stufe der Freiheit erreichende Bauernleibeigenschaft taucht in Siebenbürgen in den 60er Jahren des 13. Jhs. zum ersten Mal auf, was ebenfalls sehr rasch nach dem Terminuswechsel in Ungarn erfolgte. Die ersten bekannten *hospes*-Privilegien auf dem Gebiet des Königreichs Ungarn wurden den Siedlern von Patak (Bodrogolaszi) im Jahre 1201 erteilt. 1206, fünf Jahre später, wurde den Einwohnern von Krakkó und Igen im Komitat Fehér sowie denen der Siedlung Romosz im Komitat Hunyad das königliche Privileg gewährt. Im Laufe des 13. Jhs. – abgesehen von dem Wohngebiet der „Stammsachsen“, dem Sachsenland – erschienen auf dem Gebiet von Siebenbürgen insgesamt in 12 Siedlungen sog. *Hospes*, was Schätzungen nach kaum hinter dem Landesdurchschnitt zurückbleibt.

Die Vorreiter im Prozess der Siebenbürgischen Stadtentwicklung waren die sächsischen Städte, als erste trat Rodna (Óradna, Rodna Veche) an die Spitze, wo 1268 bereits Richter und Geschworene dokumentiert werden. Später folgten in dieser Position Hermannstadt (Nagyszeben, Sibiu) und Weißenburg (Gyulafehérvár, Alba Iulia). Beide hatten je zwei Bettelordenkloster. Je ein Kloster stand in Rodna, Bistritz (Beszterce, Bistrița), Schäßburg (Segesvár, Sighișoara), Broos (Szászváros, Orăștie), Desch (Désvár, Dej) und Kronstadt (Brassó, Brașov). Angesichts der

Tatsache, dass wir in dieser Abhandlung nur die Zeit bis zum frühen 14. Jh. behandeln, kann gesagt werden, dass zwei bzw. ein Bettelordenkloster in den Städten von Siebenbürgen keinen signifikanten Rückstand im Vergleich zu den führenden Städten Ungarns darstellen, wo sich Ofen (Buda), Gran und Fünfkirchen mit je drei Mendikantenklöstern rühmen konnte; Raab, Tyrnau (Nagyszombat), Erlau, Szatmár (Satu Mare) und Patak hatten je zwei Ordenshäuser. Die Entstehung des siebenbürgischen Adels nahm einen – vom ungarisch weit bekannten etwas – abweichenden Weg: die Mitglieder dieser Gesellschaftsgruppe waren in Transsilvanien in ihren Freiheitsrechten mehr eingeschränkt, sie genossen z.B. keine Steuerfreiheit. In den 20er Jahren des 14. Jhs. nahm König Karl I. aus dem Hause Anjou ihre Entlastung „von oben herab“ wahr. Die Adeligen von Siebenbürgen erreichten jedoch erst 1351 den gleichen Stand wie ihre ungarischen Gefährten.

Ebenfalls parallel zu Ungarn verlief die Modernisierung der Verwaltung in Siebenbürgen im 13. Jh. Die Generalversammlung (*congregatio generalis*) kann als wichtige Institution der dörflichen/provinziellen Rechtsprechung angesehen werden. Nach der ersten, zuverlässigen Überlieferung soll in Ungarn für die Komitate Nógrád, Hont und Gömör im Jahre 1254 eine solche Versammlung einberufen worden sein, in Siebenbürgen datiert die erste Sitzung auf 1288. Auch in Transsilvanien begann man im 13. Jh. mit dem Steinburgbau, bis 1325 dürften 26 errichtet worden sein. Diese Zahl ist niedriger, als was aufgrund der Fläche (und der Bevölkerungszahl) zu erwarten wäre; weniger als 10% der ungarischen Burgen befanden sich auf siebenbürgischem Territorium. Eine der bedeutendsten Veränderungen in der Verwaltung war die Etablierung des sog. Adelskomitats, das das königliche Burgkomitat in seiner Funktion ablöste und für das in den 60er Jahren des 13. Jhs. in den westlich gelegenen Komitaten Zala und Vas erstmals Beispiele zu finden sind. In den sieben Komitaten von Siebenbürgen bildeten sich die Adelskomitate im ersten Drittel des 14. Jhs. (zw. 1299 und 1333) heraus. Die Macht der Woiewoden verlieh der Existenz der Adelskomitate in Transsilvanien einen besonderen Charakter. Die Komitatsgespane als Amtsträger des Verwaltungsbezirks waren hier nicht vom König, sondern vom Woiewoden abhängig bzw. ihm unterstellt. Darüber hinaus funktionierten in Siebenbürgen statt der je vier (wie in Ungarn) nur je zwei Stuhlrichter. Ein zuverlässiger Indikator dafür, dass Siebenbürgen mit den Trends des Königreichs Ungarn mithielt, ist der Zeitpunkt der Erscheinung der Landherrenmacht vor Ort. „Dank“ László Kán ging die Überführung der öffentlichen Gewalt genau in der Form und zur gleichen Zeit vonstatten, wie uns dies aufgrund dem reichen Quellenmaterial, das über die Geschehnisse in Transdanubien im Falle der Familie Kőszegi oder im westlichen Teil Oberungarns im Falle von Máté Csák kundgibt, bekannt ist.

Siebenbürgen war im 11–12. Jh. viel dünner besiedelt, als die meisten Regionen Ungarns.

Wäre dies nicht so gewesen, hätte es die mehreren Wellen von einwandernden Ungarn, Sachsen, Szekler und Rumänen nicht aufnehmen können. Gleichzeitig jedoch – und nicht zuletzt auch folglich – gab es Anfang des 14. Jhs. – wie es aus den zahlreichen und zuverlässigen Quellen aus dieser Zeit hervorgeht, keine signifikanten Unterschiede im Vergleich zu Ungarn, was die Siedlungsgegebenheiten anbelangt. Abgesehen von Szolnok, dem eine besondere Stellung zukam, kann die Fläche der restlichen sechs siebenbürgischen Komitate drei Größenordnungen zugeteilt werden: das Kleinste war Küküllő (mit aufgerundet 1600 km²), das Mittlere war Doboka (mit 3200 km²), die Größten waren Fehér (ohne Fogarasch), Hunyad, Kolon und Torda (mit 4700–4900 km²). Einschließlich der 30er Jahre des 14. Jhs. (aber nicht unbedingt auf die gleiche Epoche bezogen) gab es in Küküllő 83, in Doboka 168, in Fehér 170, in Hunyad 57, in Kolozs 165 und in Torda mehr als 100 Dörfer. Im Komitat Moson im Westlichen Teil Ungarns (Transdanubien), das eine gleichgroße Fläche hatte, wie Küküllő, gab es 88 Dörfer, d.h. die beiden Zahlenangaben stimmen nahezu überein. Der Flächengröße nach kann Doboka mit Békés bzw. (mit dem zisdanubischen Teil von) Fejér verglichen werden. Im Gegensatz zu den 168 Dörfern in Doboka hatte Békés lediglich 79, in Fejér jedoch gab es 217 Siedlungen. Im Komitat Keve, das mehr oder minder gleich groß war, wie die größten siebenbürgischen Komitate, gab es nur 34 Dörfer, demgegenüber existierten in Hont und Kis-Hont insgesamt 229, in Heves 287 und in Nógrád 314. Aufgrund dieser Daten lässt sich – nach Festlegung der richtigen Relationszahlen – auch die absolute Bevölkerungszahl und die Bevölkerungsdichte errechnen, aber selbstverständlich nur innerhalb rationaler Grenzen. Neben dem überwiegend ungarischen Bevölkerungsanteil der Burgkomitate muss in den ersten Jahrzehnten des 14. Jhs. in Siebenbürgen nach Schätzungen auch mit 40–50.000 Rumänen gerechnet werden. Alles in allem dürfte die Gesamtbevölkerungszahl von Siebenbürgen Anfang des 14. Jhs. – und wiederholt unterstrichen handelt es sich hierbei lediglich um Schätzungen – etwa 300.000 gewesen sein, d.h. jeder fünfte Einwohner des Königreichs Ungarn war ein Siebenbürger. Dies stellte eine Bevölkerungsdichte von 5 Personen/km² für Transsilvanien dar, was kaum hinter dem Landesdurchschnitt mit 6 Personen/km² zurücklag.

Aus den obigen Daten lassen sich nur mit größter Umsicht Schlussfolgerungen ableiten. Die wichtigste Feststellung ist, dass in der Zeit von Anfang des 11. Jhs. bis Anfang des 14. Jhs. Siebenbürgen dem Wettbewerb mit den anderen Regionen von Ungarn standhalten konnte und in

der genannten Epoche auf keinem der untersuchten Bereiche bedeutende Rückstände festzustellen sind. Es ist eine andere Frage, dass die Entwicklung nicht immer geradlinig/linear verlief, daher meldet sich hier und da mancherorts immer mal eine Verzögerung, ein wenig Nachholbedarf. Auf der anderen Seite haben sich besondere Siebenbürgische Charakteristika herausgebildet und verstärkt. Die Heranführung, bedingt durch die periphere geographische Lage und die krassen klimatischen Verhältnisse sowie die ständige militärische Bedrohung Siebenbürgens, ging während der untersuchten Epoche dynamisch weiter. Dies ist z.T. der Bemühung der gemeinsam lebenden siebenbürgischen Völker und z.T. auch der königlichen Intervention zu verdanken. Der historische Entwicklungsbogen von Siebenbürgen verlief vor dem frühen 14. Jh. völlig parallel zu dem von Ungarn.

A királynéi birtokok sajátos eloszlásban bukkannak fel az ország területén az Árpád-korban. A földrajzi kép legszembetűnőbb jellemzője, hogy a birtokok legnagyobb része a mai Dunántúl középső sávjában, döntően a veszprémi egyházmegye területén feküdt, miközben vannak olyan országrészek, illetve tájegységek, ahol egyáltalán nem találkozunk velük. Ez utóbbiak közé tartozik a Felvidék középső és keleti területe (Bars, Trencsén, Nógrád és Gömör megyék, valamint a zólyomi erdőispánság, illetve Ung, Bereg és a későbbi Máramaros megyék), az Alföld egy igen jelentős hányada (Szabolcs, Békés, Csongrád, Bács, Zaránd, Csanád, Arad, Temes, Keve és Krassó megyék, a hozzájuk délről csatlakozó Valkó és Szerém megyékkel), ahol egyedül Bodrog megyéből ismert egyetlen, egyébként ismeretlen fekvésű birtok.¹ A besztercei és radnai ispánságokat, valamint két igen korai adatot leszámítva Erdélyben sem bukkanunk a királynéi birtoklás nyomára, s ugyanez a helyzet Szlavónia esetében is. Okkal gyanítható ugyanakkor, hogy az ily módon körvonalazódó kép, legalább részben, torznak minősíthető, hiszen – kiváltképp a dél-alföldi régióban – a korszakunkra jellemző birtokstruktúra rekonstruálása gyakorlatilag lehetetlen a kutatás rendelkezésére álló források rendkívül csekély száma miatt.

A Dunántúl nyugati részén (Vas, Sopron megyék, illetve a Duna túlsópartján fekvő Pozsony megye), továbbá az Alföld keleti és északi peremén (Bihar, a későbbi Közép-Szolnok és Szatmár megyék, illetve Pest, Heves, Borsod, Zemplén megyék), bár elszórtan és kis számban, de előkerülnek királynéi birtokok, miként egyes felvidéki megyékben (Torna, Sáros, Hont) is. Ez utóbbi régióból kiemelkedik Abaúj megye, ahol tíz feletti számban találkozunk királynéi birtokokkal, csakhogy ezek közül tíz egyetlen uradalomhoz, a vizsolyi ispánsághoz tartozott.

A Dunántúl említett középső sávjában egybefüggő tömböt alkot Zala, Veszprém, Komárom, Esztergom, Fejér és Tolna megyék csoportja, melyek mindegyikében tíznél több királynéi birtokra maradt fenn adat, s hasonló a helyzet a Komárommal északról szomszédos Nyitra esetében. Ezt a megyecsoportot egészíti ki Győr – nyolc ismert birtokkal –, valamint Somogy

¹ 1297: *Hazai okmánytár I–VIII*. Kiadják Nagy I., Paur I., Ráth K. és Véghely D. Győr–Budapest, 1865–1891. VII. 264. Vö. Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I³–IV. Budapest, 1987–1998. (A továbbiakban: Györffy Gy.: *Történeti földrajz*). I. 717.

megye, amelyben kiugróan magas a királynéi birtokok száma. Miként Abaújban a vizsolyi, Somogyban a segesdi ispánság kínál magyarázatot a királynéi birtokok feltűnően nagy koncentrációjára.²

Az, hogy az országnak éppen az említett részében sűrűsödnek a királynéi birtoklásra utaló nyomok, aligha mondható meglepőnek. Ez volt az a régió ugyanis, ahol a legrégebb időktől fogva kimutatható az Árpádok jelenléte és birtoklása, s ennek megfelelően a királyi birtokok aránya is igen magas e területen. Másfelől pedig nyilván az sem mellékes körülmény, hogy a királynék, legalábbis a 13. század okleveles adataival megvilágított második felében, előszeretettel tartózkodtak a Fehérvár – (Ó)Buda – Esztergom által határolt régióban, azaz „az ország közepén” (*medium regni*),³ s így érthető, ha a birtokaik is elsősorban ebben az országrészben feküdtek.⁴ Azt persze, hogy korábban is ez volt a helyzet, nehéz lenne bizonyítani, mindazonáltal Anonymus megörökítésre méltónak ítélte, hogy I. András felesége, az orosz Anasztázia, legszívesebben Dél-Zemplénben töltötte az időt,⁵ s ez bizonynyal – függetlenül attól, hogy van-e valóság magva elbeszélése e pontjának vagy sem – arra vall, hogy ezt a Névtelen szokatlan és feltűnő jelenségnek tartotta.

Arról sem tudunk sokat, hogy a fentiekben felvázolt kép vajon kezdettől fogva jellemző volt-e a királynéi birtokok területi megoszlására. A királynéi birtokok kialakulásának módját illetően forrásaink cserben hagynak minket, egyedül az Altaichi Évkönyvek utal arra, hogy Szent István birtokokat (*praedia*) adott feleségének, Gizellának.⁶ Ennek a híradásnak a hitelét

² A fenti összeállítás készítésekor eltekintettünk azoknak az adatoknak a hasznosításától, melyek III. Béla királynak az anyja, Eufrozina királyné által a fehérvári kereszteseknek tett adományát említő oklevelében találhatók (*Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit G. Györffy. Budapest. 1994. 89.), részint mert az ott felsorolt 55 birtok közül jó néhány azonosítása – s így lokalizálása – bizonytalan, részint pedig azért, mert nem tudható, hogy e földek valóban a királynéi birtokok közé tartoztak-e. Mindazonáltal, ha figyelembe vennénk az oklevél adatait, akkor azok érdemben nem módosítanák az említett tendenciákat, sőt, inkább megerősítenék azokat, hiszen Eufrozina királyné adományai között 19 Fejér, 18 – és további egy, kérdéses azonosítású – Somogy, hat Tolna, egy-egy Zala, Veszprém, Esztergom, Valkó, Baranya, Bodrog és Keve megyei birtok szerepel négy azonosítatlan helynév mellett.

³ A fogalomra I. Kumorovitz L. B.: *Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. In Tanulmányok Budapest Múltjából.* 18 (1971). 7–53. és Kubinyi A.: *Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. In Magyar Egyháztörténeti Évkönyv.* 1 (1994). 57–70.

⁴ A királynék tartózkodási helyeire I. Zsoldos A.: *A királyné udvara az Árpád-korban. In Századok.* 136 (2002). 269–275.

⁵ *Anonymi Gesta Hungarorum.* 15. c. In vol. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. Edendo operi praefuit E. Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák K. és Veszprémy L. Budapest, 1999². I. 55–56.

⁶ *Annales Altahenses maiores ad a. 1041.* In vol. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* I–III. Collegit A. Fr. Gombos. Budapestini, 1937–1938. I. 93.

kellőképpen alátámasztja, hogy ez a forrás általában jól értesültnek mondható a magyarországi viszonyokat illetően. Aligha lehet kétséges ugyanakkor, hogy a királynéi birtokok létrejötte nem is igen képzelhető el más módon, mint hogy az uralkodó birtokai egy részét átengedte felesége használatára.

Az Altaichi Évkönyvek fenti tudósítása azt mindenesetre kétségtelenné teszi, hogy a királynéi birtokok kezdetei a királyi birtokszervezetek kialakításának időszakába, azaz az államalapítás korába nyúlnak vissza. S valóban, más forrásaink szintén tartottak fenn adatokat Gizella királyné birtokaira vonatkozóan. 1232-ben a veszprémi püspök azt állította, hogy a Visinec (*Wezmech*) nevű, a Dráva és a Mura folyók között fekvő birtok Gizella királyné adománya révén került egyháza birtokába (*terram ... a prima fundatrice ecclesie sue regina Gysla donatam*).⁷ A veszprémi egyház más birtokára vonatkozóan is élt az a hagyomány, hogy azt Gizella adományozta: 1318-ban a szintén Zala megyei Alsóörsön tartottak számon olyan háznépeket, amelyeket a királyné juttatott a veszprémi egyháznak annak alapítása idején (*mansiones ... per dominam Keysla reginam felicis recordationis tempore foundationis Wesprimiensis ecclesie collati fuerant*).⁸

Amint arról már szó esett, Erdélyben alig-alig ismerünk királynéi birtokokat, igaz, a király ún. udvari birtokszervezetéhez tartozó birtokokra vonatkozóan sem bővelkedünk az adatokban.⁹ Kiváltképp feltűnő, hogy erdőuralomról, illetve erdőispánságról sem tudunk Erdélyben, jóllehet a természetföldrajzi körülmények éppenséggel magától értetődővé tennék ezen intézménytípus itteni jelenlétét. Annál inkább felkeltheti érdeklődésünket tehát az a tény, hogy éppen a királynéi birtokok legkorábbi rétegében találkozunk olyan földekkel, amelyek a királynék erdélyi birtoklására vetnek némi fényt.

A bakonybéli apátság elidegenített javainak 15. századi jegyzéke annak emléket tartotta fenn, hogy Gizella férje beleegyezésével (*favente*) a

⁷ 1232: *Zala vármegye története. Oklevéltár. I–II.* Szerk. Nagy I., Véghely D. és Nagy Gy. Budapest, 1886–1890. II. 643. Az adat hitele nem vonható kétségbe azon az alapon, hogy a Muraköz az idő tájt még nem tartozott Magyarországhoz (vö. Karácsonyi J.: *Szent László meghódítja a régi Szlavóniát.* Budapest, 1916. 5–7. [Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. 2.]), mivel Szlavónia – s így értelemszerűen a Muraköz is – már a 10. századtól kezdve magyar fennhatóság alatt volt, l. Zsoldos A.: *Egész Szlavónia bánja.* In vol. *Tanulmányok a középkorról.* Szerk. Neumann T. H. n., 2001. 273–276. (Analecta Mediaevalia I.), a kérdés további irodalmával.

⁸ 1318: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 200097.

⁹ Udvarnokokra például mindössze három adattal rendelkezünk l. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlése Jakó Zs. Budapest, 1997. (A továbbiakban: EO). I. 13., 107. és 241. sz-ok.

monostornak adományozta az erdélyi részekben Lapád és Abony falvakat (*in transsylvanis p[ar]tibus villam Lapat et villam Obon*), a Makra hegyen (*in Macra*) nyolc szőlőt ugyanannyi szőlőművessel (*vinitoribus*), valamint Szalmádot (*Salamadh*) halászhelyekkel, elegendő földdel és kaszálóval (*cum piscinis, terra suficiente et feneto*). Ugyanezen jegyzék következő bejegyzése szerint a bakonybéli szerzetesek Gizellától egy malmot is kaptak „a veszprémi szikla alatt” (*sub rupe Wesprimiensi*).¹⁰

A bakonybéli monostornak juttatott adományait Gizella minden valószínűség szerint oklevelekbe foglalta, bár a jegyzék – más tételekkel ellentétben – nem tesz ezekről említést. Az oklevelek egykori létének valószínűségét megerősíti, hogy 1508-ban a bakonybéli monostor birtokában volt egy Gizella királyné által adományozott *evangelarium*, mely a monostor kiváltságleveleit is tartalmazta.¹¹ Ebből következik viszont, hogy a jegyzék első bejegyzésének megfeleltethető oklevél aligha foglalta magában a veszprémi malom adományozásáról szóló részt, mivel azt a jegyzék külön tételként szerepelteti.¹² Az első bejegyzés ugyanakkor más kérdést is felvet. Megjegyzésre érdemes ugyanis, hogy a szöveg alapján Abony falu épp úgy az „erdélyi részekben” keresendő, mint Lapád, ezért aligha lehet azonos a mai Füzesabonnyal.¹³ Indokoltabbnak tűnik a Lapád közelében lévő Asszonynépe faluval¹⁴ való azonosítás lehetőségének felvetése, hiszen az ilyen típusú helynévadás – igazolhatóan¹⁵ vagy gyaníthatóan¹⁶ – királynéi birtoklásra utal.¹⁷ Felmerült ugyanakkor az is, hogy – mivel a bakonybéli apátság birtokainak 1086. évi összeírásában nem szerepel Lapád¹⁸ – a monostor csak

¹⁰ *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Gy., adiuverunt J. Bapt. Borsa, Fr. L. Hervay, B. L. Kumorovitz et J. Moravcsik. Budapestini, 1992. (A továbbiakban: *DHA*). I. 120.

¹¹ Csánki D.: *Magyarországi bencések egy bibliographiai becsű inventariuma 1508-ból*. In *Magyar Könyvszemle*. 1881. 294.

¹² Vö. A. Zsoldos: *The Problems of Dating the Queens' Charters of the Árpadian Age (Eleventh–Thirteenth Century)*. In vol. *Dating Undated Medieval Charters*. Ed. M. Gervers. Woodbridge, 2000. 151.

¹³ *DHA*. I. 499., vö. ellenben Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. III. 65. (ahol ez az adat nem szerepel).

¹⁴ Vö. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. II. 131. és 171.

¹⁵ Így pl. a Győr megyei Asszonyfalván királynéi népek éltek, I. 1235: *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*. I–XII. Szerk. Erdélyi L., Sörös P. Budapest, 1902–1916. (A továbbiakban: *PRT*). I. 747., vö. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. II. 579.

¹⁶ Pl. az Arad megyei Asszonylaka, a Fejér megyei Asszonyvására vagy a Krassó megyei Asszonylaka esetében, I. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 172., II. 346., III. 478.

¹⁷ Györffy Gy.: *István király és műve*. Budapest, 1977. (A továbbiakban: Györffy Gy.: *István király*). 244.

¹⁸ 1086: *DHA*. I. 250–255.

valamikor a 11. század végét követően kaphatta meg e birtokot.¹⁹ Ez az érvelés azonban azért nem meggyőző, mert épp úgy elképzelhető, hogy az említett erdélyi birtokok már 1086 előtt kikerültek Bakonybél birtokállományából. A bakonybéli feljegyzés megbízhatósága mellett szóló érvként vehető ugyanakkor figyelembe, hogy az a Sopron megyei Szalmád viszont, mely Gizella ugyanazon adományának része volt, szerepel az 1086. évi összeírásban.²⁰ Lapád és Abony (Asszonynepe?) példája mindenesetre kétségtelen bizonytságot ad arra, hogy a királyné mint birtokos már a legkorábbi időkben jelen volt Erdélyben – mégpedig annak a Marostól délre eső részében – is.

A királynéi birtokok jelentős része egy-egy uradalomba szervezve tűnik fel, mások ellenben különálló egységekként. Ez utóbbiak esetében talán feltételezhető lenne, hogy eredetileg ezek is egy-egy uradalomhoz tartoztak, ám azok – ha egyáltalán valóban léteztek – nem hagytak nyomot forrásainkban. Semmit sem tudunk például arról, hogy a királyné 1273-ban említett Fehérvár melletti háza (*apud Albam ... nostre maiestatis domus*)²¹ a környékbeli királynéi birtokok központjaként is működött-e.

Azon uradalmak, amelyek hosszabb-rövidebb ideig a királynék kezén tűnnek fel, részint méreteik, részint szervezeti sajátosságai alapján több csoportra oszthatók. Az első csoportba azok sorolhatók, amelyek kisebbek lévén csupán néhány településre terjedtek ki, s – talán ezzel összefüggésben – nem szervezték őket ispánsággá. E típus példaként említhető a Nyitra megyei újhelyi uradalom, melyhez az Újfalunak (*Noua Villa*) is mondott²² Újhelyen kívül Lubó, Patvaróc és Szerdahely tartozott. Az uradalmat Mária királyné²³ és IV. Béla 1263-ban a pannonhalmi monostornak adományozta.²⁴ Az újhelyi uradalom élén, amíg az Mária joghatósága alá tartozott, a királyné *officialisa* állott.²⁵ Az uradalmak egy másik csoportja ispánságként tűnik fel forrásainkban. Jól ismert példája ennek a típusnak a vizsolyi²⁶ vagy a

¹⁹ Kristó Gy.: *A korai Erdély 895–1324*. Szeged, 2002. 115–116. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18).

²⁰ *DHA*. I. 252.

²¹ 1273: *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. I–II. Szerk. Nagy Gy. Budapest, 1887–1889. I. 12. Az oklevél Erzsébet özvegy királyné nevében kelt.

²² 1263: *Árpád-kori új okmánytár*. I–XII. Közzé teszi Wenzel G. Pest–Budapest, 1860–1874. (A továbbiakban: *ÁÜO*). III. 43.

²³ 1263: *ÁÜO*. III. 42–43.

²⁴ 1263: *PRT*. II. 321–324.

²⁵ 1264: *PRT*. II. 326.

²⁶ Összefoglalóan I. Győrffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 156–157. és Kristó Gy.: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. (A továbbiakban Kristó Gy.: *Vármegyék*). 410–411. (Nemzet és emlékezet).

segesdi²⁷ uradalom. Egy újabb típust képviselnek végezetül azok az ispánsággá szervezett uradalmak, melyek – ellentétben a második csoportba tartozókkal – idővel megyévé alakultak át, mint történt az például Verőce²⁸ esetében. A második típushoz tartozó, ispánsággá szervezett királlyal uradalmak sorában találunk erdélyieket is.

1264. júliusában IV. Orbán pápa felszólította István ifjabb királyt, hogy mindazokat a falvakat és földeket (*villas et terras*), amelyeket az apjával, IV. Bélával anyja, Mária királyné beleegyezése nélkül (*sine assensu*) kötött megegyezés (*compositio*) értelmében lefoglalt, adja vissza a királynénak, mert azokat régtől fogva (*a tempore, cuius memoria non existit*) a magyar királyné birtokolták (*tenuerunt*).²⁹ Az említett *compositio* alatt minden bizonnyal a IV. Béla és idősebb fia között Pozsonyban létrejött, s több ízben megerősített megállapodás³⁰ értendő, melynek alapján István ifjabb király hatalma immár nem csak Erdélyre, hanem az egész, Dunától keletre eső országrészre kiterjedt. Az egyezmény minden bizonnyal a királynéi birtokokat is érintette, amint arra a Szatmár megyei Ragáld példája figyelmeztet. Erről a birtokról Erzsébet ifjabb királyné egy 1265-ben kelt oklevele megjegyzi, hogy eredetileg egy örökös nélkül meghalt szatmári várjobbágyé volt, később pedig Mária királyné telepített rá *hospeseket*, nyilván azt követően, hogy férjétől megkapta e célra a birtokot. Az ifjabb királyné oklevele ugyanakkor azt is elárulja Ragáldról, hogy az „öröklési jogon háramlott” a kezére (*iure successorio ad manum nostram devoluta*),³¹ ami – mivel az oklevél kiállításának idején, 1265-ben, Mária királyné még életben volt – aligha magyarázható másként, mint hogy a pozsonyi béke értelmében István ifjabb királynak jutott keleti országrészben fekvő királynéi birtokok – legalábbis részben – az ifjabb királyné joghatósága alá kerültek.

Nyilván hasonló módon tette rá a kezét az ifjabb királyi pár azokra a „falvakra és földekre” is, amelyeket a pápa oklevelének tanúsága szerint Mária királyné – okkal, ok nélkül, ez ma már aligha deríthető ki – ki akart

²⁷ Összefoglalóan I. Pesty F.: *Az eltűnt régi vármegyék*. I–II. Budapest, 1880. (Reprint: Budapest, 1988.) I. 213–218. Magyar K.: *A segesdi királynéi ispánság történetéről (XI–XV. század)*. In *Somogy Megye Múltjából*. 16 (1985). 3–60; Kristó Gy.: *Vármegyék*. 255–259.

²⁸ Összefoglalóan I. Kristó Gy.: *Vármegyék*. 319–320.

²⁹ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta*. I–II. Collecta ac serie chronologica disposita ab Aug. Theiner. Romae–Zagrabiae, 1863–1875. I. 275–276.

³⁰ 1262: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–III. Collegit et edidit F. Knauz, L. C. Dedek. Strigonii, 1874–1924. IV. Ad edendum praeparaverunt G. Dreska, G. Érszegi, A. Hegedüs, T. Neumann, C. Szovák, S. Tringli. Strigonii–Budapestini, 1999. (A továbbiakban: MES). I. 476–480. Vö. Pauler Gy.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Budapest, 1899.² (Reprint: Budapest, 1984.) II. 249–252.

³¹ 1265: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. G. Fejér. Budae, 1829–1844. (A továbbiakban: CD). VI/2. 391.

vonni a megegyezés hatálya alól. IV. Orbán fel is sorolta a kérdéses „falvakat és földeket”, Besztercét (*Bistische*), Radnát (*Rodona*), Szalacsot (*Zolosim*)³² és Királyit (*Querali*)³³ nevezve meg oklevelében. Beszterce, Radna és Királyi az Erdély északkeleti részében nagyobb számban vélhetően a 12. század közepén, illetve második felében megjelenő „szász” vendégek településterületeként ismert: Beszterce és Radna egy-egy jelentősebb városként jött létre, melyek a 13. század folyamán a települések közvetlen környékét magában foglaló ispánsággá alakultak.³⁴ A besztercei és radnai ispáni címet 1274-ben ugyanaz a személy – Aba nembéli Kompolt fia Pál – viselte, utóbb azonban a besztercei ispán önállóan – Radna nélkül – szerepel.³⁵ Királyi egy mezősegi falucsoport neve volt, mely a 14. század elején *districtus*ként fordul elő.³⁶ Szalacs viszont – ellentétben az eddigiekkel – nem erdélyi, hanem Bihar megyei település volt, melyet 1284-ben valóban királynéi falunak mondanak.³⁷

A magyar királynék e területeket és településeket a pápai oklevél szerint „régől fogva” (*a tempore, cuius memoria non existit*) birtokolták, kérdés mármint, hogy mit értsünk e kifejezés alatt. Kézenfekvőnek tűnhet arra gondolni, hogy a királynéi birtoklás sem nyúlhat régebbre vissza, mint a szászok betelepülése Északkelet-Erdélybe. Ennek azonban ellene mond az a megfigyelés, mely szerint a Beszterce melletti Királynémetit „bajor faluként” (*villa Bavarica*)³⁸ ismerték a 12. században betelepülő *hospes*ek, márpedig a Bajorországból való betelepülés leginkább a 11. század első felére keltezhető, nyilvánvaló összefüggésben Szent István és Gizella házasságával.³⁹ Ez az érvelés felveti annak lehetőségét, hogy Északkelet-Erdélyben már a 11. század első felében, közelebbről Szent István uralkodásának idejében is számolhatunk németajkú telepések jelenlétével. Lapád és Abony (Asszonynépe?) előzőekben megismert példája mindenesetre azt bizonyítja, hogy egyáltalán nem zárható ki a korai királynéi birtoklás Erdély északkeleti részében sem.

³² Vö. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 664. és 554., 9. sz. jegyz. Jakó Zsigmond azonban a Besztercehez közel fekvő erdélyi Zsolnával azonosítja, l. *EO*. I. 481.

³³ Vö. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 554. Jakó Zsigmond ez esetben is más megoldást javasol: ő a Besztercehez közel fekvő Királynémetivel azonosítja az említett települést, l. *EO*. I. 410.

³⁴ Összefoglalóan l. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 553–565.

³⁵ 1295: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Bearb. von Fr. Zimmermann, C. Werner et al. Hermanstadt, 1892–1991. (A továbbiakban: *UGDS*). I. 199. Egy II. András nevében készült, 1222-re keltezett hamisítvány is említ egy besztercei ispánt, l. *EO*. I. 120. sz.

³⁶ 1311–1314 k.: *UGDS*. I. 300., vö. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 664.

³⁷ 1284: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 75822. Vö. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 554.

³⁸ Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 562.

³⁹ Györffy Gy.: *István király*. 512.

A németajkú telepések 11. századi jelenlétét illetően hasonló a helyzet: Kelet-Magyarországon ugyanis ismereteseek olyan települések, amelyekkel kapcsolatban felmerül a gyanú, hogy korai telepítésű német vendégek (is) lakták. A szatmárnémeti *hospesek* körében 1230-ban az a hagyomány élt, hogy őseik Gizella királyné idején költöztek be Magyarországra,⁴⁰ de talán ide vonható az 1264. évi pápai oklevélben szereplő Szalacs is, amelyet – a településen átmenő „nagy út” (*magna via*) kapcsán – már 1067 táján említene,⁴¹ s amelynek lakói között szintén felbukkannak – igaz, jóval későbbi időből való forrásban – német telepések.⁴² Mindezek alapján teljes bizonyossággal ugyan nem lehet kijelenteni, hogy a királynék északkelet-erdélyi birtoklása az államalapítás korában kezdődött, de ennek lehetősége, legalábbis a beszercei ispánság, illetve a talán annak közvetlen előzményét jelentő Királynémeti (*villa Bavarica*) esetében nem is utasítható el egyértelműen.

Az mindenesetre bizonyos, hogy 1287-ben a beszercei ispánság még mindig a királynék javadalmai közé tartozott. Lodomér esztergomi érsek IV. Honorius pápa,⁴³ illetve a bíborosok utasítására,⁴⁴ valamint az az évben Budán tartott országos gyűlés⁴⁵ döntésére hivatkozva szólította fel az erdélyi püspököt arra, hogy támogassa Izabella királyné *officialisait* a beszercei kerületből (*districtus de Bezterce*) járó jövedelmek beszédésében.⁴⁶ A beszercei ispánság és a királynék közötti kapcsolat a 14. század első felében is megmaradt. Ennek jeleként 1317-ben az a Fonói Benedek fia János szerepel beszercei ispánként, akinek már apja is IV. László feleségének, Izabellának az udvarában szolgált,⁴⁷ míg ő maga néhány év múlva királynéi pohárnokmesterként emelkedik a bárók közé.⁴⁸ Még egyértelműbben tanúskodik a királyné beszercei birtoklásának továbbéléséről, hogy 1330-ban Erzsébet királyné a maga beszercei vendégtelepeseinek (*cives et hospites nostri de Bezturche et ad eandem sedem spectantes*) biztosít

⁴⁰ 1230: a telepések „se dicebant in fide domine Keysele ad Hungariam convenisse” in: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Ed. S. L. Endlicher. Sangalli, 1849. 426–427.

⁴¹ 1067 k.: *DHA*. I. 184.

⁴² 1215: *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum*. Curis et laboribus J. Karácsonyi, S. Borovszky. Budapest, 1903. (A továbbiakban: *VR*). 127. sz.

⁴³ 1287: *UGDS*. I. 151–152.

⁴⁴ 1287: *UGDS*. I. 154–155.

⁴⁵ Vö. S. Kiss Erzsébet: *A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez*. In *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. XXXIX (1971). 42–46.

⁴⁶ 1287: *UGDS*. I. 157–158.

⁴⁷ 1281: *CD*. V/3. 96–97.

⁴⁸ 1323: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk. Nagy I., Nagy I., Véghely D., Kammerer E., Lukcsics P. Pest–Budapest, 1872–1931. I. 230. Vö. Engel P.: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996. I. 59., 230., 397. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5).

igazságszolgáltatási kiváltságokat: a saját, illetve az általa kinevezett beszercei ispán, valamint a választott bírájuk ítélőszékét jelölve megilletésknek ügyeikben.⁴⁹

A forrásainknak köszönhetően viszonylag alaposabban megismerhető királynéi uradalmak többsége esetében kimutatható, hogy azok hosszabb-rövidebb ideig nem a királynék, hanem a királyi család más tagjainak kezén voltak. A korábbiakban említett újhelyi uradalom központját „Királyi falu”-nak (*Regia Villa*) is mondták,⁵⁰ ami nem sok kétséget hagy afelől, hogy eredetileg a királyé volt az uradalom, s csak másodlagosan alakult ki az a helyzet, hogy a 13. század közepén Mária királyné kezére került. Mivel a királynéi birtokok – amint arról már szó esett – egyébként is úgy jöhettek létre, hogy az uralkodó a maga birtokai közül némelyeket átengedett a királyné használatára, nincs ebben semmi rendkívüli, s a jelenség legfeljebb arra hívja fel a figyelmet, hogy a folyamat nem szükségképpen ért véget a 11–12. század forrásaink által alig megvilágított évtizedeiben, hanem a 13. században is dönthetett úgy valamelyik uralkodó, hogy egyik-másik birtokát a királynénak adja.

Némileg más a helyzet azon uradalmak esetében, amelyek a királynék mellett az uralkodócsalád férfitagjainak, a hercegeknek a kezén (is) voltak. A hercegi birtokok kialakulása vélhetően a királynéiakhoz hasonló módon ment végbe, s egyéb jellemzőik is rokoníthatók a királynéi birtokok sajátosságaival.⁵¹ Ha viszont egyes uradalmakat hol a királynék, hoi pedig a hercegek kezén találunk, akkor joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon a herceg(ek)nek vagy a királyné(k)nak adta-e ezeket eredetileg az uralkodó: azaz voltaképpen „hercegi” vagy „királynéi” uradalmakról van-e szó. Különösen nagy nyomatékka merül fel ez a dilemma azon uradalmak kapcsán, amelyek létrehozó első adataink nem a királynék, hanem a hercegek személyéhez kapcsolódnak. A többnyire a királynéi uradalmak egyik „klasszikus” példájának tekintett segesi például, amikor megjelenik forrásainkban, Kálmán herceg javaihoz tartozott,⁵² nem sokkal a herceg halála

⁴⁹ 1330: „nullius iudicis regni nostri praeter praesentiam nostram ac comitis eorum per nos pro tempore nunc constituti et in futurum constituendi aut iudicis eorum communiter assumpti astare iudicio teneantur” in: *UGDS*. I. 438.

⁵⁰ 1263: *PRT*. II. 322.

⁵¹ Összefoglalóan I. Kristó Gy.: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979. 38–43.

⁵² IV. Béla egyik 1244. évi oklevele ugyanis arról számol be, hogy öccse, Kálmán herceg bizonyos – csere révén megszerzett – birtokokat csatolt a segesi uradalomhoz („predio de Segusd”), aminek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a tatárjárást közvetlenül megelőző időkből az uradalom nem a királyné, hanem az 1226 óta Szlavónia élén álló Kálmán herceg kezén volt, s csak a herceg halála után szállt IV. Bélára, I. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. II–XV. Collegit et digessit T. Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. (A továbbiakban *CDCr*). IV. 249–250.

után viszont Mária királynée lett,⁵³ de az 1260-as években IV. Béla fiatalabb fia, Béla herceg tartotta a kezén,⁵⁴ hogy aztán ismét a királynék uradalmai közé tartozzék.⁵⁵ Mindenezen adatok alapján épp úgy lehetne amellett érvelni, hogy az ilyen uradalmak valójában olyan hercegi javak voltak, amelyek esetenként a királynék joghatósága alá kerültek, mint ahogy az is felmerülhet, hogy éppen ellenkezőleg: az eredendően királynéi uradalmakat kapta meg az a herceg, akit az uralkodó egyébként is területi hatalommal ruházott fel. Mivel egyetlen esetben sem állnak a rendelkezésünkre olyan források, amelyek az uradalmakat *in statu nascendi* mutatnák be, az említett dilemma gyakorlatilag eldönthetetlen.

Segesd példája ugyanakkor arra mutat rá, hogy hiába adta IV. Béla öccse halála után feleségének a segesdi uradalmat, Mária azt minden jel szerint kénytelen volt átengedni az idő közben felnövekedett ifjabb fiának, Béla hercegnek, s az ispánság csak azt követően került tartósabban a királynék joghatósága alá, ha a dinasztiaiban már nem élt olyan herceg, aki az uradalmat megkaphatta volna. Ez nyilvánvalóan arra vall, hogy a királyi család tagjai között az uradalmak elosztásakor a herceg határozott elsőbbséget élvezett a királynéval szemben: ha a tárgyalt uradalmak eredetileg a hercegi javakhoz tartoztak, akkor azért, mert a királynék csak herceg nemlétében juthattak azokhoz hozzá, ha viszont a királynéi uradalmak közé tartoztak, akkor azért, mert ennek ellenére át kellett engedniük azokat a területi hatalomból részesülő hercegnek.

Mindössze két olyan uradalomról tudunk számot adni, amelyek a forrásainkban nyomon követhető Árpád-kori történetük során mindvégig a királynék kezén voltak. Az egyik a vizsolyi, mely bizonyíthatóan az 1210-es évektől⁵⁶ az 1270-es évek végéig⁵⁷ állt a királynék joghatósága alatt: ez idő alatt öt királyné (Jolánta, Beatrix, Mária, Erzsébet, Izabella) váltotta egymást, s arról, hogy az uradalmat időközben más birtokolta volna, nem tudunk. A

⁵³ 1248-ban Mária a segesdi vendégtelepések („hospites de Segust”) szabadságait adományozta verőcei telepeseinek (I. CDCr. IV. 374–376.), 1268-ban pedig, egy általa eladományozott föld iktatását a segesdi ispán végezte el, I. CDCr. V. 461.

⁵⁴ 1269-ben Béla herceg intézkedett olyan ügyben, amely a segesdi ispánt érintette, I. Solymosi L.: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Budapest, 1998. 224.

⁵⁵ 1276-ban már Izabella királyné adományozta a veszprémi káptalannak a segesdi ispánsághoz tartozó Kál-völgyi boradó népeket, I. DL. 40133. Az oklevelet IV. László 1276. aug. 9-i átírása alapján kiadta Borsa Iván, I. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II. Szerk. Szentpétery I., Borsa I. Budapest, 1923–1987. II/2–3. 167–168. Az uradalmat 1277-től Erzsébet özvegy királyné kezén találjuk (1277: *ÁÜO*. IX. 179.; 1280: *ÁÜO*. XII. 301–302.; 1284: *ÁÜO*. IV. 266–267.), 1295-ben pedig III. András király anyja, Thomasina rendelkezett a segesdi uradalommal, I. MES. II. 383–385.

⁵⁶ 1215: *VR*. 113. sz. Vö. 1220: *VR*. 259. sz. és 1222: *VR*. 325. sz.

⁵⁷ 1271: *Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban*. Válogatta, fordította bevezetéssel, jegyzetekkel ellátta és a mutatót készítette Kondorné Látkóczki Erzsébet. Eger, 1997. 37. L. még 1278: DF. 266087. (vö. DL. 90825.), DF. 266088. (vö. DL. 75382.).

másik ilyen uradalom a besztercei: ennek kialakulása – mint láthattuk – talán már a 11. század első felében megkezdődött, s még a 14. század közepén is a királyné rendelkezett vele. Ezen körülmények alapján tehát a vizsolyi és a besztercei ispánságokat minden fenntartás nélkül minősíthetjük olyan királynéi uradalmaknak, melyek eredendően is a királynéi javak közé tartoztak.

Queens' Domains in Transylvania in the Árpadian Age (Abstract)

Uneven knowledge of the domains belonging to the Árpadian queens is determined primarily by the loss of historical sources regarding the southern and the central part of the kingdom. In addition, the concentration of the royal domains in middle Transdanubia and the habit of the queens of residing in the center of the kingdom (medium regni) significantly influenced the distribution of their possessions. Two settlements are known which can be counted among the earliest possessions of the queens in Transylvania. The villages of Lapád (Magyarlapád, Lopadea Nouă) and Abony (identifiable with the present-day village of Asszonynépe, Asinip were donated to the abbey of Bakonybél by Queen Gisela. Thirteenth-century sources mention the domains of Beszterce (Bistrița), Radna (Óradna, Radna Veche), Királyi and the settlement of Szalacs (Sălacea) as queens' possessions.

Among the domains belonging to the queens, the larger ones were organized as comitatus (ispánság) and the largest one, Verőce, even became a separate county. The possessions around Beszterce and Radna and the cluster of villages in the Mezőség (Câmpia Transilvaniei, known as Királyi [Querali], were inhabited by Saxon colonists who settled in northeastern Transylvania during the twelfth century. Beszterce and Radna, like Vizsoly and Segesd, were organized in two comitatus and the two settlements became important urban centers of the Saxon districts. The colonization of the Saxons marks the starting point of the queens' possessions in northeastern Transylvania. One of the villages, Királynémet (Crainimăt), however, was mentioned by the sources as villa bavarica, which indicates an earlier presence of queens' possessions. Bavarian settlers came to Hungary during the first half of the eleventh century, in the time of Gisela, wife of St. Stephan I. In addition, Szalacs was mentioned as early as 1067; it had German hospites, according to thirteenth century sources.

There is not enough source material to determine the evolution of each possession. Before or after entering the queens' possession some of the domains belonged to the king or to the other members of the royal families, most frequently to the princely heir. It is, though, impossible to establish the core set of domains belonging to the queens. It is sure, however, that beside the comitatus of Vizsoly the district of Beszterce belonged to the queens during the whole period of the Árpadian dynasty.

Das Jahr 1975 hat eine besondere Bedeutung für die historische Erforschung der Burgen des Mittelalters in Ungarn. In diesem Jahr erschien in dem von László Gerő herausgegeben Band „Várépítészettünk“ (*Unsere Burgenarchitektur*) der Aufsatz des Historikers Erik Fügedi unter dem Titel „Középkori várak – középkori társadalom“ (*Mittelalterliche Burgen – mittelalterliche Gesellschaft*)¹. Das war der erste umfangreichere Versuch in Ungarn, die Rolle und die Bedeutung der mittelalterlichen Befestigungen aus dem Aspekt der Geschichtsforschung darzustellen – dafür gab es früher kaum Beispiele.²

Bis dann war in der vor allem von Architekten, Kunsthistorikern und Archäologen getriebenen Burgenforschung – bestimmt durch die Arbeiten des Herausgebers des oben erwähnten Bandes – meist eine reine architekturtypologische Betrachtungsweise üblich. Der Architekt László Gerő war nämlich der Verfasser der ersten zusammenfassenden burgenkundlichen Arbeiten in Ungarn, die von ihm ausgearbeitete und bald breit beliebt gewordene Typologie entstand vor allem unter der Berücksichtigung von strategischen Gesichtspunkten.³

So fiel für viele Forscher anfangs noch nicht auf, dass Pál Engel schon 1968–1970 auch eine, für die Burgenforschung wichtige Publikation veröffentlichte.⁴ Er untersuchte hier zwar grundsätzlich die Verteilung des weltlichen Großgrundbesitzes im Königreich Ungarn im 15. Jahrhundert, schrieb aber dabei den in den Quellen relativ exakt aufgezählten Burgen bzw. der Burg-domänen der einzelnen Gruppen der als Baronen genannten Aristokraten eine besondere Bedeutung zu.

In den Tabellen seiner Arbeit bearbeitete er daher einen bedeutenden Teil der Adelsburgen des Landes um 1458 bzw. 1490 – meist mit den entsprechenden Quellenangaben – wobei er für das erstgenannte Jahr die in den Urkunden als *castellum* genannten Schlösser noch nicht berücksichtigte.

¹ Fügedi E.: *Középkori várak – középkori társadalom*. In vol. *Várépítészettünk*. Szerk. Gerő L. Budapest, 1975. S. 63–86.

² Zur Geschichte der ungarischen Burgenforschung siehe Csorba Cs.: *A magyarországi várkutatás története*. In *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*. XXIII (1974). S. 289–310.

³ Gerő L.: *Magyarországi várépítészet*. Budapest, 1955. Idem: *Magyar várak*. Budapest, 1968.

⁴ Engel P.: *A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században*. I–II. In *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*. 4 (1968). S. 337–357., bzw. 5 (1970). S. 291–313., später nachgedruckt in vol. Engel P.: *Honor, vár, ispánság*. Budapest, 2003. S. 13–72.

Der junge Historiker nahm nämlich an, dass dieser Befestigungstyp meistens – so nach dem Charakter, wie auch nach der Funktion – von den als *castrum* bezeichneten „echten Burgen“ abwich. Er meinte, Schlösser waren auch im Besitz der Gemeinadligen, das *castrum* erwies sich aber nahm ihm als eine typische Bauform der Hochadligen. Dafür sollte auch die nach urkundlichen Quellen zusammengestellte Liste der in der 1. Hälfte des 15. Jahrhunderts erbauten Burgen als Beweis dienen – die hier aufgezählten *castra* waren nämlich fast ausnahmslos im Besitz der Baronen. Für die 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts hatte aber Engel keine ähnliche Liste, für ihn war endlich auch klar, dass die Problematik der Schlösser weitere Untersuchungen verdient, die aber von ihm leider auch später nicht durchgeführt wurden.⁵ Er hatte aber auch die Angaben über den Burgdomänenumlauf am Ende des 15. Jahrhunderts gesammelt und so gilt seine Arbeit als Ansatz der ersten wissenschaftlich begründeten Burgendatei in Ungarn, besonders für die letzten Jahrzehnte des Spätmittelalters.

Auch die Zusammenstellung einer ausführlichen Datei der Burgen des Königreiches im 13–14. Jahrhundert war eines der größten Verdienste des 1977 publizierten Buches von Erik Fügedi, wo er aber natürlich auch seine Thesen über die Burgen dieser Zeit ausführlich darlegen konnte.⁶ Die Würdigung dieser Arbeit kann aber nicht die Aufgabe des vorliegenden Aufsatzes sein, Pál Engel charakterisierte es allerdings später als einen „epochalen Schritt nach vorne“ in der Geschichtsforschung.

Er selbst veröffentlichte aber auch ein Werk in demselben Jahr und in derselben Schriftenreihe – dieses Buch über das Verhältnis der Königsmacht und der Aristokratie in der Zeit des Königs Sigismund von Luxemburg (1387–1437) in Ungarn⁷ verfügte auch über eine umfangreiche Burgendatei der behandelten Zeit. So stand ab 1977 schon ein authentisches Quellenmaterial über fast das ganze Mittelalter der Burgenforschung in Ungarn und der Nachbarländer zur Verfügung – dadurch wurden eigentlich die Grundlagen einer wissenschaftlichen Burgenforschung geschaffen. Die Arbeit der beiden genannten Autoren kann nur derjenige nicht genügend hochschätzen, der die burgenkundlichen Werke der vorangehenden Zeiten mit ihren oft falschen und unvollständigen Angaben nicht kennt.

Diese Datensammlungen von Engel waren aber natürlich nur „Nebenprodukte“ seiner Arbeit, bzw. sie dienten als Ausgangspunkte seiner

⁵ Hier sei die viel später veröffentlichte Arbeit von Tibor Koppány erwähnt: *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest, 1999., mit ausführlichem Katalogteil, die aber auch nicht alle Fragen des Problemkreises beantworten konnte.

⁶ Fügedi E.: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből 82).

⁷ Engel P.: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest, 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből 83).

Analysen, die Besitzstrukturen und dadurch die Machtstrukturen des spätmittelalterlichen Ungarns kennen zu lernen. Die Forschung hatte es schon früher erkannt, dass die Besitzstruktur die Machtverhältnisse der gegebenen Zeit widerspiegelt, die wichtige Feststellung stammt aber von Engel, dass sie am besten durch die statistische Bearbeitung der Besitzgeschichte der Burgdomänen fassbar ist. Die Burg stellte nach ihm schon alleine Machtposition dar und er hielt sie auch für ein grundlegendes strukturelles Element besonders für die königlichen Besitztümer.

Engel untersuchte in seinem Buch diese Strukturen eigentlich schon vom Anfang des 14. Jahrhunderts, als König Karl Robert von Anjou für eine wirksame Kontrolle des Landes ein „System“ der königlichen Burgen ausbauen ließ – den Burgdomänen schrieb Engel einen Dienstcharakter zu, das heißt., dass die Aristokraten, die die Hofwürden besaßen, oft über ein Dutzend Königsburgen zur Verwaltung größerer Gebietseinheiten verfügten – über die großen Änderungen am Ende des Jahrhunderts, als die Hälfte der Burgen in Privatbesitz kam, bis zu den einzelnen Etappen der Regierung vom König Sigismund. Er stellte fest, dass sich die Veränderungen des Herrschaftssystems des letztgenannten Königs am besten in der Entwicklung der Zahl der königlichen Burgen widerspiegeln. Nach der Festigung der Königsmacht verwalteten die Besitzer der Hofwürden schon kaum solche Burgen mehr, diese standen eher den Günstlingen des Herrschers zur Verfügung, die aber auch für größere territoriale Einheiten zuständig waren.

In seine Burgendatei der Sigismund-Zeit nahm Engel nur die Anlagen auf, die „einen Bestandteil des Verteidigungssystems des Landes und eine Basis für die Ausübung der politischen Macht bildeten“⁸. Diese Befestigungen wurden hier erneut mit den *castra* gleichgesetzt, ihm fiel zwar schon auf, dass gewisse Bauten nicht immer konsequent benannt wurden. Die hier als *Burgschloss* bezeichnete *castella* sollten aber nach ihm mit den *Burgen* keine homogene Gruppe bilden, um für eine statistische Bearbeitung verwendbar zu sein. Sonst wiederholte er nur kurz seine frühere Auffassung über die soziale Funktion der beiden Bautypen, das *castrum* erscheint hier aber schon als eine exklusive Organisationseinheit des königlichen Besitzes.

Es steht fest, dass sich Pál Engel in seinen früheren Arbeiten eher für die politische Rolle der Burgen, als für die Burgen selbst interessierte. Er beschäftigte sich nicht näher mit der Funktion dieser Burgen in der Landesverteidigung, die Burg erscheint bei ihm oft als Mittelpunkt des Großgrundbesitzes, bzw. der einzelnen Adelsfamilien, was man aber darunter – oder unter einem „System“ der Burgen – verstehen soll, blieb dahingestellt.

⁸ Ebd. (1977) S.89. – die Datei besteht aber – abweichend von der der letztgenannten Arbeit von Fügédi – nicht nur aus der Aufzählung der auf die konkreten Anlagen beziehenden Angaben, hier findet man auch eine Archontologie der Komitatsgespannen, ein zeitgenössisches Verzeichnis der königlichen Burgen aus dem Jahre 1437, sowie mehrere Tabellen.

Er nahm ohne nähere Begründung manchmal an, dass die Adligen ihre Residenz in diesen Anlagen hatten, in einigen Fällen bewertete er gewisse Burgen als verwüstet, nur weil sie in der gegebenen Periode aus den Schriftquellen nicht bekannt sind.⁹ Den Fragestellungen und den Aspekten der Nachbarwissenschaften maß er also zu dieser Zeit noch keine besondere Bedeutung bei.

Für Engel's Forschungsmethode scheint aber auch das typisch zu sein, dass er die in seinen früheren Aufsätzen aufgeworfenen Probleme später weiter analysierte. So geschah es mit den erwähnten königlichen Besitztümern der Anjou-Zeit mit Dienstcharakter, deren Fragen er Anfang der 80-er Jahre sogar zwei Aufsätze widmete.¹⁰ Hier betonte er, dass die ältere Geschichtsforschung die Burg und den Grundbesitz zu Unrecht voneinander trennte. Die Gegenüberstellung der militärischen und der wirtschaftlichen Werte, die Betonung der strategischen Aspekte fand er als unhistorisch. Der Einheit der Burg und der dazugehörenden Besitztümer (*pertinentiae*) schrieb er aber eine politische Bedeutung zu. Die Herrschaft über das herumliegende Land konzentrierte sich nach ihm also in den Burgen, deswegen konnte sich der Burgherr in der Landespolitik beteiligen, der Burgbesitz war eine Prestigefrage und eng mit der Grundherrschaft verbunden.¹¹

Diese grundlegenden Feststellungen – die in ähnlicher Form in der ungarischen Forschung bis dann nur von Erik Fügedi formuliert wurden¹² – verwendete er dann in seinen konkreten Untersuchungen. Er kam zur Überzeugung, dass sich die Staatsorganisation des 14. Jahrhunderts auf einer bestimmten Grundbesitzform aufgebaut war, wofür die Hegemonie der königlichen Burgen als typisch erscheint. Diese Burgen und ihre *pertinentiae* wurden aber nicht nur von einem königlichen *castellanus* verwaltet, sondern sie erhielten mit allen ihren Einnahmen *pro honore*, also für ihre Dienstzeit die größten Würdenträger des Königreiches. Diese, vor Engel von der Forschung noch nicht erkannte feudale Besitzform – die gewisse Ähnlichkeiten mit dem System der königlichen Komitate des 11–12.

⁹ Ebd. (1977) S. 62., 90. usw. Über die hier als verwüstet erwähnte Burg Csobánc kennen wir z.B. seitdem schon eine Angabe aus dem Jahre 1420: *Zsigmond-kori okmánytár*. VII. Budapest, 2004. Nr. 1493.

¹⁰ Engel P.: *A honor. (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez)*. In *Történelmi Szemle*. 24 (1981), nr. 1., S. 1–19. Idem: *Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszereiről*. In *Századok*. 116 (1982), nr. 5. S. 880–922. Beide nachgedruckt in vol. Engel P.: *Honor, vár, ispánság*. Budapest, 2003. S. 73–161.

¹¹ Ebd. (2003) S. 101–102.

¹² Hier sei noch seine weitere Zusammenfassung erwähnt: E. Fügedi: *Castle and society in Medieval Hungary (1000–1437)*. Budapest, 1986. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 187).

Jahrhunderts aufwies – konnte mit ihrer, noch selten institutionalisierten territorialen Einheiten die Macht der Anjou-Könige sichern.¹³

Pál Engel hatte dann 1984 eine Zusammenfassung seiner Forschungen zur Burgenthematik veröffentlicht.¹⁴ Seine Zielsetzung war auch hier vor allem die außerordentliche politische Bedeutung der Burgen des 14–15. Jahrhunderts darzustellen, worauf schon der Titel seines Aufsatzes hinwies: *Burg und Macht. Die territorialen Grundlagen der Herrschaft im mittelalterlichen Ungarn*. Einleitend analysierte er die Erscheinung der Historisierung der Begriffe des 19. Jahrhunderts, die zu der erwähnten Trennung zwischen Burg und Grundbesitz bzw. der einseitigen militärischen Bewertung der ersteren führte. Um die diesbezüglichen Ergebnisse der in dieser Hinsicht besonders wichtigen deutschen Geschichtsforschung der ungarischen Historiker näher zu bringen, fasste er dann einige Thesen von Otto Brunner aus 1939¹⁵, sowie von Herwig Ebner aus 1976¹⁶ über die Herrschaft zusammen. Er fand viele Parallelen zwischen der deutschen und der ungarischen Situation, so galt nach ihm auch im Königreich Ungarn die Burg als „Kern der Herrschaft“, sowie ein unentbehrliches Zubehör der Erhaltung der territorialen Macht, auch hier war also, „die Herrschaft über das Land abhängig vom Burgenbesitz“. Nach der kurzen Formulierung von Erik Fügedi also: *Burg = Macht*.¹⁷

Burgenbau und Burgenbesitz waren nach Engel bis Mitte des 13. Jahrhunderts Privilegien des Königs (Burgenregal) – für die von der archäologischen Forschung ab der 1970-er Jahre fast massenweise entdeckten frühen Privatbefestigungen¹⁸ kannte er keine Benennung als *castrum* – aber auch danach brauchte man immer *de iure* die Genehmigung des Herrschers. Engel war zu dieser Zeit noch überzeugt, dass im Burgbegriff vom Anfang an – das heißt, von Mitte des 13. Jahrhunderts – auch die von ihm schon früher behandelten *pertinentiae* (Zubehör) eingeschlossen waren, wobei nach ihm die volle Ausbildung der großen Burgdomäne oft ein jahrhundertlang hinzog.

¹³ Engel in Anm. 10. erwähnten Werk (2003) S. 102–105. usw. – Hier sollten aber auch die kritische Bemerkungen von Erik Fügedi erwähnt werden: Fügedi E.: *Királyi tisztség vagy hűbér?* In *Történelmi Szemle*. 25 (1982), nr. 3. S. 483–509.

¹⁴ Engel P.: *Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon*. I–II. In *Világosság*. 25 (1984). S. 288–295., 367–375., nachgedruckt in vol. Engel P.: *Honor, vár, ispánság*. Budapest, 2003. S. 162–197.

¹⁵ O. Brunner: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. 4. veränd. Aufl. Wien–Wiesbaden, 1959.

¹⁶ H. Ebner: *Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte*. In vol. *Die Burgen im deutschen Sprachraum*. I. Hg. Von H. Patze. *Vorträge und Forschungen*. Hg. Vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Band XIX. Sigmaringen, 1976. S. 11–84.

¹⁷ Engel in Anm. 14. erwähntem Werk (2003) S. 167–170., Fügedi in Anm. 6. erwähnten Werk S. 87.

¹⁸ Hier wies er auf das Buch von Nováki Gy. – Sándorfi Gy. – Miklós Zsuzsa: *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai*. Budapest, 1979. hin, von dessen Verfassern wurden aber vielleicht zu viele solche Befestigungen noch vor Mitte des 13. Jahrhunderts datiert.

Nach seiner Formulierung „war die Burg mit dem Grundbesitz, wo sie aufgebaut wurde, vom Anfang an untrennbar verbunden und diente sie – wenn juristisch anfangs vielleicht noch nicht – praktisch als dessen Mittelpunkt.“¹⁹ Die so aufgefasste Burg war nach ihm letzten Endes nicht wegen der Verteidigung gegenüber einem äußeren Angriff besonders wichtig, sie verkörperte eher die Macht, die Möglichkeit einer politischen Oberhoheit. Der Burgbesitzer war nicht reicher als die anderen, sondern mächtiger.²⁰

Nach der Behandlung der theoretischen Probleme kam er zu einer erneuten Analyse der beiden recht unterschiedlichen Besitzstrukturen des spätmittelalterlichen Königreiches Ungarn. Die Mehrheit der nach Mitte des 13. Jahrhunderts meist von dem Adel errichteten und dann oft von den sog. Territorialherren beherrschten Burgen kam als Ergebnis seines langen Kampfes in Besitz des Königs Karl Robert von Anjou. Nach Engel's Schätzungen – eine vollständige Datenbasis existierte also noch nicht – waren im Todesjahr des Königs (1342) von den etwa 300 Burgen 170 im königlichen Besitz und auch noch 1382 (Todesjahr seines Sohnes, Ludwigs von Anjou) betrug die Zahl der Königsburgen immer noch auf 150. Diese wurden dann in neue territoriale Einheiten organisiert und – nach dem früher beschriebenen *pro honore*-System – von den Mitgliedern der Hofaristokratie verwaltet. Sie verfügten auch über eine kleine Zahl von Privatburgen, die Macht und der Reichtum dieser höfischen Würdenträger – deren Leute als Gespann oder Burgvogt auf den Burgen saßen – kam aber eher davon, dass auch die Einnahmen der königlichen Burgdomänen für sie zur Verfügung standen. So konnte der König seine Macht auf dem ganzen Landesgebiet erfolgreich sichern, die Königsburgen hatten also eine reine politische Bedeutung, sie spielten aber – abweichend von der Auffassung der älteren Geschichtsschreibung – keine Rolle für den Staatshaushalt.

Nach dem Tode von Ludwig dem Großen änderte sich dann grundlegend die Situation. Nach Engel's Rechnungen gab es 1396 nur noch 65 Königsburgen und damit begann die Zeit der Herrschaft der großen Privatvermögen und der Magnatenfamilien. Ab der Regierungszeit von Sigismund Luxemburg hörte die Dominanz des Honor-Systems schon auf und die Herausbildung des Standesstaates brachte später auch die Schenkung von weiteren Burgen mit sich – aus dem Jahre 1498 kennt man nur 26 königliche Anlagen. Die Größe und die Ausdehnung der neuen Magnatenherrschaften entsprachen aber etwa den königlichen Territorialeinheiten des 14. Jahrhunderts.²¹ So ist es verständlich, dass sich eine zentrale Macht zu dieser

¹⁹ Engel in Anm. 14. erwähntem Werk (2003). S. 172.

²⁰ Ebd. S. 171–172.

²¹ Darüber ausführlicher: Kubinyi A.: *Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts*. In vol. *Fürstliche Residenzen im*

Zeit nur auf ein Privatvermögen stützen konnte – ein typisches Zeichen der von der französischen oder englischen Entwicklung abweichenden historischen Vorgänge des Königreiches Ungarn.

Die hier kurz zusammengefassten Ergebnisse von Pál Engel wurden dann in der ungarischen Geschichtsforschung fast allgemein akzeptiert und trugen – neben den erwähnten Arbeiten von Erik Fügedi²² – dazu entscheidend bei, dass das Phänomen „Burg“ auch schon für die meisten Historiker fassbar wurde. Auch sein direkter Einfluss auf die Burgenforschung war sehr groß, wovon viele monographische Bearbeitungen einzelnen Burgen oder der Befestigungen von größeren Regionen zeugen.²³

Unter seinen späteren Werken finden wir aber nur eine weitere Arbeit, in der er sich noch einmal direkt mit dem Problem des Burgenbaus auseinandersetzte. Er beschäftigte sich später nämlich eher mit neueren und breiteren Themenkreisen, wobei es auch festzustellen ist, dass er sich immer mehr auch für die früheren Zeitperioden interessierte. Hierher ist diese – leider kaum bekannte und noch weniger zitierte, auch in den 2003 herausgegebenen Sammelband seiner Werke nicht aufgenommene – kurze Arbeit²⁴ aus dem Jahre 1987 einzureihen, die aber auch dafür ein gutes Beispiel ist, dass Engel zu dieser Zeit schon ein immer engeres Arbeitsverhältnis mit den Fachleuten der Nachbarwissenschaften ausgebaut hatte.²⁵

So wurde es ihm auch klar, dass die neuen Ergebnisse der archäologischen Burgenforschung viel mehr akzeptiert werden müssten, als er das in seiner zuletzt behandelten Arbeit getan hatte. Die auch von Erik Fügedi vertretene Meinung²⁶, dass die auf dem Terrain fast überall vorkommenden, aber in den Schriftquellen nicht erwähnten, meist kleinen Befestigungen – von denen immer mehr auch durch Grabungen untersucht wurden²⁷ – nichts mit den eigentlichen *castra* zu tun haben, erwies sich für ihn schon nicht mehr als haltbar. Als Ergebnis einer internen Diskussion²⁸ stellte es fest, dass das

spätmittelalterlichen Europa. Hg. Von H. Patze und W. Paravicini. Vorträge und Forschungen XXXVI. Sigmaringen, 1991.

²² Siehe Anm. 1., 6. und 12.

²³ Als Beispiel sei erwähnt: Simon Z.: *A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében*. In *A Nógrád megyei múzeumok Évkönyve*. XIV (1988). S. 103–131.

²⁴ Engel P.: *Töprengés az Árpád-kori sáncvárok problémájáról*. In *Műemlékvédelem*. 31 (1987). nr. 1. S. 9–14.

²⁵ Das beste Beispiel ist seine Zusammenarbeit mit dem Kunsthistorikern Pál Lövei, die u.a. zur Bearbeitung von zahlreichen adligen Grabplatten führte. Die Liste der diesbezüglichen Aufsätze sind im Anm.4. erwähnten, 2003 herausgegebenen Sammelband zu finden.

²⁶ Fügedi in Anm. 12. erwähntem Werk S. 33–41.

²⁷ Darüber zuerst zusammenfassend: Miklós Zsuzsa: *A Gödöllői dombvidék várai*. Aszód, 1982.

²⁸ Hier waren 1986 neben Pál Engel unter anderen György Sándorfi, Gyula Nováki, Zsuzsa Miklós sowie der Verfasser dieser Zeilen anwesend, sie haben alle ihre Ansichten danach schriftlich verfaßt und in demselben Heft der Zeitschrift *Műemlékvédelem* veröffentlicht, siehe Anm. 24. und 29.

Fehlen dieser, massenweise registrierten und „um 12–14. Jahrhundert datierbaren“ Befestigungen aus dem schriftlichen Quellenmaterial mit der vorherigen Argumentation nicht erklärt werden kann. Man nahm früher nämlich an, dass sie entweder ganz früh, vor der Verbreitung der Schriftlichkeit gebraucht wurden, oder vielleicht auch später, dann galten sie aber – wie erwähnt – nicht als *castrum*. Engel akzeptierte aber die Beobachtungen der Archäologie, nach dem die Mehrheit dieser „Kleinburgen“ oder „Burgwällen“²⁹ aus dem 13. Jahrhundert stammt und keine scharfe Grenze zwischen den in den Urkunden erwähnten bzw. unerwähnten Anlagen festzustellen ist.

So kam er zur Überzeugung, dass sich das frühere Axiom der Forschung, wonach eine Burg unbedingt in der zeitgenössischen Schriftquellen vorkommen soll – davon ausgehend stellte Erik Fügedi seine, auch heute noch oft zitierte Statistik der Burgengründungen des 13. Jahrhunderts auf³⁰ – nicht als gesichert erwies, bzw. auch als eine Historisierung des spätmittelalterlichen Burgbegriffes zu erklären ist. Seine eigene – oben erwähnte – Auffassung revidierend hatte er dann festgestellt, dass die früher so oft betonte Einheit der Burg und ihrer Zubehör für die im 13. Jahrhundert errichteten Adelsburgen noch überhaupt nicht typisch war. Die von den Privatleuten auf ihren Besitztümern massenweise erbauten Anlagen fügten sich in eine ganze neue rechtliche Struktur ein, sie bildeten – abweichend von den königlichen Burgen – noch nicht den Mittelpunkt eines Zubehörsystems. Das Wesen des Privatbesitzes war nach Engel nämlich das umgrenzte Gebiet (*possessio, terra, predium*), was der Besitzer unter gleichen rechtlichen Bedingungen besaß. Als er also auf einem dafür entsprechenden Punkt dieses Gebietes eine Burg – mit oder ohne Erlaubnis – erbauen ließ, wird sie nur ein Zubehör des gegebenen Grundbesitzes. Dafür sollten vor allem die von ihm aufgeführten Erwähnungen mit der Formulierung „ein Besitz *cum castro suo*“, sowie das Fehlen der Aufzählung der *pertinatiae* bei vielen frühen, oft (wenigstens zeitweilig) nach dem Besitz benannten Adelsburgen als Beweis dienen.

Das Entstehen der Burgdomänen schrieb er dann der königlichen Praxis zu, die die Burgen immer als Besitzmittelpunkte betrachtete. Durch Verschenkungen bzw. durch Konfiszierungen, vor allem des Königs Karl Robert, sollte sich also das Verhältnis zwischen Besitz und Burg umwenden und die Zubehöre wurden dann regelmäßig erwähnt. Pál Engel nahm sogar eine Kanonisierung der legitimen Befestigungen in der 1. Hälfte des 14.

²⁹ Die in der Forschung überhaupt nicht konsequente Terminologie dieses Befestigungstyps wurde von mir mehrmals erörtert: Feld I.: *Megjegyzések az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez*. In *Műemlékvédelem*. 31 (1987). nr. 1. S. 1–9., idem: *A 13. századi várak az eddigi kutatásokban*. In *Castrum Bene* 1989. Szerk. Horváth L. Gyöngyös, 1990. S. 8–21.

³⁰ Fügedi in Anm. 6. erwähntem Werk S. 25–27., sowie in Anm. 12. erwähntem Werk S. 53–56.

Jahrhunderts an – neben den 150 könig-lichen Anlagen rechnet er mit 50 weiteren Burgen, die die Anhänger des Königs erhalten sollten. Das Existieren solcher hypothetischen Burgenliste konnte er aber nicht direkt beweisen und wir kennen auch noch eine dritte Gruppe der Burgen. Hierher könnten die Anlagen gehören, die ihren älteren Besitzer nicht verloren hatten und vielleicht mit den Befestigungen gleichzusetzen sind, die Engel als Beispiel dafür erwähnte, dass in einigen Fällen erst im 15. Jahrhundert zu einer Herrschaft- bzw. Domänenbildung um die Burgen kam. Die „illegitimen“ Burgen – deren Zahl nach Engel unbekannt ist³¹ – sollten dann aufgelassen werden, sie tauchten später relativ selten als *locus castr*i in den Urkunden vor, vereinzelt wurden sie aber auch noch wiederaufgebaut.

So kommt Pál Engel zur Schlussfolgerung, dass die für uns bekannten Angaben über die vor 1320 (vor der Festigung der Macht des Königs Karl Robert) errichteten Burgen sehr ungleichmäßig sind. Sie sollten aus den erwähnten Gründen nicht unbedingt in allen Schriftquellen (z.B. in den Grenzbegehungs-protokollen) vorkommen, bei der Verwendung des Prinzips *argumentum ex silentio* darf es nie vergessen werden, ob es von der gegebenen Quelle wirklich eine Erwähnung zu erwarten ist. Dazu kommt es noch, dass uns nach Engel's Schätzung nur 1-2% des ursprünglichen Urkundenmaterials zur Verfügung steht.

Daraus ergibt sich, dass eine statistische Bearbeitung der frühen schriftlichen Quellenangaben – ohne der Berücksichtigung der Beobachtungen der Archäologie – bezüglich der Bauzeit der Burgen nur selten zu wirklich brauchbaren Ergebnissen führen kann. Diese letzte Feststellung wurde von Engel zwar nicht so direkt formuliert, er betonte aber doch ausdrücklich, dass aus dem Blickwinkel des schriftlichen Quellenmaterials die Gleichsetzung aller auf dem Terrain auffindbaren sog. „Kleinburgen“ mit den in den Urkunden erwähnten *castra* ohne Probleme vorstellbar ist – eine Feststellung, die in der Forschung noch überhaupt nicht allgemein akzeptiert wurde. Er sah den Weg der weiteren Forschungen in der Aufhüllung der Besitzumsverhältnisse und des sozialen Hintergrundes der in der Frage kommenden Adeligen, die imstande waren, Burgen errichten zu können.

Engel war der Meinung, dass sie unter den Familien gesucht werden können, die ein größeres Vermögen hatten, die über ein „Großbesitztum“ verfügten. Die frühen Adelsburgen waren nach ihm letzten Endes also noch nicht Besitzummittelpunkte, er nahm aber doch an, dass sie auch mit dem Ziel errichtet wurden, um ihren Besitzern bei Gefahr Schutz bieten zu können. Wir kennen noch nicht genügend die Formvarianten der privaten

³¹ Hier könnte eben die Archäologie behilflich sein, nach den bisherigen Schätzungen könnten sie sogar 2/3 des Burgenbestandes um etwa 1300 ausmachen. Genauere Zahlen sind nur von einer ausführlichen Burgentopographie zu erwarten.

Befestigungen des 13. Jahrhunderts, es ist aber heute doch noch nicht auszuschließen, dass darunter auch die einfachsten „Burgen“ des niederen Adels mit ähnlicher Funktion aufzufinden sind.³²

Pál Engel integrierte später diese hier aufgezählten Ergebnisse leider nicht systematisch in seine früher aufgestellten Thesen. Er hätte schon von vier aufeinanderfolgenden Besitzstrukturen des Königreiches bezüglich der Burgen sprechen können – dem System der königlichen Komitate mit den Gespannschafts-burgen im 11–12. Jahrhundert sollte das 13. Jahrhundert folgen, als der adelige Privatbesitz mit seinen neuerrichteten kleineren Burgen – noch ohne zentrale Bedeutung – langsam das Übergewicht erreicht hatte, danach käme die Anjou-Zeit, als die Mehrheit der letztgenannten Befestigungen als Besitzmittel punkte zur Sicherung der Königsmacht beitrug und endlich das Ende des Mittelalters mit der eindeutigen Herrschaft des hochadligen Großgrundbesitzes mit einer Reihe von oft als Residenz dienenden prächtigen Burganlagen.

Er veröffentlichte natürlich noch viele, auch burgenkundlich recht wichtige Aufsätze – darunter ist seine Arbeit über die Kämpfe des Königs Karl Robert zur „Wiedervereinigung des Landes“ zwischen 1310–1323³³ besonders hervorzuheben, wo die Fragen der Eroberung vieler Burgen ausführlich analysiert wurden. Die meisten von uns erwähnten Ergebnisse seiner Forschungen finden wir auch in Engel's mehreren Zusammenfassungen zur Landesgeschichte.³⁴ Im Lexikon der frühen ungarischen Geschichte hatte 1994 er auch die Geschichte von fast hundert Burgen bearbeitet.³⁵

Sein besonderes Verdienst in dieser Zeit war aber ohne Zweifel die Zusammenstellung der weltlichen Archontologie Ungarns aus der Zeitperiode 1301–1457, die 1996 erschien.³⁶ Das Kapitel V. dieses Werkes – dessen erweiterte Version ab 2001 auch als CD-ROOM der Forschung zur Verfügung steht³⁷ – gilt bis heute auch als die vollständigste Datei der Schriftquellen der Burgen des mittelalterlichen Königreiches, die für die Fachleute Ungarns und seiner Nachbarländer immer noch eine unentbehrliche Grundlage der weiteren Untersuchungen ist. Er hatte hier schon alle Befestigungen behandelt,

³² Engel in Anm. 24. erwähntem Werk, vor allem S. 13–14.

³³ Engel P.: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*. In *Történelmi Szemle* 31 (1988). nr. 1–2. S. 89–146., nachgedruckt in vol. Engel P.: *Honor, vár, ispánság*. Budapest, 2003. S. 320–408. In diesem Band findet man auch die Liste seiner weiteren Arbeiten.

³⁴ Engel P. *Beilleszkedés Európába. A kezdetektől 1440-ig*. Szerk. Glatz F. Budapest, 1990. (Magyarok Európában 1). Idem: *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*. London–New York, 2001., Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A.: *Magyarország története 1301–1526*. Budapest, 1998. S. 11–24., 121–213.

³⁵ *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994.

³⁶ Engel P.: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5).– Hier hatte er schon 703 Befestigungen bearbeitet.

³⁷ Engel P.: *Magyar középkori adattár*. Arcanum Adatbázis. Budapest, 2001.

unabhängig davon, ob sie als *castrum*, *castellum* oder als *fortalitium* in den Urkunden vorkommen, seine Datensammlung bezog sich auch auf die dem Königreich benachbarten südlichen Gebiete.

Es wäre zu vereinfacht, den zu früh verstorbenen Pál Engel als Burgenforscher darzustellen. Er hatte aber zweifellos ein ausgesprochen großes Interesse für die Befestigungen des mittelalterlichen Ungarns, wie das der Verfasser dieser Zeilen so auf Burgengrabungen, wie auf den burgenkundlichen Konferenzen „Castrum Bene“ erleben konnte. Ihm und seinem älteren Kollegen Erik Fügedi ist es vor allem zu verdanken, dass die moderne ungarische Burgenforschung als wissenschaftlich begründet bezeichnet werden darf. Die Aufgabe unserer und der nächsten Generationen ist daher nicht nur die Fortführung und eine ständige Korrigierung Pál Engel's Datensammlungen, es ist ebenso wichtig, seine Thesen und Hypothesen mit den neuesten historischen, archäologischen oder kunsthistorischen Forschungen – natürlich immer mehr im internationalen Kontext – zu konfrontieren. Erst so wird es sich herausstellen, was für eine Bedeutung seine wissenschaftliche Tätigkeit für das Kennenlernen der mittelalterlichen Burgen, dieser gesamteuropäischen Erscheinung, der „Symbole der Macht“³⁸ hatte.

³⁸ Siehe: J. Zeune: *Burgen. Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*. Regensburg, 1996.

Românii din Regatul Ungariei și cetățile medievale (Privire specială asupra secolelor XIII–XIV)

Adrian Andrei RUSU

Fortificații construite în nume etnic nu sunt specifice evului mediu. Se întâmplă, *întotdeauna*, ca această realitate să se asocieze, *secundar*, altor caracteristici care contau mult mai mult. În mod sigur, erau mai importante raportările la puterea politică și calitatea socială a deținătorilor.

Dar, avem antecedente istoriografice serioase care au încercat astfel de decupaje. Că ele au fost major stimulate de dorința de opoziție față de ceea ce ar fi fost deplin ori „prea” maghiar, nu este nici o îndoială, chiar dacă semnatarii au fost, adesea, foarte discreți cu intenționalitățile lor de cercetare. Mai apoi, aceleași jocuri, încurajate de noua geografie politică, au vânat și mai abilitat departajările pe aceleași falii. Tot atunci, concurențial, a fost îngroșată și contribuția românească – anterior extrem de dezavantajată. Cum s-a văzut însă din enunțul nostru inițial, raporturile nu au deținut niciodată semnificațiile pe care o parte a acelorași patrioți căutători de protocronisme naționale în evul mediu ar fi dorit să o demonstreze. Ne vom ocupa de aceste raporturi pentru a le releva exagerările și a le încerca readucerea la nivelul de călcare al solului. Dintre cele trei grupuri etnice speciale (excluzându-i pe maghiari ca etnie dominantă), ne vom opri aici doar la români.

*

Deși în alte istoriografii este deja cu totul desuet a te raporta la o istoriografie prea veche, se pare că noi nu avem încotro în a face altfel. Fie și numai pentru că avem cezuri prea mari în cercetarea de medievistică. Ne vom permite însă să nu facem din operație una de exhaustivitate, ci doar una de selecție.

Problematica pe care o avem în vedere s-a născut încă la sfârșitul secolului al XVIII-lea, prin Johann Christian Engel¹. Reacția românească s-a înregistrat prin Petru Maior². La mijlocul secolului al XIX-lea au fost puse bazele argumentelor istoriografiei maghiare care îi vor asocia constant pe români cu cetățile³. În linii mari, asocierea era generată de o presupusă

¹ *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium et origine Valachorum*, Vindobonae, 1794, p. 293.

² *Istoria despre începutul românilor în Dacia*, I, București, 1970, p. 188–190.

³ [Gaal L. ?], *Vizsgáldás az Erdélyi kenézségekről*, Nagyenyed, 1846, p. 28–50; Kemény J., *Über die ehemaligen Kenessen und Kenesiate der Walachen in Siebenbürgen*, in *Magazin für*

politică de colonizare, întreprinsă de către regii maghiari, care avea drept scop înzestrarea demografică a unor teritorii mai mult ori mai puțin pustii. Aceeași politică ar fi fost secondată apoi de magnați ai bisericii sau unii mari nobili, cu deosebirea că, în cazul lor, asocierea cu cetățile a fost proporționată de gradul de deținere al acestora. Inițial, deși sugerată ca fiind posibilă, calitatea românilor de a fi fost și iobagi de castre sau apărători de cetăți, a fost admisă doar la nivelul oamenilor castrelor (*castrenses*)⁴. Această sugestie privind raporturile de inferioritate ale românilor medievali cu cetățile s-a consolidat temeinic în cursul secolului al XIX-lea.

Cele două planuri, social și etnic, erau intim împletite și se motivau reciproc. Este adevărat că și istoriografia maghiară a alimentat mereu și cu mare insistență acest clișeu. El deservea minunat ideea potrivit căreia românii medievali au fost, primordial, niște coloniști regali, apoi ai tuturor celorlalte mari domenii din aria estică a statului. Pentru toate categoriile de colonizatori, pământurile cetăților regale, deja construite, erau locul cel mai potrivit pentru instalat români⁵. Asocierea românilor cu cetățile, în acești termeni, a avut o persistență dintre cele mai rezistente⁶.

Nu doar istoriografia maghiară a crezut în această construcție ipotetică. Ea a fost crezută și în mediile intelectuale românești care nu erau capabile să se alinieze unei dispute științifice competitive⁷. Pe de altă parte, „linia de apărare” enunțată de către George Barițiu a rezistat, la fel de romantic, în epoca interbelică⁸. Dar prefigurarea unor soluții ceva mai puțin sumbre (în fond, excesiv de limitative) se contura. Definirea „epocii militare”, apărută la Nicolae Densușianu, avea serioase tangențe cu aceeași relație cu cetățile. Ioan Bogdan a pășit și mai departe în periferizarea subiectului, considerând orice formulă „impură” a cnezimii ca o degradare sau ieșire din

Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens, Kronstadt, 2 (1846), p. 286–335.

⁴ Vezi analiza Mariei Holban, în vol. *Din cronică relațiilor româno-maghiare în secolele XIII–XIV*. București, 1981, p. 214 și urm. (în continuare *Relații româno-maghiare*).

⁵ Forma cea mai radicală însoțește ediția de documente *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, Budapeșt, 1941 (în continuare *Doc. Valachorum*).

⁶ I. Tóth Z., *Magyarok és románok*. Budapeșt, 1966, p. 89; Benkő E., în vol. *Korai magyar történeti lexikon (9–14 század)* (în continuare *KMTL*). Budapeșt, 1994, p. 380–381. În istoriografia maghiară de astăzi consensul este că românii și-au făcut apariția, cel mai devreme, din secolul al XII-lea și au imigrat masiv în secolul următor.

⁷ Pentru reacțiile românești vezi art. nostru *L'étude des châteaux en Transylvanie: la castellogie roumaine à l'époque du romantisme*, în *RRH*, XVIII (1979), nr. 1, p. 161 și urm.

⁸ Să-l cităm pe Șt. Meteș, *Contribuții nouă privitoare la situația agrară a românilor de pe teritoriul cetăților regale-fiscale din Transilvania*, în vol. *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 264: „La gloria lor [a cetăților, n. n] ca și la tragica lor decădere și ruină, țaranul român a fost nu numai martor îndurerat, ci susținătorul lor de pretutindeni și totdeauna, prin munca și vitejia lui necruțătoare”.

românitate. Contradicții vor exista însă și în aprecierile globale, cea mai bună dovadă fiind scrierile lui Nicolae Iorga. Acolo se reflecta cel mai bine lipsa unor studii serioase privitoare la pozițiile medievale ale elitelor din Transilvania. Citindu-l, discipolii săi puteau apuca drumuri de interpretare aproape contrare. Intențiile lui Dimitrie Onciul de a dezvolta aceste problematice, au rămas nefinalizate. La istoricii români interbelici nu există abordări de substanță. Ioan Lupaș a continuat aceleași formule superficiale de analiză. Asocierea o întâlnim săgetată ici-colea, cu amărăciune sau revoltă, la Ștefan Meteș⁹. El a discutat variantele târzii de raportare, chiar și în locuri unde, în secolul al XIV-lea, nu se știa nimic despre existența lor (Almaș, Bologa)¹⁰.

Până în anii de după cel de-al doilea război mondial, istoriografiile română și maghiară fuseseră în dialog și, în bună parte, în contradicție. Dar, ceea ce este foarte important, se cunoșteau și se respectau reciproc, din convingerea că, dincolo de resentimentele fiecăruia dintre semnatari (stimulate, pe de-o parte de istorici scoși dintr-o „patrie” mare, pe de altă parte de alții dormici să-și motiveze și istoric, noua patrie), făceau totuși istoriografie. La ora când, în Transilvania, Ioan Lupaș era reprezentantul școlii de medievistică românească ardeleană, un Makkai László sau Bónis György, îi citeau consecvent studiile.

În primul deceniu de după război, medievistica românească ardeleană se găsea deja într-un proces constant de diluare și degradare. Spre deosebire de istoricii unguri, istoricii români, urmând strict indicația de urmărire a valorilor „internaționaliste”, a „prieteniei dintre popoarele lagărului socialist”, au evitat să se mai angajeze în continuarea polemicilor. A fost grav pentru că, orice dispută continuată ar fi dat motivații serioase de citire atentă a „adversarilor” și, concomitent, ar fi ajuns la producerea unei critici constructive. Urmarea directă, pentru subiectul pe care îl urmărim (dar din păcate și pentru multe altele, nu doar de medievistică) o vom detalia în continuare.

David Prodan a insistat pe formele târzii ale raportărilor la cetăți și mai cu seamă la mecanismele social-organizatorice¹¹. Ștefan Pascu, cel care a dat tonul interpretărilor românești din a doua jumătate a secolului XX, nu a făcut decât să urmeze linia Lupaș, dar cu îngroșarea apropierei, până la identitate, a cnezilor de țărani. Desigur că, în asemenea condiții, românilor-țărani nu li se putea asocia decât o „istorie anonimă” și fără alte performanțe

⁹ „Istoricul român, vorbind de aceste cetăți străine, găsește la tot pasul amestecat în ele, o parte însemnată din viața trudnică a iobagilor români de sub stăpânire ungurească”, în *loc. cit.*, p. 264.

¹⁰ *Satele românești de pe teritoriul cetăților regale-fiscale din Transilvania în veacul al XV-XVII-lea*, în vol. *Frașilor Alexandru și Ion I. Lăpedatu*, București, 1936, p. 491-494.

¹¹ *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea, I-II*, București, 1967-1968.

spirituale decât acelea conținute în „obiceiului pământului” (asimilat cu *ius valachicum*), iar materiale, nimic mai mult decât cele etnografice. Ultima amplă emanație a acestei direcții, evident anacronică, a fost produsă de către Avram Andea¹². Abia la Iosif Pataki, aflat într-un contact mai strâns cu istoriografia maghiară, va fi pronunțată, în limba română, sintagma de „nobile condiționară”¹³.

Tranziția către rezolvările ultimilor ani a fost făcută nu de către istoriografia românească ardeleană, ci de către cea bucureșteană. Un merit, astăzi insuficient pus în evidență, l-a avut deja Dinu C. Arion¹⁴. Apoi, cu Petre P. Panaitescu, viziunile asupra destinului românilor medievali erau prezentate ceva mai „optimist”. Autorul din urmă socotea că românii „cuceresc o nouă situație în Transilvania, după depozedarea lor prin cucerirea ungurească”, respectiv prin colonizarea rurală. Fundamentală a fost reînnoirea cercetării privitoare la elitele românești, odată cu numirea fără echivoc a „nobililor valahi”¹⁵. Maria Holban a ajuns, în sfârșit, la temeiurile inițiale și mult urmatei lucrări despre cnezi, publicată cu un veac în urmă. A făcut cuvenitele disocieri, în care apărea, într-o nouă lumină, și categoria cnezilor iobagi de cetate¹⁶. În urmă, Radu Popa a scris temeinic despre caracterul patrimonial al stăpânilor cneziale și raporturile lor cu regalitatea, inclusiv despre acelea intermediare prin cetăți.

Ioan Drăgan este cel care a pus în evidență cel mai complet fenomenul aristocrației-aristocrațiilor „naționale” medievale din regatul Ungariei. El a făcut demersul strict necesar de scrutare a geografiei regatului, regăsind peste tot, soluții asemănătoare, dar și puternice particularisme provinciale determinate, în bună parte, pe realitățile etnice. Același fenomen al „condiționarilor”, este reafirmat și răzbate comparatist la croați ori slovaci. Drept urmare, Drăgan a definit cel mai bine categoria de nobili condiționari români pentru intervalul pe care și l-a propus drept țință, respectiv momentul în care cnezimea de obârșie patrimonială se varsă în starea nobiliară ori își trece numele moștenire unor juzi sătești, mai mult ori mai puțin eligibili¹⁷.

Din cele trecute în revistă rezultă că au rămas încă în afara studiului începuturile raporturilor dintre elitele cneziale și cetăți sau fortificații. Le vom

¹² *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița, 1996 (în continuare *Banatul cnezial*)

¹³ *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, București, 1973, p. LXVIII–LXXI.

¹⁴ *Cnejii (Chinezii) români. Contribuții la studiul lor*, București, 1938.

¹⁵ *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 241, 243.

¹⁶ *Variațiuni istorice în problema cnezilor din Transilvania*, în *RRH*, IV (1965), nr. 5, p. 901–923 și *Depozedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378)*, în *Studii și materiale de istorie medie*, V (1962), p. 62–64, ambele reluate în vol. *Relații româno-maghiare*, p. 213–231 și 232–244.

¹⁷ *Nobilimea românească din Transilvania. 1440–1514*, București, 2000, p. 61–62, 66–67, 208–219, 312–316.

aborda în continuare. Sunt două aspecte de urmărit: grupul teritorial larg, îndeobște mai insistent urmărit, apoi românii individuali, cu forma cea mai reprezentativă (moleculă etnică) a cnezatului.

Folosirea românilor alături de secui, pecenegi sau alți auxiliari, sub forma unor ostași-păstori cavaleri ușori, este socotită ca împlinită de la sfârșitul secolului al XII-lea¹⁸. Dar, asemenea raporturi fuseseră deja intermediare prin formule teritoriale în care castelele arpadiene de hotar dețineau rosturi majore. Nu avem dreptul să ne imaginăm alte soluții decât cele despre care deținem date suficiente. Avem de-a face cu o structură funcțională majoră, din categoria castrelor regale, care a avut doar nuanțe diferite în graniță. Or, rezultă că *nu există alte sugestii* în urma cărora să facem loc unor variante diferite de organizare politică (inclusiv militară) și socială. Este apoi, poate, cazul să o reamintim că nici o etnie nestructurată (dezorganizată) nu ar fi în măsură să se reprezinte pe sine și să fie astfel folosită printr-un contingent militar distinct. Altfel, recrutările ar fi fost, cel mult, individuale și s-ar fi topit în celelalte unități ale armatei (armata comitatelor, banderiile unor demnitari etc.). Convingerea istoriografiei maghiare în legătură cu prezențele militare românești provine din surse cronicărești multiple. Din acest motiv nu mai este nevoie să reluăm aici nici o demonstrație. Aceasta înseamnă că aproape imediat ce apar în sursele istorice ale regatului maghiar, românii fac parte din niște organisme (termenul nu ne place, dar îl folosim pentru a marca imprecizia legată de concretețea lor) individualizate care au emanații militare particulare.

Penuria de acte scrise face ca să începem să întrezărim cum arăta, la interior, societatea românilor din regat abia mult mai târziu. O serie de documente de secol XIV, ne aduc la lumină numiri ciudate, care au provocat toată disputa istoriografică mai veche. Pe câteva le vom cita în continuare. Se va vedea că ele nu sunt prea numeroase și, oricât ne-am strădui să o facem, nu vom obține asemenea cantități care să ne permită a generaliza relaționările pentru toți românii și pentru toate teritoriile unde au locuit. Sunt, cu alte cuvinte, mărturii întâmplătoare, care permit totuși grade mari de generalizare, la fel ca toate celelalte mărturii istorice de epocă. Ladislau și Bogdan au fost cnezii cetății Unguraș, în 1356¹⁹, dar tot acolo, în 1367, existau *Olachis... iobagionibus dominis regis ad castrum Balvanus pertinentibus*²⁰. Drăgan

¹⁸ Borosy A., *A XI–XIV. századi magyar lovasságról*, in *Hadtörténelmi Közlemények*, IX (1962), nr. 2, p. 149. Mai târziu, același autor precizează începutul sec. XIII. Vezi *KMTL*, p. 335; la fel Almási T., *A tizenharmadik század története*, Budapest, 2000, p. 98–99.

¹⁹ *Doc. Valachorum*, p. 132–133. Comentarii la Maria Holban, in vol. *Relații româno-maghiare*, p. 273.

²⁰ E. Hurmuzaki – N. Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, I/2, p. 142 (în continuare Hurmuzaki); *Doc. Valachorum*, p. 209.

(Drugan) era „iobag regal” din satul Basta, al cetății Vârșetului, la 1370²¹. În același an, Hranoya, Brata și Valentin sunt *kenesium iobagionem regalem* din Caraș²². La Deva, în anul 1371, se scria despre *kenezii et Olachi de quatuor sedibus districtum castrum*²³. Cnezi subordonați castelanului de Florești, la 1373, erau Petru, Nicolae, fiul lui Dan din Gârbău²⁴. Neacșu (*Nexe*) era cnez de cetatea Cuiești, în 1376²⁵. În anul 1380, Stoian de Densuș era *kenezius olachorum de districtu castrum Haczak*²⁶. Un cnez fără nume, din domeniul cetății Vărădia (Ersomlyo), era menționat la anul 1382²⁷. La 1391 se scria despre *nobiles et kenesios districtum et provinciarum ... Sebes, Lugas, ac Caran et Comyathi*²⁸. Bogdan, fusese cnez al cetății Cuiești, între anii 1390–1392²⁹. În anul 1394 două sate erau *pertinencio castrum* [Caran]... *sub servitute keneziatu*³⁰. Andrei zis Turma, castelanul de Mehadia, avea în subordinea sa „cnezi, slujbași și slujitori” (*keneziis, officialibus et servientibus*)³¹. Despre cnezii castrensi din Banat aflăm încă din izvoarele de la începutul secolului al XV-lea³². Cum se observă, nu există termeni unanimi recunoscuți și aplicați elitelor românilor. Li se spune „iobagi regali”, „cnezi iobagi regali”, „cnezi ai cetății”, „cnezi ai districtelor cetăților”. S-ar putea deduce că nici nu li se aplică un nume generalizat, ci doar unele numiri locale. Faptul ar contrazice deja o soluție de colonizare masivă, coordonată centralizat, care, în mod normal, le-ar fi aplicat un termen maghiar comun.

Deja Maria Holban sesizase că sensul de *kenezius iobagio regalis*, fusese interpretat eronat în 1940, el reprezentând de fapt „un cnez de pe un domeniu al regelui depinzând de cetatea regală”, echivalat cu un iobag de castru și nu cu un iobag de rând³³. În fond, nici în alți termeni, reducățiunea la rostul de simpli „castrensi” nu apăruse decât într-un singur caz de la mijlocul secolului al XV-lea³⁴, în clipa în care același termen nici nu mai avea similarități cu „oamenii castrului” (*populi, cives castrum = castrensi*) arpadiene. Radu Popa afirma și el că este permisă o paralelă cu iobagii de cetate (=

²¹ DRH. C, XIII, p. 770. În același document, sub acest termen, fără asocierea cu cnezatul, lista de nume este mai lungă.

²² *Ibidem*.

²³ *Doc. Valachorum*, p. 233.

²⁴ DRH. C, XIV, p. 431–433.

²⁵ *Doc. Valachorum*, p. 247.

²⁶ In *Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve*, I, p. 63.

²⁷ *Doc. Valachorum*, p. 297.

²⁸ Pesty F., *A szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, p. 52–53.

²⁹ *Ibidem*, nr. 360.

³⁰ Pesty F., *Krassó vármegye története*, III, *Oklevéltár*, Budapest, 1883, p. 229.

³¹ DRH. C, XIV, p. 320–321.

³² Vezi D. Țicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998, p. 434.

³³ Maria Holban, in vol. *Relații româno-maghiare*, p. 226.

³⁴ *Hurmuzaki* I/2, p. 696–698. Discutat pentru caracterul său excepțional și de către Maria Holban, in vol. *Relații româno-maghiare*, p. 214–215.

castru)³⁵. Avram Andea accepta și el apropierea dintre iobagii de castru și unii cnezi (din districtul [Caran]Sebeșului), cel puțin în lumina unui act ca acela din anul 1369³⁶. Pornit de la termenul de „slugi crăiești”, invocat de către cronicista slavo-română redactată în secolul al XVI-lea, Ovidiu Pecican consideră că se poate face echivalarea, cel puțin parțial, cu termenii de „cnezi iobagi ai regelui”, utilizați încă spre finele secolului al XIV-lea, măcar în Banat³⁷.

Până în acest punct vom constata că, independent de originea instituției cneziale, în cazul unor locații speciale (castelanii), asocierea cu iobagii de caste i-a dat o coloratură insolită, cu tendință de marcarea terminologică specifică. Dacă formula „românească” a fost, cât de cât, cunoscută, cea „maghiară” a aceluiași „hibrid” (de fapt „hibride”), a rămas destul de nebuloasă. Dar, în definitiv, ca peste tot în regat, optica a doua, a soluțiilor de coabitare, era extrem de importantă în cunoaștere, pentru că era varianta aparținătoare puterii.

Radu Popa a făcut o serie de observații foarte importante legate de Maramureș. A constatat de pildă că, în primele decenii de stăpânire angevină, nu au fost făcute condiționări de dării pentru români, ci doar donații după formule nobiliare clare și definitive³⁸. După anul 1360 situația pare să se fi schimbat cu totul, deoarece se discută doar despre pertinențele cetății regale sau scoateri de sate din domeniul aceleiași entități³⁹. Puțin înaintea anului 1300, se știa că regalitatea raportase deja sate maramureșene la o cetate care se găsea în învecinatul comitat Ugocsa (Visc)⁴⁰. Fenomenul a fost comentat și în dreptul Hațegului. Și acolo a funcționat o relație globală a comunității cu autoritatea regală reprezentată de cetate-castelan⁴¹. Mai departe s-a scris că expresiile care amintesc de stăpâniri condiționate în toate districtele românești sunt formule unificatoare.

Indiferent de ceea ce s-a afirmat până acum despre originea districtelor, credem că Viorel Achim are dreptate atunci când cronologizează definitivarea soluțiilor districtelor regale în prima jumătate a secolului al XIV-lea⁴². Dar, a fost atunci doar *finalul* procesului de stabilizare a relaționărilor dintre români și rege, în condițiile în care, districtele au intervenit ca soluție

³⁵ *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 198 (în continuare R. Popa, *Țara Hațegului* ...)

³⁶ *Banatul cnezial*, p. 133.

³⁷ Arpadieni, Angevini, Români, Cluj-Napoca, 2001, p. 77 și urm.

³⁸ *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1997, p. 162–163 (în continuare R. Popa, *Țara Maramureșului* ...).

³⁹ *Ibidem*, p. 166–167.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 47.

⁴¹ *Idem*, *Țara Hațegului* ..., p. 189.

⁴² In: *Studii și materiale de istorie medie*, XII (1994), p. 111.

de salvare a structurilor teritoriale care nu aveau particularitățile comitatelor noi, nobiliare.

Argumentul principal pe care îl avem în vedere este furnizat de către statutul însuși al românilor din districtele lor. Așa cum se constată și am exemplificat ceva mai sus, comunitățile românești nu sunt amorfe, ci stratificate. Relațiile dintre ele și oficialitate s-au stabilit, cum era normal să fie, prin reprezentanții celor dintâi (fie că ei existau, fie că au fost impuși ori stimulați să funcționeze, fie chiar, de ce nu ?, prin soluții combinate). A luat naștere o pătură care, în definirea cea mai generală, aparținătoare statului, este aceea a deja identificaților și amintiților *condiționari*⁴³.

Din punct de vedere social, categoria a fost socotită inițial a fi o stare intermediară dintre servi și liberi. Despre condiționari, chiar și sub acest nume, aflăm știri de la începutul secolului al XIII-lea⁴⁴. Există opinia mai nouă că oamenii castrelor reprezentau tocmai contrariul celor supuși, respectiv pe oamenii liberi care își conservaseră pământurile, în afara acelorale ale regelui sau ale aristocraților⁴⁵. Evident, vechimea lor o depășește însă pe aceea a momentului de maturitate ori de reflectare în actele diplomatice. În fond, ei aparțin cel puțin întregii perioade arpadiene târzii (secolele XII–XIII). Ca orice pătură de mijloc, evoluția stării de care ne ocupăm s-a înscris în ambele direcții, respectiv spre sărăcire și servitute (cea mai mare parte) ori spre o stare nobiliară deplină. Din punctul de vedere al oficialității, în pământurile comitatelor de caste, categoria s-a numit, nu mereu, dar cel mai des, *iobagi de caste*. La sfârșitul secolului al XIII-lea numele de condiționari *iobagi* se asociază doar *de cetăți* (*castre*) (de astă dată, sincronizat cu transformarea castrelor în cetăți) ale regelui sau marilor aristocrați ori ale domeniilor ale bisericii, sub forma frecventă de *nobiles iobagiones castri* ori, după caz, *nobiles iobagiones ecclesiarum*⁴⁶. Toți se bucurau însă de *libertas nobilium* și nu erau nicicum niște țărani, liberi sau aserviți.

În geografia regatului medieval maghiar se găsesc și alte soluții foarte asemănătoare cnezilor cetăților, dar cu o altă terminologie specifică, zonală. Printre cei mai des întâlniți au fost, de pildă, *nobilii prediali*, a căror amplasament se leagă îndeosebi de Slovacia. Și ei, datorită originii din iobagi de caste și asocierii tradiționale și frecvente cu cetățile, mai poartă și numele de *nobiles castri*. Alături de ei, „insule” de categorii asemănătoare le formează „fiii iobagilor” din fostul „Felvidék” ori „nobilii lăncieri” din jurul

⁴³ După cât se pare, meritul identificării și promovării istoriografice a acestei categorii îi aparține lui Makkai L.

⁴⁴ Szűcs J., *Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században*, in *Századok*, 115 (1981), nr. 1, p. 14, 45 etc.; Almási T., *op. cit.*, p. 77.

⁴⁵ Engel P., *Szent István birodalma*. Budapest, 2001, p. 70–71.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 45.

Spisului. În sfârșit, un decret regal din 1467, mai consemnează, pentru ultima oară, termenul de *nobiles castrenses*⁴⁷.

Apropierea dintre aceste categorii și cnezii români a fost deja făcută și în istoriografia maghiară⁴⁸. Autorii respectiv recunoșteau însă nu doar tendințele de nivelare socială ale regatului, dar poate, uneori fără să o dorească deloc, și *vechimea lor*. În formula oarecum unificatoare aflată în regat, românii veneau cu o coloratură specifică pentru „iobagi de castru”, „nobili condiționari”, adică aceea care asocia conceptele de mai sus, cu denumirea socială specifică ierarhiei lor etnico-sociale. Adică se contopeau „cnezii” + „iobagii de castru”, rezultând „cnezii de castru (castrensi)”.

În aparentă contradicție cronologică cu semnalările pe care le avem la dispoziție pentru funcționarea cnezilor castrensi, formula iobagilor de castru a fost *tipică mai ales pentru vremurile Arpadienilor*. Pare că nu tocmai întâmplător, Bela al IV-lea scria deja mai frecvent despre „iobagii Sfântului Rege”, numărați, vechi și adevărați⁴⁹, contrapusi altora, „noi și neadevărați”⁵⁰. Exact în amurgul dinastiei Arpadienilor, Simion de Keza nota că regele Ștefan I, la cererea papei, a renunțat la robi și i-a așezat „într-o slujbă mai ușoară, pe la castelele sale”, iar mai departe, tot el mai scria că iobagii castrelor (cetăților) erau *pauperes nobiles*⁵¹. Deși nu se referea *expressis verbis* la români, ei trebuie incluși în soluția descrisă, alături de toți cei aflați de unguri la constituirea statului lor. Dar, comparatismul ar putea fi adâncit. Am putea descoperi soluții *inițiale* aproape identice în societatea medievală secuiască (ca un amalgam etnic, unificat de organizarea comitatelor de castre de graniță), dar și săsească (ca soluție socio-militară dinaintea apariției datelor mai clare ale secolului al XIV-lea).

Ori, toate aceste lucruri înseamnă că avem toate temeiurile să credem că *geneza categoriei cnezilor de castre (cetăți) nu a avut loc în secolul al XIV-lea, ci cel puțin cu un secol mai devreme*.

Întorcându-ne la cele constatate în Maramureș, trebuie să observăm că Angevinii, aflați încă la începutul contactelor cu realitățile teritoriului, socotiseră că românii de acolo li se cuvenea o recunoaștere de nobilitate „ordinară”. Era deruta cancelariei lor în legătură cu felul de tratare al elitelor românești din Maramureș, și nici pe departe cu „înstituirea” ori „transferul”

⁴⁷ *Decreta regni Hungariae*, II, 1458–1490, Budapest, 1989, p. 166.

⁴⁸ Makkai L., *Erdély népei a középkorban*, in vol. *Magyarok és románok*, I, Budapest, 1943, p. 402–406; Bónis Gy., *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*, Budapest, 2003, p. 278 (reeditare a ediției din anul 1947); Engel P., in *KMTL*, Budapest, 1994, p. 556.

⁴⁹ Györffy Gy., *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*, in *Századok*, 1958, p. 23.

⁵⁰ Engel P., *Szent István birodalma*.

⁵¹ *Gesta Hunorum et Hungarorum*, cap. Appendix 3, in vol. *Izvoarele istoriei românilor*, Ed. G. Popa-Lisseanu, IV, București, 1935, p. 65.

unui aranjament din alte teritorii. Apoi, puși în vreun fel la curent cu stările reale, au continuat să practice recunoașterea nobilimii condiționare, care era comună și celorlalte autonomii românești, dar și altor condiționari, de altă limbă, de sorginte arpadiană. Căci, lucru dintre cele mai semnificative, dinastia următoare Arpadienilor nici nu a *inițiat*, nici nu a mai dezvoltat sistemul, l-a conservat doar acolo unde nu l-a putut substitui cu formule mai „moderne”. S-a remarcat deja că regele Carol Robert a avut o politică internă conservatoare, care implica și problematica socială de care ne ocupăm⁵². La fel, Sigismund de Luxemburg nu a instituit formulele pentru domeniile bisericești, ci le-a exprimat doar în forme juridice scrise⁵³. Din această perspectivă, am putea socoti că Radu Popa nu avusese dreptate când respingea orice fel de raporturi dintre cnezii români și regalitate, anterior anului 1300⁵⁴. Noi afirmăm că dacă acestea nu ar fi existat, atunci Angevinii nu ar fi avut nici un motiv să introducă (de fapt să revină la) o soluție desuetă, după ce ne dăduseră dovada că începuseră să aplice una „modernă”. Astfel, teritoriul nu mai constituie o excepție, ci unul comun, bine văzut astfel, de către Maria Holban.

Va trebui să fim de acord că *organizarea cetăților cu ajutorul cnezilor (de cetate) a aparținut timpurilor regilor Arpadieni*, continuând să persiste apoi încă multă vreme. În majoritatea locurilor unde vor apare în documente și în teren cetăți, soluțiile de relaționare fuseseră stabilite deja înainte de anul 1300. Unde cetățile au fost construite mai târziu, ele au preluat și intermediat relațiile care funcționau deja între rege și elitele locale. Scenariul acesta trebuie recunoscut tocmai pentru că există astfel de cetăți noi, la care s-a aplicat-asociat o soluție organizatorică arhaică, nu pentru că era agreată sau în uz curent, ci pentru că, pur și simplu, ea preexista. Trebuie să socotim că aranjamentul era în uz chiar și acolo unde izvoarele documentare relevă târziu, în timp, prezența condiționarilor români. Ei au rămas în enclave de tăcere a izvoarelor scrise, nu în afara vreunor relații ca titularii stăpânirilor. În ordine cronologică ne putem referi astfel la domeniul episcopiei Oradiei (intermediat prin cetatea Finișului) (secolul al XV-lea), acela al Făgărașului (cu cetatea omonimă) (secolul al XVI-lea) și al Chioarului (cu aceeași situație). Peste tot, raporturile s-au conservat tradițional din vremurile anterioare anului 1300, nicăieri nu au fost strămutate după aceea, pur și simplu pentru că, precum am arătat, nu mai erau socotite practice. În fond, chiar întârziate, procesele de disoluție ale stărilor de nobili condiționari au urmat cu consecvență și fără excepție în toate zonele geografice citate.

Există și alte sugestii către o asemenea derulare a aranjamentelor.

⁵² Engel P., *Honor, văr, ispánság. Válogattot tanulmányok*, Budapest, 2003, p. 123.

⁵³ Bónis Gy., *Hűbériség ...*, p. 181–216. „Iobagi regali” – 1397. *Decreta Regni Hungariae*, I, p. 155.

⁵⁴ *Tara Maramureșului ...*, p. 161–162.

În lumina cunoștințelor noastre de astăzi se poate respinge din capul locului o instalare de fortificații în teritorii fără populație sau chiar cu o populație foarte rară (bănuită a fi non-românească). În primul rând pentru nu ar fi avut nici un rost. Păduri imense, regiuni din vecinătatea munților erau neinteresante pentru orice exploatare domeniială, dar nici nu prezentau un real pericol politic. În al doilea rând pentru că cineva trebuia să le ridice. „Expediții” de construire, care să aibă în componența convoaielor lucrători, materiale de construcție (nu numai pentru cetatea propriu-zisă, dar și pentru tabăra-șantierul de lucru) și alimente, alături de meșteri, comandant, oșteni, nu se cunosc. Același operațiuni „expediționare” ar trebui concepute încă și în sens invers, lăsând pe loc doar o garnizoană care urma să aștepte și să organizeze viitoarele și așteptatele mișcări-instalări de populație. Să recunoaștem că imaginarea acestui scenariu nu a preocupat pe nimeni, cu toate că el scoate repede la lumină cât de deficitar a fost concepută la nivel macro-regional nașterea ori viața unor cetăți. Mereu localnicii fac majoritatea muncilor, doar meșterii specializați și materialele rare (varul, fierul) se transportau de la distanțe mai mari. Colonizarea rurală stimulată de fortificații a fost legată *doar* de punctul din imediata ei vecinătate (subcetate, foburg etc.), de cele mai multe ori născut din „colonia” șantierului de lucru. În majoritatea operațiunilor de ridicare, fortificațiile nu sunt prospective (pentru o situație din viitor), ci sunt concepute pentru un rost realist, concret, de moment. Deci, nu se poate accepta decât invers fenomenul legat de români: cetatea se face pentru a-i supraveghea ori profita de potențele lor, nu pentru a-i aduce *cu dinadinsul* acolo. Dacă colonizările continuă, în castelania deja construită, ele se produc în mod similar altor domenii și au drept scop mărirea potențialului pământurilor.

Mai departe, recunoașterea „contractelor” inițiale vine de la românii înșiși, în cursul secolului al XV-lea. În două documente, apropiate cronologic, dar depărtate geografic (Maramureș și Zarand), nobilii (cnejii) români își revendică nobilitatea de la Sf. Ștefan⁵⁵. Apoi, în această lumină, am putea revedea mesajul pe care unele veșminte de frescă, cu figurarea sfinților regi ai Ungariei, l-au transmis în unele biserici românești (Ribîța). Era vorba, nu doar de (foarte posibile) semnificații de sincretism religios (ortodox-catolic), ci de *afișarea statutorilor și ai garanților stării sociale* de care ctitorii se împărtășeau. Chiar dacă lucrurile ar putea fi socotite sincrone cu genezele unei conștiințe nobiliare generale, comune întregului regat, adoptarea lor, în forme particulare de către nobilii români, nu se poate nega.

În urma discuției de mai sus, se vede clar că avem de-a face cu soluții de raporturi români – cetăți care *nu sunt specifice* decât prin terminologia

⁵⁵ Discuție parțială și la Adrian A. Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa. Studii*, Cluj-Napoca, 1999, p. 190–191.

primei categorii de slujbași (nobili condiționari), nu însă la capitolul esențelor. În această situație ar fi cu totul nefiresc să menținem, *doar pentru români*, scenarii care s-ar fi derulat doar din secolul al XIV-lea și cu implicarea unor colonizări masive sincrone. Cel mai evident este felul în care Maramureșul ar fi fost de tratat, dacă el ar fi fost populat sub control regal direct, abia după limita anului 1300, adică dincolo de perioada istorică în care se instituieră grupurile de nobili condiționari. Din analiza de mai sus rezultă că românilor li s-a aplicat o formulă generală de legătură cu cetățile / puterea centrală, care a fost concepută probabil în cursul secolului al XII-lea (dacă nu chiar cu un veac mai devreme!). Cu cât ar fi venit mai târziu în regat, aceiași români nu aveau de ce să fie tratați de către oficialitate cu impuneri de relații desuete și mai puțin eficiente. Căci, în definitiv, nobilimea „necondiționară” (deplină) era mai legată de rege și, în nici un caz, nu am putea socoti că soluțiile vechi erau mai convenabile economic. Aceasta pentru că, așa cum au arătat-o sistematic cercetările colegilor maghiari din deceniile din urmă, castelaniile nu procurau venituri directe, ci doar intermediare, de care beneficiau slujbașii marilor demnitari. Pentru secolul al XIV-lea, cu atât mai puțin, pentru că, tot atunci, sistemul condiționărilor era din ce în ce mai restrâns, la scara întregului regat.

Accentul pus pe ieșirea la lumină a unor frământări în care sunt implicați românii a fost comentat îndeobște punctual, dar a fost deliberat transpus fie ca o dovadă a condiției lor de „tulburători” cronici ai societății⁵⁶, fie ca o manifestare a contradicțiilor de clasă⁵⁷ (stări). Ambele explicații implicau încărcături de confruntări etnice. Singura motivație generală a fost găsită în stările generale ale timpului. La acestea ar trebuie să adăugăm, în sfârșit, o alta, de natură sociologică: infraționalitatea este direct proporțională cu numărul populației, dar și cu sărăcia și lipsa elitelor moderatoare (atât laice, cât și bisericești).

Dacă acceptăm poziția descrisă mai sus, atunci nimic nu ne poate împiedica să nu fim surprinși dacă i-am descoperii pe români și în poziția de lideri ai castelaniilor. La un moment dat, Ștefan Pascu crezuse că Ioan, fiul lui Nicolae de Bințiș (astăzi Aurel Vlaicu), castelan de Hațeg, la 1390, fusese un cnez⁵⁸. Am făcut greșeala să-l credem⁵⁹. Tot castelan român a fost bănuat a

⁵⁶ În istoriografia maghiară dusă la „performanță” de către *Doc. Valachorum*. Prima critică serioasă a fost formulată deja de către I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Âge*, Sibiu, 1944, p. 93–101 (cap. VII. *Moeurs balkaniques ou éthique féodale?*).

⁵⁷ Șt. Pascu, *Războaiele jărănești din Transilvania medievală*, Cluj, 1963, transferat apoi în toate lucrările de sinteză la care a fost singur autor ori coautor, până la contribuția sa *post mortem* din ultimul tratat academic al *Istoriei Românilor*.

⁵⁸ *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii și cercetări de istorie*, Cluj, VIII (1957), p. 35.

⁵⁹ A. A. Rusu, *Castelani din Transilvania în secolele XIII–XIV*, în *AIIA Cluj*, 22 (1975), p. 75 (în continuare, A. A. Rusu, *Castelani*). Greșelile sunt mai multe: personajul este confundat cu

fi Ladislau Gad, de la Cuiești, în anul 1376⁶⁰. Dar alte cazuri, reale, nu pot fi excluse ca fiind posibile⁶¹.

Tratarea lucrurilor din perspectiva unei confruntări continue, din care cineva-ceva se impune, este o greșeală. Existase o divergență de interese care au fost însă reduse la o formulă de viabilitate. Cum este definită acesta din urmă este tocmai *soluția locală*. Ea are o istorie care gravitează mereu în jurul unor echilibre. O serie de expresii explicative au fost deja folosite; formele s-au caracterizat a fi „contractualiste” (foarte juridic) ori „condiționare” (cu accent pe social)⁶². Totul ne împinge însă și către o soluție politică. Or, aici nu este nimic foarte tipic sau unilateral îngroșat: întreaga societate medievală este clădită pe sisteme de reciprocități (nu doar pe conflicte, astfel precum ne-a torsionat-o marxismul).

Din ceea ce s-a scris la început s-a observat deja existența unui alt punct de vedere, care privește felul în care românii s-au raportat, nu la cetățile altora sau construite de către alții, ci au fost, ei înșiși, deținători și constructori de astfel de obiective.

Precum se știe, o bună parte a istoriografiei românești, bazându-se pe Anonymus sau/și pe o anume parte a rezultatelor cercetărilor arheologice, a socotit că relația trebuie începută destul de devreme. Lectura tuturor textelor ocupate cu fortificațiile premaghiare dovedește păcate majore în recunoașterea unor cronologii clare. Sunt mai multe sinteze decât analize de obiective, ceea ce, ar trebui să recunoaștem, este cu totul anormal. Dincolo de fisurile acestor ipoteze, mai putem adăuga faptul că, în nici un caz, fortificațiile din secolele IX(?)–XII *nu au fost nobiliare*. Pe atunci exista doar o aristocrație cu puternice relaționări cu obștile, a căror ambiții locativ-reprezentative nu atinseseră și nu evoluaseră spre înălțări arhitectonice specifice.

În felul cum au evoluat lucrurile în Transilvania, comparativ cu situația de dincolo de munți, se poate ușor constata că elitele românilor au fost treptat influențate de formele purtate și dezvoltate de nobilimea regatului

fratele său Ștefan; el a fost castelan de Deva, nu de Hațeg, cum a fost în adevăr, Ștefan; aparține familiei de mici nobili de la Uroi (Aranyi). Vezi Engel P., *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457*, II, p. 15 (în continuare Engel P., *Archontológia*).

⁶⁰ Identificările aparțin lui P. Binder, *Localizarea districtului român bănățean Cuiești, o veche organizație a populației băștinașe*, în *AIIA Cluj*, VII (1964), p. 323–324, considerându-l similar și cu nume dublu, ortodox-catolic, cu un Radul, voievod de Cuiești, la 1370. Ideea reluată și de către V. Achim, în vol. *Banatul în evul mediu*, București, 2000, p. 47, 108–109. Identitatea reală a personajului, Ladislau Gagy, din neamul Aba și comitatul Abaújvár, la Engel P., *Archontológia*, I. p. 352; II, p. 79.

⁶¹ Vezi A. A. Rusu, *Castelani*, p. 75. Posibil și Radul *comes* (= castelan?) de Cuiești, la 1370. Vezi V. Achim, *op. cit.*, p. 106.

⁶² Maria Holban a încercat să acrediteze tipurile de „cnez militar” și pe acela „domenial” (în vol. *Relații româno-maghiare*, p. 220), disociere pe care nu o vedem deloc tranșantă și semnificativă pentru întregimea cnezimii.

maghiar. Dacă lucrurile stau într-adevăr așa, atunci și fenomenele de asociere a fortificațiilor în regim privat au avut o cronologie apropiată. Încă ne vine destul de greu să putem scrie despre un orizont propriu secolului al XIII-lea⁶³, însă lucrurile devin certe la nivelul secolului următor. Adică, din secolul al XIV-lea, nobilii români din regatul Ungariei au deja fortificații, fie că ele sunt, în concepțiile juridice ale vremurilor, doar niște simple rezidențe cu elemente de apărare.

Există câteva cazuri dispartate care, deși „frumos” avansate, nu au provocat, așa cum ar fi fost normal, nici o concluzie de generalitate. Ar fi fost de altfel greu să se producă astfel de închirieri, pentru că dispersia geografică și îndoilele, de diferite tipuri, le însoțesc.

O analiză strânsă, punctuală, a fost efectuată cu ani în urmă de către Francisc Pall pentru Medieșul Aurit. Pornind de la afirmațiile unui document papal, din anul 1377, care scria că cetatea (*castrum*) Medieșu Aurit (*Megessalla*, de fapt *Megess*, pentru că sufixul *alla*, indică prepoziția „sub” = „Sub Medieș”) fusese dobândită (*acquisitum*) de regii maghiari, cu puterea, de la români, probabil între anii 1204–1215⁶⁴. Stăpânii aristocrați ai Medieșului se instalaseră acolo cu puțin înainte de anul 1281. Indiferent de istoria începuturilor, Pall remarcase că era vorba despre o tradiție a începuturilor românilor pe domenii, care nu era, în nici un caz una de venetici, ci una de antecesorii⁶⁵. Nu vom comenta starea însăși sau forma cetății. Aici lucrurile sunt mult mai complicate. Însăși plasarea (posibilă) a bisericii cu hramul Sfântului Emeric, în cetate este de natură să ridice multe semne de întrebare față de topografia ei generală. Mai problematică este generalizarea sintagmei de „centre fortificate românești”, de o asemenea vechime, chiar și numai în vecinătățile Medieșului Aurit⁶⁶. Aceasta pentru că, nici cele maghiare nu erau prea numeroase. Drept urmare, am putea păstra, credem, doar ideea uzurpării locului și a datei timpurii, nu însă și cu o mobilă de tipul cetății (castrului) în centrul său. Cetatea reală, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, pare să fi fost doar imaginată de însăși împărații și emitenții de documente, ca funcționând de la data de la care se cunoștea regimul de stăpânire.

⁶³ Vezi în acest sens comentariile noastre à propos de cronologia sugerată de către R. Popa pentru cetățile românilor din Țara Hațegului. Mai adăugăm și faptul că aceeași observație de cronologie i s-a făcut lui R. Popa și de către Entz G., în *Századok*, 125 (1991), nr. 1–2, p. 152.

⁶⁴ Fr. Pall, *Românii din părțile sătmărene (ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377*, în *AII Cluj*, XII (1969), p. 18, cu explicația detaliată a termenilor. Ultima detaliere a temei la Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciadă și Imperiul mongol*, București, 1993, p. 73–74.

⁶⁵ Fr. Pall, *op. cit.*, p. 24.

⁶⁶ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 74.

Alta este situația „cetăților fără istorie” (fără informații documentare). Acolo, oricine ar avea dreptul să introducă anume scenarii istorice, bazate de contexte, datele târzii ori construcții numite logice.

Un caz timpuriu este acela din dreptul Orlatului. După cum se cunoaște, acolo există o succesiune de două cetăți (*Cetatea Scurtă* și aceea de *La Zidu*). Cea dintâi a fost datată în secolul al XII-lea și aparținătoare românilor⁶⁷. Dar, mai nou, cetatea de pământ de la Orlat care este socotită ca fiind ridicată de către români sau de către secui⁶⁸. Dacă am admite ca fiind corectă această atribuire, în proporție de 100%, atunci ne rămânem să întrebăm de ce avem de-a face cu o cetate atât de singulară, românească, pentru secolul al XII-lea. Este un accident că doar un arheolog de origine săsească a fost în măsură să identifice o astfel de cetate românească, celelalte, existente, nefiind încă puse în evidență? Imediat ar trebui să o și interpretăm. Pentru că existența în sine nu este suficientă; pentru că felul în care a apărut ar putea fi o cheie pentru regăsirea altora. Respingând interpretarea minimală, potrivit căreia o fortificație poate fi un simplu „ocol protejat pentru refugiu”, noi socotim mereu că aceleași fortificații reprezentau centre de putere pentru uzul unui privilegiat (singular ori colectiv) care era în măsură să plătească construcția, să mobilizeze forțe de execuție, în sfârșit, pentru care *ceva* (averi, viață, poziție socială) trebuia protejat într-o asemenea manieră. Aplicând cetății de la Orlat această grilă de interpretare, nu ne alegem cu mare lucru. Cu alte cuvinte nu putem descoperi nici constructorul, nici motivul construcției. Să admitem totuși că ne lipsesc datele și că, până la urmă, explicații *ar trebui să fie aflate*.

Persistența unor clișee care socotesc că românii sunt constructorii unor cetăți din Țara Bârsei, în perioada imediat următoare anului 1000⁶⁹, se bazează pe de-o parte pe cronologii arheologice rezultate din materiale parțial publicate și, poate, reinterpretabile, pe de altă parte din convingerea istoriografică a intrării zonei în orbita politică a regatului doar după anul 1211. Cronologia din urmă este infirmată radical de descoperirile de morminte de coloniști germani din a doua jumătate a secolului al XII-lea.

⁶⁷ Th. Năgler, *Cetățile feudale de la Orlat și continuitatea românilor în sudul Transilvaniei*, în *Studii și comunicări. Muzeul Brukenthal*, 20 (1977), 27–50.

⁶⁸ Th. Năgler, P. Munteanu Beșliu, *Die Grenzburg von Reschinar bei Hermannstadt*, în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 22, (1999), Heft 1, p. 10.

⁶⁹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p. 217: „fortăreața Capelei din marginea Brașovului”, asociată cu alte cetăți din preajma Sibiului și cu trimitere către K. Horedt, *Zur siebenbürgische Burgenforschung*, în *Südost-Forschungen*, 6 (1941), p. 576–614. Trimiterea la întreaga paginație nu ne ajută să stabilim dacă autorul citat avusese deja o astfel de idee. Ne îndoiim însă să fie vorba despre acest lucru, citarea trimițând doar la problematica generală a unor cetăți din marginea de sud a Transilvaniei. Mai nou, aceeași idee la Fl. Costea, *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, II, Brașov, 1996, p. 66.

Deci, ar trebui să reconsiderăm, într-un fel oarecare și atribuirile etnice făcute până acum.

Un alt caz special este acela al cetății de la Breaza. Situată în inima Făgărașului, ea a fost privită mereu ca o posibilă piesă politică la un scenariu care implica geneza Țării Românești. Vom porni de la constatarea că, și aici, nici o cronologie sigură nu este posibil de racordat în istoriile care se circumscriu acestui eveniment, el însuși foarte ipotetic. Ultima dată se afirmă că există doar două piese metalice care pot susține o astfel de cronologie: un pinten de secol IX, care este datat corect, dar nu are nici o relație sigură cu cetatea care este categoric mai târzie, ci poate fi pierdut, eventual, întâmplător pe ruinele unor vechi amenajări dacice; și un vârf de săgeată de secol XIV⁷⁰, în a cărei cronologie nu credem nu pentru faptul că vârful respectiv nu a fost publicat, ci pentru că vârfurile de săgeți nu pot avea asemenea cronologii precise. În altă parte, s-a scris chiar că ceramica prezentă este databilă și în secolul al XV-lea. Apoi, planimetria cetății este una dintre cele mai tipice pentru o cetate care funcționează în regim privat, respectiv în care două ramuri ale uneia și aceleiași familii stăpânitoare, și-au împărțit incinta, ridicându-și fiecare un donjon separat. Situații asemănătoare avem, numai în Transilvania, la Sibiel (cea mai apropiată) Cernatu de Sus sau Colțești. Prezența unei capele în cetate este, de asemenea, foarte specifică unui monument privat, mai posibil (dar nu neapărat obligatoriu) unui stăpân catolic. Cercetările arheologice nu au confirmat distrugerea așezământului, ci doar părăsirea sa.

În aceste condiții, conexarea cetății de la Breaza vreunui scenariu politic timpuriu (secolul al XIII-lea) major este de pus la îndoială. Rămân neelucidate formele particulare și foarte performante de construcție, ca și continuitatea vieții cetății până în secolul al XV-lea. Nimic de la Breaza nu a fost trecut automat în Țara Românească. Turnurile ei nu au fost imitate. Spre surprinderea noastră, cetatea nu a fost discutată ca o piesă politică posibilă din „ducatul” Făgărașului, care a fost concesionat lui Vladislav-Vlaicu, din anul 1369⁷¹. Este destul de limpede că în acea clipă nu exista încă nici o cetate în localitatea omonimă. Dacă așezăm informațiile în ecuație alături de cele ale Țării Hațegului, unde existaseră fortificațiile de la Boița și Piatra Roșie⁷², înaintea celei regale de la Subcetate-Hațeg, pare destul de ușor de imaginat o formulă generalizată de control regal al „țărilor” românești.

⁷⁰ Th. Năgler – P. Beșliu-Munteanu, *Repertoriul fortificațiilor medievale din piatră aflate în partea central sudică a Transilvaniei (secolele XIII–XVI)*, în vol. *In memoriam Radu Popa*, Cluj-Napoca, 2003, p. 390.

⁷¹ Întreaga discuție rezumată la A. Lukács, *Țara Făgărașului în evul mediu. Secolele XIII–XVI*, București, 1999, p. 171–175.

⁷² Despre ele vezi R. Popa, *Observații privind zidurile cu mortar din cetățile dacice hunedorene*, în *Sargetia*, 13 (1977), p. 277–284.

Ceea ce am inventariat până acum nu sunt decât exemplele cele mai tipice. Alte situații, prezente ici-colo în lucrări istorice locale, au prea puțină importanță. Ele sunt mai curând simple enunțuri, ipoteze sau dorințe intime, decât construcții serioase. Vom observa în mod concludiv, că românii, la fel ca oricare alți etnici ai regatului, nu și-au urmărit sau realizat consolidarea autonomiei prin fortificații personale. Nu au reușit, doar ei adică, să constituie al treilea tip de cetăți, alături de cele care aparțineau nominal regelui și cel al elitelor individuale (viitori și adevărați nobili).

Țara Hațegului este teritoriul în care elitele locale au ridicat un grup de fortificații, dintre care cele mai cunoscute au fost trei: Colți (Suseni)⁷³, Mălăiești⁷⁴ și Răchitova⁷⁵. Nici una dintre ele nu posedă informații documentare contemporane construcției, decât din secolul al XV-lea (Colți) sau mai târziu (Mălăiești, secolul al XVII-lea). Răchitova, cea lipsită total de documente scrise, care este cea mai simplă dintre ele, a fost sondată arheologic, celelalte au avut cercetări aproape exhaustive (Mălăiești) sau serioase (Colți). Înaintea finalizării ori cunoașterii rezultatelor de la Mălăiești sau Colți, la care am adăuga și cetatea regală a districtului (Subcetate – Hațeg), Radu Popa a susținut că elitele românilor le-au ridicat „în jurul lui 1300”⁷⁶. S-a dovedit că din nici o cetate nu au rezultat materiale arheologice concludente pentru o astfel de cronologie. Singurele elemente de arhitectură cu oarecare potențialități de date (Răchitova) nu pot, nici ele puse în sectorul cronologic sugerat⁷⁷. În acest caz, datările țin de interpretările conjuncturilor istorice. Contrazicându-l pe Radu Popa⁷⁸, susținem că în jurul reperului propus de către el, elitele constructoare nu se maturizaseră încă suficient pentru a se manifesta material astfel. Dincolo de acest lucru, raporturile cu autoritatea regală nu erau dintre cele mai fericite, dovadă sancțiunile aspre aplicate unor „rebeli”, care prin forma lor, indicau că nici nu

⁷³ V. Eskenasy, *New archeological research in Transylvania: a complex of romanian monuments at Colți-Suseni (Hunedoara country)*, in *ARA Journal*, Davies, California, 11 (1988), p. 180–191.

⁷⁴ V. Eskenasy – Adrian A. Rusu, *Cetatea Mălăiești și cnezatul Sălașului (sec. XIV–XVII)*, in *AIIA Cluj*, XXV (1982), p. 53–92.

⁷⁵ R. Popa, *Cetățile din Țara Hațegului*, in *Buletinul Monumentelor Istorice*, 41 (1972), nr. 3, p. 54–66; idem, *Țara Hațegului ...*, p. 219, 223.

⁷⁶ *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transsylvanie aux commencements du Moyen Âge*, in *RRH*, 1975, nr. 2, p. 308, 311.

⁷⁷ Sub influența descoperirilor și a opiniilor noastre, spre meritul său de cercetător de mare valoare, R. Popa a devenit mai conciliant, recunoscând că s-ar putea să nu fi avut dreptate. Concluzia sa se formula astfel: „considerăm încă deschisă ipoteza existenței în Țara Hațegului înainte de secolul al XIV-lea a unor fortificații de familie ridicate din materiale perisabile” (*Țara Hațegului ...*, p. 223).

⁷⁸ Primele observări în studiul comun cu V. Eskenasy (*Cetatea Mălăiești ...*, p. 58–59, 91 – rezumat). În același an, formulasem în scris și notele critice la vol. lui R. Popa (*Țara Hațegului ...*, in *AIIA Cluj*, XXIX (1988–1989), p. 629–633).

se acceptase sorgintea nobiliară a celor executați. Cetatea regală, care a dat modelul pentru ridicarea celor particulare, s-a ridicat abia în momentul presupus de Radu Popa (sfârșitul secolului al XIII-lea), iar imitarea ei (simbolic, funcțional și arhitectonic) nu avea cum să se producă atât de rapid.

Situația din Maramureș este mai complicată, căci localnicii nu au dispus, în aparență, de vreun model *princeps* zonal. Cazul fortificației de la Sarasău este destul de singular, atât ca vechime (secolele XII–XIII), cât și ca patrimoniu⁷⁹. Din acest motiv nu vom putea scoate din ea mare lucru. Alta este situația turnurilor locuință de la Oncești⁸⁰ și Bogdan Vodă (Cuhea)⁸¹. Ambele au fost construite în secolul al XIV-lea. Cel de-al doilea dovedește o posibilitate, altfel doar ipotetică: prezența fortificațiilor-rezidențe din lemn.

Treptat s-a dovedit că nici Maramureșul, nici Hațegul, nu au fost teritorii exclusive de manifestare, prin cetăți, a prestigiului social al elitelor românești. În Banatul montan, cel puțin Turnul Ruieni a fost asociat familiei de Mâtnic⁸², un turn identic pare să fi dispărut la Reșița, aparținător familiei de Țerova⁸³. Cazul cetății de la Gladna Română⁸⁴ reafirmă sugestia orizontului de fortificații ridicate din materiale mai greu de observat. Dar, în interpretarea funcționării ei este o fisură: ar fi extrem de dificil de imaginat o fortificație românească construită pe un domeniu regal sau privat, în felul în care ni se sugerează ca stând lucrurile⁸⁵. În Făgăraș, alături de enigmatica Brează, mult mai interesantă este inițiativa de la Comana⁸⁶. Posibilitatea, încă neverificată, a unei fortificații aparținătoare familiei de la Lupșa Albei⁸⁷, nu face decât să indice prezența unei geografii perfect colate pe spațiile în care

⁷⁹ R. Popa, *Țara Maramureșului* ..., p. 217–218

⁸⁰ H. Daicoviciu – O. Bandula – I. Glodariu, *Cercetările de la Oncești, în Maramureș, Baia Mare*, 1965.

⁸¹ R. Popa – M. Zdroba, *Șantierul arheologic Cuhea. Un centru voievodal din veacul al XIV-lea*, Baia Mare, 1966, p. 8–32; R. Popa, *O sobă de cahle oală din secolul XIV la Cuhea – Maramureș*, în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 24 (1973), nr. 4, p. 671–679; Idem, *Țara Maramureșului* ..., p. 219–221.

⁸² N. Săcară, *Donjonul de la Turnu Ruieni*, în *Banatica*, 3, 1975, p. 303–307; Șt. Matei, *Aspecte ale evoluției arhitecturii de fortificații în Banat în perioada feudalismului timpuriu*, în vol. *Studii de istoria artei*, Cluj-Napoca, 1982, p. 108–109.

⁸³ Mihalik S., *Resicza jelene és múltja*, Resica, 1896, p. 79; D. Țicu, *O reședință feudală românească la începutul Reșiței medievale*, în vol. *Arheologia satului medieval din Banat, Reșița*, 1996, p. 6, 9–11.

⁸⁴ R. Popa – D. Căpățână – V. Achim, *O cetate medievală la izvoarele Begheiului. Cercetările de la Gladna Română, județul Timiș*, în *RMM. MIA*, 18 (1987), nr. 1, p. 12–16.

⁸⁵ V. Achim, *Districtele medievale românești de pe valea superioară a Begheiului*, în vol. *Banatul în evul mediu*, București, 2000, p. 21: cetatea cnezilor, moșia mare a familiei Omor.

⁸⁶ V. Eskenasy, *O nouă fortificație românească din Țara Făgărașului – cetatea Comanei (secolele XIII–XIV)*, în *RMM. MIA*, 50, nr. 1, 1981, p. 37–39; A. Lukács, *op. cit.*, p. 146–147.

⁸⁷ *Repertoriul arheologic al județului Alba, Alba Iulia*, 1995, p. 122.

elitele românești medievale au avut posibilitatea să atingă un anumit standard social.

Locurile de ridicare al cetăților sunt același în care funcționase anterior cnezimea condiționară. Este de fapt, cea mai bună dovadă că schimbările de stare nu au fost radicale, cel puțin pentru o parte dintre foștii cnezi-iobagi regali castrensi.

Teoriile lui Radu Popa despre rolul cetăților din Hațeg și parțial, Maramureș, nu au făcut decât să îndepărteze și să particularizeze arhitectura nobililor (cnezi sau foști cnezi) români de acolo. Era acreditată ideea unor construcții, de fapt *inutile* (mici, fără cisterne, fără spații de depozitare⁸⁸), ale căror rosturi nu rămâneau clare pentru nimeni: fuseseră ele simple simboluri de stare (ca niște veșminte sau arme – care erau totuși purtate!) ori refugii ocazionale? Repetăm aici concluziile noastre care afirmă că avem de-a face *totuși* cu fortificații practice (refăcute din timp în timp, cu materiale reziduale de uz comun), nu dublări de curți. Rosturile istorice ale cetăților au fost depășite (cazul Răchitovei, Onceștilor ori Cuhei – Bogdan Vodă) ori amplificate (Colți, Mălăiești) mai ales după anul 1400. La fel ca pentru oricare nobili din Transilvania, acele forme arhitectonice primare au fost, imediat după ridicare, și *efigii sociale, dar și utilități* (locuințe, depozite, locuri de tezaur etc.). Nu a fost vorba despre o concurență a *curților* nobiliare, ci de fenomene paralele, care dețineau, doar până la un punct, rosturi similare.

Din cele expuse am putea trage concluzia că nu am avea nici un temei să afirmăm că implicările românești în istoria cetăților medievale din secolele XIII-XIV au fost degradante. Am putea scrie că, dimpotrivă, pentru o bună parte a cnezimii a fost garanția recunoașterii și prelungirii unui statut privilegiat (pe teritoriul castelaniilor regale și nobiliare); iar acolo unde cetățile au fost ridicate în nume propriu, ele au fost aidoma tuturor celorlalte categorii elitare provinciale (nobili maghiari ori greavi sași).

⁸⁸ Țara Hațegului ..., p. 223.

Romanians in the Hungarian Kingdom and Medieval Castles: A Special Overview of the 13th and the 14th Centuries

(Abstract)

Castles built for ethnic purposes were not specific to the Middle Ages. This feature is always secondarily associated with others that mattered more, among which the most important were references to the political power and the social status of the owners. In spite of this, a significant number of the studies of medieval castles insist on the relationship of ethnicity with castles. There is no doubt that these works were stimulated by the intention to compensate for the presumed Hungarian character of these castles – even though they were more or less discreet. The new political geography of the 20th century encouraged this issue even more. This is the period when Romanian historiography surmounted former disadvantages and enriched its contribution to this issue.

The relation of the Romanians with the castles was first raised at the end of the 18th century. The whole set of arguments adopted by Hungarian historiography, however, was established only in the middle of the 19th century. The Romanians were considered in general as colonists of the Hungarian kings, who intended to populate the more or less inhabited territories of their kingdom. This policy was then applied by nobles and the church, certainly on a more reduced level and with less connection to castles. This concept mingled the social status of colonists with ethnicity and conferred an inferior status on Romanians in regard to castles.

This concept was not only adopted by Hungarian historiography, but also, with slight changes, by Romanian historians like George Barițiu, Nicolae Densușianu, Ioan Bogdan, Nicolae Iorga, Ioan Lupaș, and Ștefan Meteș. The revision of this concept only began with the study of Romanian local elites, known as 'cnezi', in the second half of the 20th century. Maria Holban and later Radu Popa defined this category as landowners owing certain obligations to castles and royalty. The moment of the dissolution of this traditional category shows its double character, as was demonstrated by Ioan Drăgan: the landowners were gradually assimilated among the other nobles, and the term 'cnezi' remained for the judges of villages, being a iobagus in person.

The presence of Romanian groups – light cavalry – in the army of the kingdom among the Szeklers and other nationalities became general at the end of the 12th century. Groups with specific labels could not have been recruited from a non-structured and not-organized society, but had to come from well-established districts like the territorial units of the Szeklers. Otherwise the recruits would have been part of the units created by counties or chief officials. This means that Romanians were organized in individual

structures with specific army units as early as the historical sources on the Hungarian Kingdom permit knowing about them.

A wide variety of terms describe the ruling elite of the Romanians during the fourteenth century: royal serfs (*iobagiones domini regis*), royal serfs 'cnezi' (*kenesii iobagiones regales*), 'cnezi' of castles (*kenezii ad castrum*), and 'cnezi' of the castle districts (*kenezii districtuum castri*). Romanian scholars defined these terms and associated them with the institution of the 'cnezi' and its double character, being landowners and at the same time owing duties to the castles and the king. Starting from this conditionarius state the origin of this social group must date at least to ante 1300, when it was common for the elite of Hungary.

On the other hand, it was not possible to build castles in uninhabited territories during the Árpáadian period. Castles satisfied existing military and administrative needs, not future assumptions. They dominated an already settled population; they were not the starting point of new colonization processes. In the case of Romanians, therefore, the population was already in the region where the castles were built, and not the inverse, as was believed before.

Only the terminology regarding the Romanian elites and their relation to the castles is special, and in the fourteenth century it witnessed an older social relationship. If the meaning of the terms were direct at that time, it would be necessary to construct a special scenario for the Romanians with massive colonization during the fourteenth century and apply to them an obsolete social scheme. In fact, the relationship of the Romanians with the castles is in essence a general solution which was applied throughout the kingdom during the twelfth century or even earlier.

The issue of Romanians and castles must be extended to the castles built and owned by noble families of Romanian origin. Their relation to the Hungarian political presence and their beginning remain unclear. Only monuments from the 13th and 14th centuries can be linked without doubt to the Romanian elites. In general these castles are in regions where the royal 'cnezi' were mentioned earlier: Cuhea and Oncești in Maramureș, Colți, Mălăiești and Răchitova in Harghita, Turnu Ruieni, and Țerova and Reșița in Banat. The situation in Făgăraș remains unclear. These small constructions were generally regarded as having had no use, as buildings that were too small, without cisterns and storage rooms. Were they only symbols of social status and refuges by chance? Recent studies have demonstrated, however, that these castles had a practical purpose; they were renewed periodically and archaeological finds suggest everyday use. In addition, they became social symbols, doubling in some sense the role of the noble curia and extending it.

There is no evidence which suggests a degrading aspect for Romanians in relation to the castles. In spite of this, the relationship with royalty and with its castles was the only way for the Romanian elite ('cnezi') to maintain and confirm their privileges. In addition, when castles were built by Romanian nobles they became the expression of social status and privileges, identical with the status of other elites in the province (Hungarian nobles and Saxon 'gräv'-s).

Premise. În reconstituirea realităților istorice ale Transilvaniei medievale apelul la izvoarele documentare interne este un demers vital. Pentru istoricul român în căutarea adevărului istoric are o semnificație aparte modul în care se lasă descifrată mai ales realitatea românească. Aceste izvoare, la origine, în măsură covârșitoare acte cu caracter juridic, acoperă o parte importantă din realitatea pe care ne străduim să o descifrăm. Aceasta este realitatea oficială, a emitenților de acte: regele, diferiții săi dregători, locurile de adevărire, forurile orășenești etc. O realitate existentă, pe care actul o consacră, sau una anticipată, pe cale de a se face, prin autoritatea actului juridic.

Din aceste documente răzbate nu de puține ori și opinia lumii românești despre realitățile proprii. Aceste reprezentări ale românilor despre ei înșiși, fie și mediate și distorsionate în documente oficiale, sunt de cea mai mare importanță pentru cercetător, nu numai prin raritatea lor. Am îndrăzni să afirmăm faptul că valoarea lor probatorie este mai mare decât al reprezentării oficiale, deoarece exprimă prin sursă directă o situație de fapt; pe când cealaltă reprezentare poate exprima o formulă adaptată, indirectă, o tendință oficială în legătură cu realitatea românească. Uneori cele două reprezentări, despre una și aceeași realitate sunt în contradicție vădită, exprimând o stare de conflict latent, o confruntare de mai mare amploare în timp și spațiu, dintre lumea românească și regatul ungar.

Realitățile românești din regat: instituții, drepturi de proprietate, obiceiuri juridice etc., în măsura în care au supraviețuit, nu s-au înscris de obicei în logica și în formulele juridice oficiale. Obligate a reflecta, echivala și controla o realitate specifică, oficialitățile regatului și actele emenate de ele întâmpină adesea mari dificultăți, care se transferă apoi istoricului.

Specificul lumii românești a dat naștere unor formule juridice oficializate, de regulă cuprinzând determinativul etnic (*Valachus*), prin care se încerca acoperirea unei realități diferite de cea oficială maghiară. Așa, de pildă, *districtus Valachorum*, pentru autonomiile administrative sau „țările” românești din regat, *jus Valachicum*, *mos / consuetudo Valachorum*, pentru dreptul românesc și felurile lui componente, *jus keneziale*, pentru dreptul de stăpânire de esență feudală al cnezimii, *possessio Valachalis*, pentru satul sau moșia supuse aceluși drept, *nobiles Valachi*, pentru acea parte a nobilimii din Transilvania și părțile ei apusene ridicată dintre cnezi etc. Apariția, conținutul

și extensiunea teritorială a acestor formule arată cu claritate faptul că ele i-au fost impuse oficialității maghiare în jumătatea de est a regatului de o realitate aparte și persistentă, pe măsura luării în stăpânire în profunzime a teritoriului cucerit odinioară.

Istoriografia română este de acord, în majoritate, cu faptul că în secolele XIV–XV, când informația documentară devine relativ abundentă, instituțiile românești originare sunt în decădere, chiar în extincție. În aceste secole asistăm la un proces, tot mai accelerat, unidirecțional, de confruntare și asimilare între modelul instituțional promovat de statul ungar și cel românesc, în restrângere și adaptare permanentă. Așa se face, că districtele românești au adoptat treptat formulele comitatense, adunările și scaunele de judecată românești au fost influențate de cele ale nobilimii, modul de stăpânire cnezială a pământului a cedat cu timpul în fața celui nobiliar general din regat etc.

La mijlocul secolului al XV-lea asistăm la încheierea evoluției istorice a cnezilor proprietari originari, adică a acelor cnezi care stăpâneau pământul și supușii în virtutea dreptului românesc, după obiceiul recunoscut de comunitatea locală și acceptat tacit de oficialitate. De clarificarea acestui proces depinde o serie de probleme majore ale istoriei Transilvaniei medievale: progresul feudalismului maghiar și particularitățile sale ardelen, lichidarea clasei politice românești și eșecul constituirii unei stări în nume etnic, formarea și specificul nobilimii românești etc.

Etapele acestui vast și îndelungat proces de deposedere sau de transformare a clasei feudale românești din regatul ungar constituie o problemă istoriografică încă parțial soluționată. Cercetările din urmă în problema dispariției cnezului proprietar, ale noastre și ale altora, se apropie mai mult de concluziile lui Nicolae Densușianu decât cele mai recente ale lui Ștefan Pascu; de aceea, ni se pare potrivit să subliniem din nou principalele aspecte și etape ale acestui proces istoric important.

Istoricii români consideră că o primă etapă a acestui proces s-a petrecut ca urmare a cuceririi și colonizării neamurilor maghiare în Transilvania, urmată de colonizarea secuilor, sașilor și teutonilor, având ca rezultat aservirea sau alungarea românilor și a cnezilor lor, acolo desigur unde așezările noilor veniți nu sunt constituite în adevăratele „terra deserta”. Pe domeniile obținute de nobili s-au constituit prin colonizare sau roire sate dependente, inclusiv românești. În aceste zone cnezimea e constatată de timpuriu ca o categorie socială dependentă¹.

Pentru vastele teritorii rămase în cadrul domeniului regal, controlat prin sistemul cetăților regale, al cărui domeniu îl constituiau, primele secole nu au adus, se pare, modificări esențiale în funcționarea societății românești. Formulele politico-administrative din documente: *terra*, *possessio*, *districtus*

¹ O sinteză recentă în *Istoria Transilvaniei*, I, (până la 1541), Cluj-Napoca, 2003, p. 243–246.

castri și cele de natură socială: *castrenses*, *iobbagiones castri* ș.a. acoperă o realitate tradițională, asupra căreia suveranitatea regală arpadiană exercita un control mai mult de suprafață. Acolo domnii români, cnezii, își exercitau netulburați stăpânirea asupra pământului și supușilor, asigurând prestația obligațiilor convenite față de rege și dregătorii săi locali.

*Introducerea segregării religioase și a celei juridice*². În aceste zone, îndeosebi mărginașe și montane ale Transilvaniei, începutul secolului al XIII-lea, sub impulsul cruciadei catolice apusene, s-a făcut simțită o nouă politică internă a regatului maghiar, care institua discriminarea de ordin religios în privința stăpânirii pământului, implicit a condiției de nobil. Posesorii de pământ care nu mărturiseau credința catolică, denumiți schismatici, în opoziție cu catolicii denumiți creștini, sunt considerați *iniusti possessores*, posesori nelegitimi, expuși oricând depozării. E vorba în primul rând de cnezii români. Această politică, afirmată mai ales de biserica catolică și ocazional de autoritățile laice, mai vizibilă în ținuturi expuse, precum banatul Severinului, a devenit o constantă a ideologiei oficiale, un atribut al stării nobiliare și a fost reiterată periodic în documente ale puterii centrale și chiar pusă uneori în practică.

Dinastia angevină a realizat o amplă reformă a raporturilor de proprietate, după model apusean. Între altele, a condiționat stăpânirea pământului de obținerea unui act regal de danie. Mai mult, la 1366, Ludovic I, confruntat de mai mulți ani cu un conflict generalizat cu românii, tranșa definitiv problema cnezimii, dispusă la acțiuni centrifuge în cooperare cu țările românești de peste Carpați. Regele recunoștea calitatea nobiliară doar acelor cnezi confirmați în stăpânirea moșiei lor (*in suo keneziatu roboratus*) prin act de danie al suveranului iar, cel puțin în Banatul Severinului, posesiunile cu drept nobiliar și cnezial erau recunoscute numai catolicilor (*nullus alter nisi vere catholicus... tenere posset et conservare*)³. După această dată, instituția cnezimii tradiționale a intrat în disoluție rapidă și odată cu aceasta a apus orice posibilitate reală de constituire a unei stări românești distincte în Transilvania și Ungaria⁴.

Cnezul tradițional a persistat și după 1366. Măsurile regale au avut, în timp, efectul scontat. În Banatul de Severin, de pildă, măsurile de catolicizare au avut efect incontestabil în rândul nobililor și cnezilor posesori

² A se vedea cu deosebire contribuțiile lui Șerban Papacostea și Ioan-Aurel Pop.

³ DRH. C, XIII, p. 2.

⁴ Ș. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, pp. 95, 148; I. A. Pop, *Un privilegiu regal solemn de la 1366 și implicațiile sale*, în *Mediaevalia Transilvanica*, I (1997), nr. 1–2, p. 69–84.

și chiar al câtorva comunități, fie și într-un grad superficial⁵. Actele de danie cu beneficiari români au cunoscut o creștere deosebită, mai ales sub Sigismund de Luxemburg, când cnezii români au participat de partea regelui la războiul intern împotriva oligarhilor și apoi la lupta antiotomană. Prin servicii prestate îndeosebi regelui, o parte importantă a cnezimii din Banat+comitatul Timiș, Maramureș+comitatul Bereg și Hațeg+comitatul Hunedoara a reușit să obțină recunoașterea stăpânirii asupra cnezatelor sale, cu drept cnezial, sau asupra altor posesiuni, cu drept nobiliar. Numiți în acte „cnezi nobili”, „nobili români” sau simplu „nobili”, ei se bucurau de statutul nobiliar în persoana lor, cu toate atributele acestui statut, după rangul fiecăruia⁶.

În paralel, la adăpostul organizației districtuale, au continuat să existe aproape încă un secol după 1366 cnezii tradiționali, fără acte de confirmare a stăpânirii. Ei continuă să stăpânească mai departe cnezatele lor, uneori chiar în devălmășie sau separate de rudele și vecinii lor deveniți nobili prin danie regală. Alteori, se văd chiar amenințați cu depozedarea și declasarea de către aceștia. Stăpânirea cnezială tradițională, fără acte de proprietate, se constată cu claritate în nenumărate acte de după 1366 de recunoaștere a cnezilor ca nobili în propriul cnezat, stăpânit din vechime de beneficiar și strămoșii săi (*a dudum, ab avo et protavo*). Radu Popa a constatat existența unor posesiuni "cu sau fără întărire regală" în Maramureș, cel puțin până pe la anul 1400⁷, fapt valabil și în continuare. Numeroase acte de danie, inclusiv un formular al cancelariei regale pentru nobilii români, cristalizat pe la 1453 sub influența lui Iancu de Hunedoara⁸, conțin declarațiile cnezilor beneficiari pentru prima oară ai unui act de danie, cum „că s-au aflat dintotdeauna în stăpânirea netulburată a acelor (posesiuni) ca și ceilalți nobili adevărați și că se află și acum” (*in quarum pacifico dominio iidem... ad instar ceterorum verorum nobilium se a dudum perstitisse et persistere asserunt etiam de presenti*)⁹. Aceste declarații ale cnezilor în fața autorităților, care le acceptă ca atare, ca argument în favoarea recunoașterii nobilității lor, sunt argumente de netăgăduit ale existenței cnezilor tradiționali până la mijlocul secolului al XV-lea.

⁵ V. Achim, *Catolicismul la românii din Banat în Evul Mediu*, în vol. *Banatul în Evul Mediu. Studii*, București, 2000, p. 145–160.

⁶ Pe larg, I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514*, București, 2000 (în continuare Drăgan, *Nobilimea*)

⁷ R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea* (Ediția a II-a îngrijită de Adrian Ioniță), București, Edit. Enciclopedică, 1997, p. 166.

⁸ A. A. Rusu, *Un formular al cancelariei regale din epoca lui Iancu de Hunedoara pentru nobilii români din Transilvania*, în *Acta Musei Napocensis*, 20 (1983), p. 155–170.

⁹ *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea*, I, 1402–1473, ediție A.A. Rusu, I. A. Pop, I. Drăgan, Cluj-Napoca, 1989 (în continuare *Izvoare Țara Hațegului*), p. 169: actul din 15 noiembrie 1453, Praga, pentru Dușa de Densuș și alții.

Stăpânirea de pământ și supuși, fără altă dependență decât cea a suveranului reprezentat prin comite, ban sau castelan reprezenta o condiție fundamentală a stării nobiliare. O stare *de facto*, nu și *de jure* pentru cnezii în cauză. Ea crea totuși premisa pentru alte două ipostaze ale cnezului posesor de pământ: cea de membru în adunările obștești și scaunele de judecată districtuale alături de nobili, în rândul al doilea, dar în calitate evidentă de elită a societății românești (*nobiles et kenezii*) și cea de soldat ridicat în nume personal, iarăși la fel ca nobilii. Această din urmă obligație pare să urce în timp către primele raporturi dintre români și regalitatea maghiară și se păstrează în virtutea obiceiului chiar și în cazul cnezilor de pe domeniile ajunse pe mâini private.

Un statut social ambiguu. În virtutea celor menționate, a unei realități evidente, *mediul românesc îi consideră pe cnezii posesionați egali cu nobilii*. O afirmă cnezii înșiși, după cum reiese din formularul pomenit. Toate indiciile duc la constatarea faptului că, perioadă îndelungată, modul de stăpânire a pământului, raporturile sociale în societatea românească n-au suferit schimbări notabile. Cnezii și nobilii români coexistau de multe ori în același sat, erau rude între ei și aveau chiar pământuri în devălmășie, prestau statului aceleași redevențe după cnezatul lor. Raporturile cu obștea aservită sunt identice: „asimilarea cneazului întărit prin diplomă cu nobilul nu s-a repercutat și asupra condițiilor de stăpânire a satului său”¹⁰. Și unii și alții aveau aceleași obligații față de stat, de natură cnezială, după posesiunile deținute. Cnezii susțineau în fața autorității că își stăpâneasc moșiile *ad instar ceterorum nobilium*. Constituiau împreună adunarea districtuală a nobililor și cnezilor, formau scaunul de judecată și se supuneau deciziilor luate acolo, după *jus Valachicum* sau după legea regatului. Mulți istorici români au numit în mod eronat cnezi pe toți posesorii unui cnezat, confundând statutul juridic al moșiei cu cel al persoanei. Din cercetările noastre a rezultat cu claritate faptul că un cnezat (*kenezatus, possessio Valachalis*), stăpânit după *jus keneziale*, putea fi atât al unui cnez tradițional, fără acte, cât și al unui nobil român, prin danie regală. Este evident faptul că cele două categorii ale feudalității românești (*nobiles et kenezii Valachorum*) sunt aparent identice în aspectele fundamentale ale statutului social, din punctul de vedere al societății românești neexistând practic nici o diferență.

Ideea nobilității cnezilor, a unui statut de echivalență cu nobilii, a persistat în societatea românească până târziu, decenii chiar după ce raporturile juridice între categoriile sociale fuseseră limpezite. La 1528, un grup de nobilii importanți (*maiores et pociores*) ai Hațegului luau partea văduvei și orfanilor minori ai cnezului Dumitru de Cerna de pe domeniul

¹⁰ R. Popa, *op. cit.*, p. 166.

Hunedoarei, rugându-l pe stăpân să-i mențină *instar aliorum nobilium keneziorum*, pe motiv că nu și-au neglijat obligațiile, inclusiv slujba militară. Văduva era „soră și rudă” (*soror et consanguinea*) a nobililor pomeniți, iar soțul ei răposat făcea parte dintre cnezii privilegiați ai domeniului, încadrabili în categoria nobilimii condiționare. Cnezii hunedoreni posedau chiar privilegiu de grup de la Matia Corvin¹¹.

Cu toate acestea, consecvent normelor juridice și tendințelor pe care le promova, *mediul oficial din regatul ungar îi considera pe cnezi nenobili*. Desigur, cea mai mare parte a lor, o constituiau în prima jumătate a secolului al XV-lea cnezii dependenți, răspândiți pe întregul areal locuit de români. Același statut oficial îl aveau însă și cnezii posesori. Considerarea lor ca nobili era valabilă doar în mediul românesc, în limitele districtuale. În raport cu ceilalți nobili ai regatului, cnezii erau considerați nenobili, având un statut inferior în justiție, fiind plătitori de vămi etc.

Un exemplu de la 1439 este ilustrativ în această privință. Adunarea obștească a districtului (Caran-)Sebeș emitea la 12 martie 1439, la poruncă regală, un act de mărturie în numele „obștii nobililor și cnezilor” din district (*universitas nobilium et keneziorum districtus Sebes*). Referindu-se la același act, autoritățile comitatului Timiș îl socoteau emanat prin mărturia „nobililor și nenobililor” districtului respectiv (*ab omnibus nobilibus et ignobilibus de districtu Sebes*)¹². Nu există nici un dubiu: cnezii din districtul Caransebeș – e vorba desigur de cei posesionați, care se socoteau „la fel cu ceilalți nobili” – sunt în optica oficială nenobili.

Cnezii mai apar alături de nobili și în celebrul privilegiu din 29 august 1457 acordat „tuturor nobililor, cnezilor și celorlalți români” (*universorum nobilium et keneziorum ac ceterorum Walachorum*) din cele opt districte bănățene, prin care li se răsplăteau meritele în apărarea graniței dunărene¹³. Pentru cnezii din districtele privilegiate actul din 1457 înlătura și cele din urmă diferențe care îi mai deosebea de nobilii români de acolo, anume, prevăzând scutirea lor de vămi, de care nobilii români de acolo se bucurau în mod firesc „ca ceilalți nobili adevărați ai țării”¹⁴ și dreptul de a fi judecați, ei și iobagii lor, numai de comiții (banii) lor.

¹¹ I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, București, 1973, p. 128, 192.

¹² Pesty F., *A szőrényi bántóság és Szőrény vármegye története*, I-II, Budapest, 1877–1878, p. 59 (în continuare Pesty, *Szőrény*).

¹³ Pesty F., *Krassó vármegye története*, III, *Oklevéltár*, Budapest, 1883, 312 (în continuare Pesty, *Krassó*).

¹⁴ *Ibidem*: „Postremo eosdem nobiles Walachos instar verorum nobilium regni nostri, item kenezios eorundem Valachorum ex omni solucione tributi tam nostri quam aliorum quorumcumque exemptos esse volumus et supportatos”. Propoziția se referă exclusiv la scutirea de vămi, de care nobilii români se bucură (sau urmează a se bucura și ei prin acest

Disparația cnezului posesor liber. Fenomenul cel mai interesant al perioadei cercetate îl reprezintă dispariția categoriei cnezilor proprietari, stăpânind moșiile lor fără acte regale. Cu aceasta s-a încheiat "seria istorică" a feudalității românești originare, care și-au mai păstrat caracteristicile dinainte de impactul cu instituțiile oficiale ale regatului feudal maghiar.

Noțiunea românească străveche care îi denumea pe cnezii posesori liberi, aceea de *cnez*, o vreme și *cnez nobil*, după obținerea actului de posesiune, a cedat definitiv locul în perioada cercetată termenului oficial de *nobil* sau *nemeș*, dispărând la începutul domniei lui Matia. Doar două danii am găsit după anul 1440, care să-i califice expres pe beneficiari drept cnezi. Una a lui Vladislav I din 6 iulie 1442, prin care dăruiește "cnezilor români" (*keneziorum Wolachorum*) Nicolae Turcin de Gamza, Mihai de Cornet, Nicolae și alți patru din *Berzews*, părți din posesiunile *Berzews*, Ohaba și Ohaba din districtul Lugo¹⁵. Cealaltă este donația lui Iancu de Hunedoara din 20 iulie 1445, dată chiar din Hunedoara pentru cnezii din Râu Alb, Petru fiul lui Balotă, Valentin fiul lui Vlad (*Wlad*) și Valentin fiul lui Tatul, pentru posesiunile Râu Alb și Ohaba stăpânite până atunci cu titlul de cnezat¹⁶. Cnezii mai apar, explicit, sub nume colectiv, în compunerea societății și a adunărilor românești din districtele privilegiate și în anumite formulare de cancelarie, cu ocazia donării unor cnezate. La 1447 Iancu de Hunedoara dăruia lui Simion de Cuhea cnezatul acelei posesiuni, fost al fratelui său, "cu toate drepturile și foloasele, cu care ceilalți cnezi obișnuiau să-și țină de drept cnezatul"¹⁷. Același guvernator dăruia patru ani mai târziu nobililor din Dolha două posesiuni rutene "după obiceiul și asemenea cnezilor români" (*more et ad instar keneziorum Valachalium*)¹⁸. În Hațeg, la 1458, o danie de cnezat la Băiești se face în condițiile "în care obișnuiau să-și țină cnezatele ceilalți cnezi și nobili din districtul Hațeg"¹⁹.

Aceste referințe exprese la cnezii posesori, similari nobililor, în Maramureș, respectiv Hațeg, sunt între cele mai târzii, dacă nu chiar ultimele²⁰, pentru cele două regiuni în care, cel puțin în formă, nobilimea a înlocuit cnezimea. Chiar și imperfectul folosit în formulele consacrate

privilegiu?) „asemenea celorlalți nobili adevărați ai țării noastre”. Vezi comentariul nostru, în *Nobilimea*, p. 224.

¹⁵ Pesty, *Krassó*, III, 292.

¹⁶ *Izvoare Țara Hațegului*, I, p. 104.

¹⁷ Mihalyi de Apsa, *Diplome maramureșene*, Maramureș-Sziget, 1900 (în continuare *Mihalyi*), 194: „simul cum omnibus iuribus et proventibus quibus alii kenezii keneziatum de iure consueverunt”.

¹⁸ *Mihalyi*, 212.

¹⁹ A. Sacerdoteanu, *Două acte hațegane și unul vâlcean*, în AAR-MSI, 17 (1935), p. 219: „quibus ceteri kenezii nobilesque districtus de Haczak suos keneziatum tenere consueverunt...”.

²⁰ Actul publicat de Mihalyi cu data de 1 iunie 1453, Hațeg (nr. 216) este un fals evident.

(*consueverunt*) trimite la un exemplu mai vechi, iar beneficiarii actelor în ambele cazuri nu sunt calificați nici cnezii, nici nobilii.

Înlocuirea termenului "cnez" cu cel de "nobil" în Maramureș și Hațeg este de pus și în legătură cu evoluția comunității nobile din aceste ținuturi, care a adoptat treptat modelul comitatens, Maramureșul încă înainte de 1400, iar Hațegul după 1420, prin contopire treptată cu comitatul vecin al Hunedoarei.

O dezvoltare puțin mai aparte a cunoscut Banatul, unde, în împrejurările specifice unui teritoriu de graniță și la adăpostul organizării districtuale, structurile sociale românești și-au asigurat conservarea vreme mai îndelungată. Aici cnezii sunt prezenți și în vremea lui Iancu de Hunedoara în compunerea adunărilor obștești districtuale, după cum rezultă din actele emise în numele "obștii nobililor și cnezilor" (*universitas nobilium et keneziorum*)²¹.

Privilegiul din 29 august 1457 acordat "tuturor nobililor, cnezilor și celorlalți români" din cele opt districte bănățene pare a fi *ultima mențiune expresă a cnezilor bănățeni ca element distinct al feudalității românești*. Avem de-a face cu un caz unic de înnobilare în masă, mai exact de recunoaștere a unei realități specifice a districtelor românești²².

De acum încolo, proprietarii români vor fi desemnați doar ca nobili, cnezii desemnând numai pe fruntașii românilor aflați în diferite grade de dependență feudală pe domeniile cetăților regale, pe domeniile private sau pe "pământul crăiesc".

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, termenul etnic este tot mai rar atașat nobililor români, pe măsura acceptării și adaptării lor la mediul nobilimii din regatul ungar. În schimb, „român” apare tot mai frecvent sinonim cu „iobag”, iarăși ca reflectare a unei realități omniprezente în partea de răsărit a regatului. Dihotomia socială specifică Transilvaniei, aceea dintre *nobil* și *român* – având și o componentă etnică, mai târziu națională – care se definește aici în secolul al XV-lea, se va întâlni generalizat și în Țara Românească, cam un secol mai târziu, în formula binecunoscută *boier – rumân*, aici în cu trăsături strict sociale.

Aceast fenomen se poate constata, de pildă, în ultimele două decenii ale secolului al XV-lea în mediul românesc al Hațegului. Această diferențiere este elocventă, în opinia noastră, nu atât pentru fenomenul înstrăinării (maghiarizării) nobilimii românești, cât pentru stadiul evoluției feudalismului în ținuturile cu autonomie românească. Opoziția dintre nobil și român, se va accentua în secolele următoare până la disjuncție etnică, așa cum constata

²¹ Cele mai binecunoscute, fiind păstrate, aparțin districtului central al Caransebeșului (Sebeș, în documente). Vezi Pesty, *Szörény*, III, 46, 59 ș.a.

²² Drăgan, *Nobilimea*, p. 224.

David Prodan: "Marea masă a românilor cade în iobăgie, în așa măsură încât român, cu timpul, în limbajul comun devine aproape sinonim cu iobag"²³.

Așadar, putem aprecia că la mijlocul secolului al XV-lea s-a încheiat practic existența cnezatului ca proprietate liberă și a acelei clase feudale românești legate de ea. Continuatoarea acesteia, nobilimea românească, coexistentă cu cnezimea liberă încă din secolul precedent și derivând din aceasta, deși va purta multă vreme pecetea acestei origini, este în esență, conform caracterizării lui Iorga, o "formă străină", a cărei evoluție merge în direcția asimilării depline cu nobilimea regatului. Începând cu domnia lui Matia Corvin elita românească, deturnată definitiv de la evoluția sa firească, se prezintă sub două forme esențiale: nobilimea românească și cnezii dependenți, cu diferitele lor variante.

The Extinction of the 'Cnezi' as Landowners in the Middle of the 15th Century (Abstract)

A new synthesis is made of the transformation of the traditional 'cnezi' – the ruling class in medieval Romanian society in Transylvania and Hungary. Sketching the evolution of this class from the beginning, a closer look is focused on the period between 1366 and 1458. During this period the traditional Romanian landowning elite was divided into two distinctive social and juridical categories: the nobles (nobiles kenezii or nobiles Valachi) and the 'cnezi' (kenezii). Romanian society perceived the latter category "as the other nobles" (ad instar ceterorum nobilium), with the 'cnezi' owning domains (keneziatuș) and servants, being members of the congregations and judicial seats, and participating personally in military campaigns. The official viewpoint, however, was different. The cnezi owning lands without royal confirmation were considered non-nobles (ignobiles), therefore they were not tried as nobles and they were obliged to pay tolls and responsible for certain obligations.

Gradually, the traditional 'cnezi' succeeded in obtaining the acknowledgement of their nobility by performing services to the sovereign and, therefore, they were able to save their liberty. This situation occurred more often in the territories where they existed in a great number: the counties of Maramures, Hunedoara, and the region of Banat. In Banat, in the privileged districts, the confirmation of the nobility of the local elite was made through the well-known charter of 1457. Those who were previously

²³ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 103.

ennobled, just like the nobles of Hateg and Maramures, were ennobled either individually or as families.

The 'cnezi' as free landowners, and the Romanian social elite connected with them, ceased to exist in the middle of the 15th century. Their place was taken by the Romanian nobles who derived from the 'cnezi' and they coexisted for a century. They had to carry the burden of their origin for a long time; they were a "foreign form" as Nicolae Iorga used to call them. Their evolution was complete assimilation with the nobility of the Kingdom. Starting with the reign of Mathias Corvinus, the Romanian elite, suppressed from its natural development, took two main forms: Romanian nobles and the servant-'cnezi', with the corresponding alternative forms.

Tárcai János, az utolsó székely ispán¹ (Genealógiai és prozopográfiai tanulmány)

KUBINYI András

Mint ismeretes, 1467 után az erdélyi vajda töltötte be egy személyben a székely ispán tisztét is. Egyetlen kivétel 1504-ben történt, amikor II. Ulászló egy időre elvette Szentgyörgyi Péter gróf erdélyi vajdától a „comes sicularum” méltóságát, és Tárcai János személyében újra önálló székely ispánt nevezett ki, aki két évig maradt hivatalában.² Annak ellenére, hogy Tárcai Jánost fontos politikai személyiségként tarthatjuk nyilván, valamint, hogy szokatlanul nagyszámú okleveles adat maradt fenn róla, személye és családja még mindig sok kérdőjelet vet fel. Az egyik ilyen a neve. Mint látni fogjuk, apját Tótselymesi Apród Miklósnak hívták, a Tárcai nevet János és bátyja Márton vette fel. A család Sáros megyei birtokos volt, akár egy másik, ugyancsak Tárcainak nevezett família. A két Tárcai család között jelenlegi tudásunk alapján semmiféle rokon kapcsolat nem mutatható ki.³ A két Tárcai

¹ Tárcai János neve problematikus. Nem az a baj, hogy a források többnyire Tharczaynak, illetve sírkövén Tharczainak írják, mi pedig a szakirodalom szokásainak megfelelően a mai helyesírással. A nehézséget az jelenti, hogy a nevet épp úgy olvashatjuk Tarcainak, mint Tarcainak. Magam eddig a Tarcai formát alkalmaztam, az 1918 előtt érvényes helyesírás szerint azonban mind a névadó falut, mind a mellette levő folyót Tárcaának nevezték. Csánki Dezső mind a falu, mind a róla nevezett család esetében a Tárca(i) formát használta: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Budapest, 1890–1913. (A továbbiakban Csánki: *Történelmi földrajz*). I. 313, 327. A másik nehézség a család Tótselymesi előnévvel van. A család őseinek testvérét, a történetíró János küüllői főesperest, Tótsolymosi Apród Jánosnak szokta a szakirodalom nevezni. Vö. Kumorovitz L. B.: *Tótsolymosi Apród János küüllői főesperes kancelláriai működése*. In *Levéltári Közlemények*. 51–52 (1980–1981). 5–29. Mivel Tárcai János előnevét közel száz oklevélben Tótselymesi formában írták, magam ezt követem.

² Balás G.: *A székelyek nyomában*. Budapest, 1984. 130. (A továbbiakban Balás: *A székelyek*); Kordé Z.: *A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig*. PhD. értekezés a Debreceni Egyetemen.

³ Nagy I.: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. XI. Pest, 1865. 45. (A továbbiakban Nagy I.: *Magyarország családai*) Tárcai Jánost a másik, Tarkői Tárcai családhoz köti, noha helyüket nem tudja a családfán kijelölni. Megadja viszont felesége, Bethlen Sára és hét gyermeke nevét. – Csánki: *Történelmi földrajz*. I. 327–328., is összekeveri, Tarkői címszó alatt, a két Tárcai családot. – Engel Pál: *Magyar Középkori Adattár* CD-Romjában (a továbbiakban Engel P.: *Magyar Középkori Adattár*), a *Középkori magyar genealógia* részben Tótselymesi (Apród, Tárcai) név alatt hozza Tárcai Jánost, Miklós fiát, 1487–1508 közti adatokkal. Felesége Bethlen Sára (1494–1524), gyermekei közül azonban csak Katalint és Borbálát említi 1496-os évvel. A másik Tárcai család Rikalf rokonsága címszó alatt a 4. táblán, Tárcai névvel található. Közülük János kortársa az 1493-ban meghalt Tamás és ennek Mohácsnál elesett fia, Miklós.

család címere is különböző. A székely ispáné a Lövei Pál által közölt és leírt: „vaskos nyak fölött furcsa, szembenéző fej, két hegyes füllel és csigás kosszarvakkal, az orr alatt bajusszerű száj/ajak alól kétoldalt félkörben felhajló agyarral.”⁴ Ezzel szemben a Tarkői Tárcaiak – Tárcai Tamás sírköve tanúsága szerint – „két magas fenyő fa között hátulsó lábon ágaskodó és első lábaival a fákat megragadó medve” ábrázolású címet használtak.⁵ Ettől függetlenül lehetett leányági rokonság köztük, ez azonban jelenlegi ismereteink alapján nem igazolható. Azt sem bizonyíthatjuk, hogy közös birtokaik lettek volna, noha azok egymás közelébe estek.

Tárcai Jánosról és családjáról Daróczy Zoltán írt a legnagyobb alapossággal, és rámutatott a történetíró János küküllői főesperessel való rokonságára. Ő idézte az első adatot is a későbbi székely ispánra: Tótselymesi Apród Miklós fia Tárcai János 1486-ban Szepes megyei birtokokat adott el.⁶ A következő évben, 1487. szeptember 1-én Somi Szécsi János 5000 aranyforintért zálogosít el Tótselymesi néhai Apród Miklós fiainak, Tárcai Mártonnak és Jánosnak két Sáros, valamint öt Zemplén megyei egész birtokot, köztük (Gál)Szécsent, továbbá kilenc Zemplén, egy Ung, négy Bereg, egy Pest és két Pilis megyei birtokrészt. A Pest megyei nem más mint Szentfalva, Pest város külvárosa.⁷ Fennmaradt Mátyás király 1487. december 3-i iktatóparancsa Tótselymesi Apród Miklós fiai, Tárcai Márton és János részére. A birtokok közt vannak eltérések, Szécsnek például csak a fele szerepel. A leleszi káptalan 1488. augusztus 26-i jelentése szerint az iktatásnak Szerdahelyi Ferenc és társai mondtak ellent.⁸ Ennek ellenére Gálszécs mezőváros lett és maradt Tárcai János és özvegye rezidenciája.⁹

A Tárcai testvérek ezzel egy jelentős, előkelő nemesi-birtokhoz jutottak. A Gálszécsi Szécsiek Somi ágából származó János lényegében átjásztotta a családi vagyont a kezükre. Feltűnő a – különben nem jelentős – eltérés Szécsi bevallása és a királyi iktatóparancs között. Tárcai János később birtokosként és nem zálogbirtokosként viselkedik, így elképzelhető, hogy

⁴ L. Lövei Pál: *Tótselymesi Tharczai János székelyispán (+1510) sírköve* című, ugyanitt közölt tanulmányát.

⁵ Nagy I.: *Magyarország családai*. XI. 46. – Megjegyzem, hogy az 1493-ból való héthársi sírkő fényképén én ezt a leírást nem tudom kivenni, az viszont biztos, hogy nem azonos Tárcai Jánoséval. In vol. *Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. Katalog. Wien, 1982. 684., 838. sz.

⁶ Daróczy Z.: *János küküllői főesperes és családja*. In *Turul*. 31 (1913). 138–139. (A továbbiakban Daróczy: *János küküllői főesperes*).

⁷ Jakó Zs.: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. II. Budapest, 1990. 2657. sz. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. 17).

⁸ Iványi B.: *Eperjes szabad királyi város levéltára*. II. Szeged, 1932. 636, 645. sz. (A továbbiakban Iványi: *Eperjes*).

⁹ Innen kelteznek a legtöbbször. Néhány példa: 1495, Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 216003; 1501, DF. 216522; 1502, DF. 216566. – Özvegye Sára pl. 1512-ben keltez innen: Iványi: *Eperjes*. II. 1069. sz.

1487. szeptember 1. és december 3. között valami történt. Engel Pál genealógiai gyűjtése szerint Szécsi Jánosra 1484 és 1487 között, testvérére, Zsófiára pedig, aki Szeretvai Ramocsa Boldizsár felesége volt, 1484 és 1498 közt maradt fenn adat.¹⁰ Ez valószínűsíti, hogy a Tárcai testvérek rokonságban álltak a Somi Szécsiekkel. Egy 1497. február 10-i oklevél szerint Szeretvai Ramocsa Boldizsár fia Ferenc tiltakozik, hogy Tótselymesi Tárcai János és anyja Zsófia a zempléni Szécs mezőváros és a beregi Som birtokot illetően egyezséget kössenek.¹¹ Hipotézis formájában a szövegezés alapján felvethető, hogy Zsófia asszony Tárcai János anyja lett volna, így leányágon örökölte a Szécsi vagyont. Ezek szerint Zsófiának Ramocsa Boldizsár második férje lett volna. A Tárcai testvérek apjára, Apród Miklósról, 1475. július 21-éről származik utolsó adatunk,¹² így – amennyiben ő lett volna Szécsi Zsófia első férje – még szóba jöhet egy második házasság Ramocsával az 1480-as években. Kissé erősíti ezt a mégis csak bizonytalan feltevést az az adat, amely szerint Apród Miklós 1472-ben a Sáros megyei szedlicei tized bérletét magának kérte az egri egyházmegyétől.¹³ Ebben az a lényeg, hogy a népes, 66 portával rendelkező Szedlice 1427-ben a Gálszécsi család birtokában volt.¹⁴ A falu nem tartozott az 1487-ben a Tárcaiak kezére jutott Szécsi javak közé, Apród Miklós viszont nyilván azért akarta itt beszélni a tizedet, mert akkor már ő volt a birtokos. Nem zárható ki, hogy ehhez Szécsi Zsófia kezével jutott hozzá. Itt jegyzem meg, hogy Tárcai János az 1490-es években és a következő évtizedben rendszeresen bérelte az egri püspökségtől az egész gálszécsi tizedkerület dézsmáját.¹⁵ 1493-ban ezen kívül bérbe vette a tolcsvai és a szerdahelyi tizedeket is. Az előbbiben Szatmári György, a királyi kancellária conservatora, azaz a későbbi kancellár, az utóbbiban a homonnai plébános volt a társa.¹⁶

Tárcai Márton volt az idősebb a két testvér közül, mivel nevét mindig előbb említik, és ő jutott először jelentős állami tisztséghez. 1481 és 1490. január 18. között erdélyi sókamaraispánként mutatható ki, ekkor bízta rá Mátyás király a kolozsvári Farkas utcai ferences templom építésének

¹⁰ Engel P.: *Magyar Középkori Adattár*, Baksa rokonsága, 10. tábla. A Ramocsáknál kiderül, hogy Boldizsár 1487 előtt halt meg.

¹¹ Iványi: *Eperjes*. II. 752. sz.

¹² *Uo.* I. 523. sz.

¹³ Iványi B.: *Bártfa sz. kir. város levéltára*. I. Budapest, 1910. 1883. sz. (A továbbiakban Iványi: *Bártfa*).

¹⁴ Engel P.: *Kamarahaszná-összeírások 1427-ből*. Budapest, 1989. 135. (Új Történelmi Tár 2).

¹⁵ Kandra K.: *Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó könyve 1493–6 évekből*. In vol. *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. III. füzet. Eger, 1888. 335, 340, 383. – *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508*. Eger, 1992. 22, 60, 73, 159, 229, 297. A két utolsó, 1507-es adatban már magnificusként említik.

¹⁶ Kandra K.: *Bakócs-codex*, 335–336.

megszervezését.¹⁷ Az erdélyi comes camerarum salium a királyi kincstárban a kincstartó és helyettese utáni legfontosabb tisztség volt, általában ő töltötte be az erdélyi királyi jövedelmek adminisztrátora címet is.¹⁸ Tárcai Mártonnál ugyan nem szerepel ez utóbbi cím, de mivel ő szedette be az erdélyi adót, de facto mégis az erdélyi királyi jövedelmek kezelőjének számított.¹⁹ Mivel a kincstartó akkor Nagylucsei Orbán volt,²⁰ így az ő szolgálatában állott. Tárcai Márton és János 1489-ben 396 forintért vásároltak egy budai kőházat. 1490. december 25-én azonban II. Ulászló király elkobozta tőlük, ugyanis János Albert trónkövetelőhöz álltak át, a házat pedig épp Nagylucsei Orbánnak és rokonságának adományozta. Nagylucsei azonban – bizonyára a Tárcaiakhoz fűződő kapcsolatai miatt – úgy látszik, hogy rövidesen visszaadta, mert 1493-ban a házat Tárcai János a pálosoknak adományozta. Ezért a pálos generális 1493. május 29-én a rend lelki javaiban részesítette Tótselymesi Apród Miklós fia Jánost és feleségét, Sárát. Ez az utolsó adat tudtommal, hogy eredeti nevén, és nem Tárcaiként fordul elő.²¹ Márton ez időben halhatott meg, azt nem tudjuk, hogy nős volt-e, gyerekeire sem maradt adat.

Tárcai János Mátyás király szolgálatába lépett, 1489-ben királyi kamarásként említik.²² A király, az elfoglalt Alsó-Ausztriában, bátyjához hasonlóan a pénzügyigazgatásban, emellett azonban katonaként is foglalkoztatta. 1487. szeptember 11-én az osztrák eredetű, de korábban magyar pénzügyigazgatási tisztviselő Sigmund Schnaitpeckkel együtt Ausztria boradóját szedi be.²³ 1488-ban királyi kamarásként bécsújhelyi várnagy,²⁴ akit ott sókamara felállításával is megbíz a király.²⁵ Nyilván nem véletlen, hiszen az erdélyi sókamaraispán testvére volt. Érdekes, hogy keresztnevét a király osztrák kancelláriája az adószedéssel kapcsolatban Hansnak, a bécsújhelyi vonatkozásúakban pedig Jannak írta. A Sáros megyei

¹⁷ DF. 246501. Entz G.: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár, 1996. 147–148, 346. Entz tévesen Tarcsay néven nevezi.

¹⁸ Kubinyi A.: *A Mátyás-kori államszervezet*. In vol. *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. Rázsó Gy., V. Molnár L. Budapest, 1990. 100.

¹⁹ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. VII. Hrsg. Von G. Gündisch, Herta Gündisch, K. G. Gündisch, G. Nussbächer. Bukarest, 1991. 448–449. (1486.)

²⁰ Soós F.: *Magyarország kincstartói 1340–1540*. Budapest, 1999. 46–47. (A továbbiakban Soós: *Magyarország kincstartói*).

²¹ *Documenta Artis Paulinorum*. 2. füzet. Budapest, 1976. 400, 411. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai XIII.) – A ház elkobzása: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 19700. – Iványi: *Eperjes*. II. 694. sz.

²² DL. 46122.

²³ Archiv der Stadt Wiener Neustadt, Scrin. IV. Nr. 12. – Schnaitpöckre: A. Kubinyi: *Matthias Corvinus. Die Regierung eines Königreichs in Ostmitteleuropa 1458–1490*. Herne, 1999. 208–209.

²⁴ Archiv der Stadt Wiener Neustadt, Scrin. E. Nr. 137.

²⁵ Uo. Scrin XIX. Nr. 62.

Tárcai úgy látszik legalábbis kétnyelvű lehetett. Amennyiben hihetünk Istvánffynak, a király halála idején Bruck an der Leitha várnagya volt, és az ő ügyetlensége miatt veszett el a város.²⁶

A későbbi székely ispán 1492. szeptember 15-én Zemplén megye ispánjaként Barkó várából keltez.²⁷ A következő évben barkói várnagyként szerepel. Barkó a Homonnai Druget család birtokában állt,²⁸ így Tárcai csak alispán lehetett, ispánja pedig valamelyik Homonnai. 1492–1493-ban különben János úr más környező várnagyokkal és városokkal együtt rablóbandák elleni harcokban vett részt.²⁹ Mint azt fennebb láttuk, ebben az időben bérelte a homonnai és a szerdahelyi tizedkerületeket. Az egykori királyi kamarás és várnagy tehát földesúri vezető familiárisként folytatta pályáját. Ez sem volt számára haszontalan, birtokokat szerzett, igaz, főként zálogban. Így jutott 1494. május 28-án három Zemplén megyei falu birtokába feleségével Sárával és leányával, Katalinnal.³⁰

Felesége, Sára asszony családjával baj van. Mint fenn láttuk, Nagy Iván és Engel Pál Bethlen Sárának nevezte.³¹ Egy 1494. július 26-i oklevél valóban néhai Iktári Bethlen Domokos leányának nevezi Tárcai János feleségét, Sárát. Bethlen Domokos özvegye pedig Margit.³² Ezzel szemben egy évvel később, 1495. július 3-án az aradi káptalan II. Ulászló május 30-án kelt mandátumára írt jelentésében Tótselymesi Tárcai János neje, Sára Zádorlaci Dóci Imre és felesége, Margit leánya.³³ Ezt támasztaná alá két 1524-ben, illetve 1525-ben kelt oklevél is, amelyekben néhai Tótselymesi Tárcai János özvegyét Zádorlaci Sárának nevezik.³⁴ Ezek az adatok joggal megzavarták a genealógiai kutatást, hiszen így hiteles oklevelek alapján feltételezni kellene, hogy Tárcai első felesége 1494-ben meghalt, és ő nyomban egy ugyancsak – a ritkának számító – Sára nevet viselő hölgyet vett el feleségül. Márki Sándor szerint 1489-ben kötött házasságot Dóci Imre Bethlen Domokos özvegyével, Margittal, majd 1493-ban meghalt. Fia, Ferenc helyett özvegye, Margit gazdálkodott, aki 1494-ben fiát és Tárcai Jánost tette

²⁶ Istvánffy Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája*. Tályai Pál XVII. századi fordításában. I/I. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest 2001, 36. (Történelmi Források I.). A továbbiakban Istvánffy: *Magyarok dolgairól*.

²⁷ Iványi: *Bártfa*. I. 3061. sz.

²⁸ Uo.: I. 3103. sz. – Kálniczky L.: *Várnagyok és várkapitányok a Hunyadiak korában*. In vol. *Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből*. Budapest, 1982. 84. (Tudományos Diákköri Füzetek. 11.)

²⁹ Iványi: *Bártfa*. I. 3061, 3065, 3066, 3103. sz.

³⁰ Uo.: I. 3136. sz. – Egy másik birtokügy: Uo.: I. 3107. sz.

³¹ L. 3. jegyzet.

³² *A Justh család levéltára 1274–1525*. Közzéteszi Borsa I. Budapest, 1991. 462. sz. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/20. k.)

³³ Iványi: *Bártfa*. I. 3201. sz.

³⁴ *A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára*. II. Közzéteszi Lukinich I. Budapest, 1939. 306, 328. (A továbbiakban *A Podmaniczky-cs. oklt.*)

meg örökösül.³⁵ Kapcsoljuk ki most azt, hogy ha Dóci csak 1489-ben vette feleségül Margitot, akkor leánya nem lehetett 1495-ben Tárcai felesége. Tekintve, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem őseiről van szó, a kérdés izgatta a genealógusokat. Karácsonyi János a fejedelem családjával foglalkozva rámutatott arra, hogy Bethlen Domokos 1468–1476 közt erdélyi alvajda, 1478-ban szörényi bán volt. Első feleségét Ábránfi Annának, a másodikat Margitnak hívták. Ez utóbbi később férjhez ment Nagylucsei (?) Dóci Imréhez.³⁶ Daróczy Zoltán 1938-ban foglalkozott a témával. Szerinte Nagylucsei Orbán kincstartó öccse, Benedek vette feleségül Ábránfi Margitot, ebből a házasságból született Ferenc nevű fia. Margit Bethlen Domokos neje is volt, de 1489-ben már Dóci Imre volt temesi ispán felesége, férje azonban 1493. december 13-án már halott. Ferenc mostohaapja után vette fel a Nagylucsei Dóczy nevet.³⁷ (Megjegyzem, hogy nekem nem áll rendelkezésemre olyan adat, amely szerint Margit asszony a Gerlai Ábránfi családból származott volna.)

Ez az irodalom nem oldja fel a nehézségeket, sőt növeli. Kísérletek születtek az ellentmondások feloldására. Lukinich Imre, aki a jelek szerint még nem ismerte Daróczy 1938-ban megjelent tanulmányát, nem fogadta el azt az adatot, miszerint Tárcai János Katalin nevű leányának édesanyja Bethlen Sára lett volna. Szerinte az 1479 körül meghalt Bethlen Domokos özvegye, Margit utána férjhez ment Nagylucsei (?) Dóczy Imréhez, és ebből a házasságból származott Sára, aki mivel Dóczy leány volt, a Zádorlaki nevet használta.³⁸ A nevét – mint láttuk – Ausztriában a szláv Jan formában használó Tárcai János Borbála nevű leánya két magyar nyelvű levelet hagyott hátra „Sara azonak az nehay nagysagos Tarcay Yanosnenak en zereto zylemnek” címezve.³⁹ A levelek kiadója összefoglalván a szakirodalmat ezt írta: „valószínűbb az, hogy Tárczay János felesége Bethlen Sára volt, s a zádorlaki jelzöt mostohaapja után kapta. Így Dóczy Ferenc és Bethlen Sára anyjuk, Margit révén féltestvérek voltak. (Ferenc Nagylucsei Benedektől, Sára Bethlen Domokostól származott.)” Mivel mostohaapjuk, Dóczy Imre, saját gyermekeiként nevelte őket, változott meg a nevük.⁴⁰ Ettől függetlenül, Engel Pál is lényegében ugyanezt mondja. Az adatok genealógiai CD-jében a

³⁵ Márki S.: *A Dóczyak Aradban*. In *Turul*. 9 (1891). 188–192.

³⁶ Karácsonyi J.: *Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ősei*. In *Turul*. 15 (1897). 49–57.

³⁷ Daróczy Z.: *Dóczyak és Nagylucseiek*. In *Turul*. 52 (1938). 82–84. Itt jegyzem meg, hogy Nagylucsei Orbánt téves, unokaöccse után, Dóczynak nevezni, mint azt a szakirodalom olykor ma is teszi. Ezt nem csak Daróczy, hanem Wertner Mór is bebizonyította. Wertner M.: *A Nagylucsei (Dóczy) család nemzedékrendjéhez*. In *Történelmi Tár*. (1899). 85–88. Itt arra is rámutatott, hogy a későbbi Dóci Ferencet 1497-ben még Nagylucseinek hívták.

³⁸ *A Podmaniczky-cs. oklt. LV., 6. j.* (Az oklevéltár bevezető tanulmányában.)

³⁹ *Középkori leveleink*. Szerk. Hegedűs A. és Papp L. Budapest, 1991. 42–49. (Régi magyar levéltár I.) – Borbálára ld. még alább, 134. jegyzet.

⁴⁰ *Uo.* 42.

Betlen (Bethlen, iktári, ősi, gyomai), a Dóci és a Nagylucsei (Dóczy és Lipcsei) táblázatokon olvashatók. E szerint Bethlen Domokos szörényi bánnak (1466–1479. IV. 25., + 1480. I. 16. előtt) első felesége Ábránfi Anna (1467), a második Margit (1489–1494) volt. Négy fia és egy leánya – Sára, Tárcai János felesége (1494–1524) – született. – Nagylucsei Benedek: 1467–1476, + 1482 előtt, felesége Margit, fia Ferenc 1482–1526. – Dóci Imre: 1458–1493, + 1493. XII. 2. előtt, felesége Margit 1489–1497.⁴¹

Sajnos, ezekkel az adatokkal is nehézségek vannak. Ezek ugyanis feltételezik, hogy Margit asszony először Bethlen Domokos, utána Nagylucsei Benedek, majd Dóci Imre felesége lett volna. Egy 1486. január 21-én kelt oklevélben azonban Nagylucsei Orbán kincstartó azt mondja a gyámsága alatt álló unokaöccséről, a néhai Nagylucsei Benedek fiáról, Ferencről, hogy nyolcadik évében van.⁴² Ezek szerint Ferenc 1478-ban születhetett, így csak akkor lehetett Margit asszony fia, ha annak az 1479-ben még élő Bethlen Domokos a második férje lett volna. Egyébként Nagylucsei Benedek halála idejét viszonylag pontosan meghatározhatjuk. Bátyja ugyanis minden birtokszerzésénél gondosan feltüntette testvérei nevét. Benedek utoljára egy 1478. május 22-i oklevélben fordul elő,⁴³ míg egy december 11-én keltben már nem.⁴⁴ Ezek szerint fia születésével azonos évben hunyt el. A valószínűség tehát az, hogy ő volt Margit asszony első férje. A kisgyerekekkel, aki esetleg utószülött lehetett, magára maradt hölgy pedig gyorsan újra férjhez ment, mégpedig Bethlen Domokoshoz, aki viszont egy év múlva szintén meghalt. Ha ez a feltevés helytáll, akkor Sára a legkorábban 1479 végén, esetleg 1480 elején születhetett.

Ezzel sincs azonban megoldva minden. Daróczy szerint Tárcai és Sára Borbála nevű leánya 1491-ben fordul elő először, az pedig ki van zárva, hogy egy tíz-tizenegy éves nő szült volna.⁴⁵ Ez azonban nyilván elírás. Amikor Tárcai János összes gyermekeit felsorolják, a leányok között mindig Katalint említik először, Borbálát pedig utána.⁴⁶ Mint láttuk, Sára először 1493. május 29-én fordul elő, tudomásunk szerint, Tárcai János feleségeként, Katalin leányát pedig egy év múlva, május 28-án említik.⁴⁷ Bár ez is elég kérdéses, az mégsem zárható ki, hogy egy 13–14 éves leány férjhez menjen és egy év múlva szüljön. Mivel Dóci Imre csak a nyolcvanas évek közepén vehette legkorábban feleségül Margitot, az 1495-ös oklevél világos szavai

⁴¹ Engel P.: *Magyar Középkori Adattár*.

⁴² Wenzel Gusztáv: *Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a Nagy-Lucsei Dóczyakkal. 1494–1548*. Budapest, 1876. 14., 1. j.

⁴³ Uo.: 9.

⁴⁴ DL. 16833.

⁴⁵ Daróczy: *János külföldi fősperes*.

⁴⁶ St. Katona: *Historia critica*. Budae, 1792. 413–416. (1505) – DF. 205107. (1509).

⁴⁷ L. 21. és 30. jegyzet.

ellenére sem lehetett az 1494-ben már anya Sára asszony apja. Sárának tehát voltak féltestvérei: részben fiúk, Bethlen Domokos első házasságából, részben anyai ágon, Nagylucsei Dóci Ferenc.

Tárcainak a házasság egyelőre csak annyi hasznot hozott, hogy felesége jogán örökösödési igényt támaszthatott Zaránd megyei birtokokra.⁴⁸ A Nagylucsei rokonság akkor még nem jelentett sokat, hiszen Orbán kincstartó 1490 után meghalt. Felesége féltestvére, Nagylucsei Dóci Ferenc, felnőve azonban jelentős karriert futott be, ami feltehetően hasznot hozott sógorának, Tárcainak is. 1498-ban húsz évesen lett királyi kamarás, 1502-ben és 1504-ben fontos királyi megbízatásokat teljesít, II. Lajos alatt pedig kamarásmester lett.⁴⁹ János úr közben kilépett a Homonnaiak szolgálatából, úgy látszik saját és felesége birtokügyeivel foglalkozott. Most értek be azonban korábbi személyi kapcsolatai. A Homonnai és a Somi Szécsi birtokok szomszédságában voltak a leleszi premontrei prépostság javai, ahol akkor a kommandátor a bihari nemes Vémeri Zsigmond kincstári tisztviselő volt. Tárcainak mind bátyja révén, mind a szomszédság okán kapcsolatban kellett vele állnia. Amikor Ernuszt Zsigmond pécsi püspök kincstartót leváltották, a királyi pénzügyek vezetését 1496 júniusában először adminisztrátori címmel Vémerire bízta a király. Két év múlva megkapta a kincstartói kinevezést is. 1500 elején már zágrábi püspökként halt meg.⁵⁰ Mivel elődje, Ernuszt részben saját familiárisaival és nem a régen ott dolgozókkal töltötte fel a kincstári személyzetet, ezek uruk leváltása után többségükben elhagyták hivatalukat,⁵¹ így Vémerinek sok esetben új tisztviselőkről kellett gondoskodnia.

A kincstár új főnöke a legfontosabb pénzügyigazgatási tisztségre, az erdélyi sókamara ispánságra azonnal Tárcai Jánost nevezte ki, aki így bátyja utóda lett. Annak idején Ausztriában már bizonyította, hogy ért a kincstári ügyekhez. Az új erdélyi sókamaraispán szinte azonnal 500 forint kölcsönt nyújtott a királynak.⁵² A tisztelet nem egyedül töltötte be, hanem a nagyszebeni Proll Miklóssal közösen.⁵³ Egy XVI. század közepi forrás úgy tudta, hogy a nagyszebeni pénzverőkamrát a királyok mindig a városnak adták bérbe.

⁴⁸ L. 32. jegyzet.

⁴⁹ Fögel J.: *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*: Budapest, 1913. 62–63. (A továbbiakban Fögel: *II Ulászló udvartartása*).

⁵⁰ Kubinyi A.: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999. 161–170. (Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége Könyvek 22.)

⁵¹ Kubinyi A.: *A kincstári személyzet a XV. század második felében*. In *Tanulmányok Budapest múltjából*. 12 (1957). 35.

⁵² Iványi: *Bártfa*. I. 3278. sz. (1496. július 18.)

⁵³ Néhány adat a sókamaraispánságukra: A. Berger: *Urkunden-Regesten aus dem alten Bistritzer Archiv von 1203 bis 1526*. Bistritz, 1895. 331.sz. (A továbbiakban Berger: *Bistritz*) – DF. 245432. – *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens*. I. Nagy-Szeben, 1880. 216, 221, 251.

Egyetlen kivételtől emlékeztek, amikor II. Ulászló saját tisztviselőjére és kamarására, „Kis Tharczay” Jánosra bízta.⁵⁴ Utána társa, Proll Miklós, akkor már nagyszebeni polgármester, verdejelével maradtak fenn ott vert aranyforintok. Proll városa nevében állt a pénzverés élén.⁵⁵ Tárcai nyilván hozzáértő tisztviselőnek számított. Érdekes a máshol nem adatolt „Kis” mellékneve, ami a köztudatban feltehetően nem természet, hanem a tekintélyesebb másik Tárcai családtól való megkülönböztetését szolgálta.

Tárcai és Proll utoljára 1498. február 24-én fordulnak elő tudtunkkal az erdélyi sókamarak ispánjaiként.⁵⁶ 1497. november 5-én ugyanis a király elvette az addig Beatrix királyné kezelésében lévő sóbányákat az alárendelt kamarákkal együtt (ez a máramarosi bányákat és az észak-magyarországi kamarákat jelentette), és ezeket Vémerire bízta.⁵⁷ Ez szükségessé tette megfelelő személyzet kinevezését, valamint esetleges reformok bevezetését. Erre Tárcai lehetett a megfelelő személy. 1498. április 28-án a király szabályozta a máramarosi sóvágók juttatásait, ennek megtartására pedig utasította vitézlő Tárcai János és Proll Miklós kamaraispánokat.⁵⁸ Proll, aki nagyszebeni polgármester lett, később már nem szerepel, így a továbbiakban Tárcai egyedül viselte a kamaraispánságot, valamint a vele egybekötött Máramaros vármegyei ispánságot is.⁵⁹ Vémeri kincstartó halála után utóda, Bornemissza János is megtartotta tisztségét. Itt is a régi kapcsolatok érvényesültek. Bornemissza volt annak idején Nagylucsei Orbán alkincstartója, akivel Tárcai mind bátyja révén, mind pedig saját ausztriai adószedői minőségében feltehetően jóban volt.⁶⁰ Valószínűleg tőle kapott a sókamara ispánság mellé még egy másik fontos kincstári tisztséget: a kassai főharmincad, azaz határvámhivatal vezetője lett. Erre az első biztos adat 1501. március 11-éről ismert,⁶¹ valószínű azonban egy 1500. május 25-i oklevél alapján, hogy már akkor is az volt.⁶² Sókamara ispáni tevékenységére főként só utalványok utalnak.⁶³ Előfordult, hogy a király nemesi panaszra intézkedik,

⁵⁴ J. Ch. von Engel: *Geschichte des ungrischen (!) Reiches und seiner Nebenländer*. II. Halle, 1798. 41.

⁵⁵ Artur Pohl: *Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325–1540)*. Graz, 1974. 42. Proll különben 1494–1495-ben székbíró, 1498–1500 között polgármester volt. Polgármester korában verhetett a város nevében a forintokat.

⁵⁶ DL. 30943.

⁵⁷ *Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Szerk. Berzeviczy A. Budapest, 1914. 371–372. (Monumenta Hungariae Historica I/39.)

⁵⁸ *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*. Kiadta Apsai Mihály J. Máramaros-Sziget, 1900. 615–618.

⁵⁹ Erre pl. uo. 628–629, 629–630. (1499 és 1500 évi oklevelek).

⁶⁰ Soós: *Magyarország kincstartói*. 53.

⁶¹ DF. 269257.

⁶² DF. 269286.

⁶³ Pl. 1498. október 3., Kassa város titkos levéltára, F. Telonium 111. – 1499. március 21., U.o. 114. – 1499. április 22., Iványi: *Bártfa*. I. 3428. sz. – 1499. május 23., DF. 260480. – 1503-ban

hogy Tárcái sókamara ispán ne szedjen tizedet a nemeseknek a máramarosi erdőkben makkoltató disznói után.⁶⁴ 1499. június 5-én említik Tárcái máramarosi kamarás Dolgos Miklós nevű familiárisát, aki így nyilván ott és nem a harmincadoknál szolgált urának.⁶⁵

Tárcái harmincadosi tevékenységére vonatkozóan jóval több adat maradt fenn. Alája tartoztak a Kassa körüli fiók harmincadok, épp úgy, mint természetesen az ottani sókamarák, így az ő irányítása alatt állt az egész Északkelet-Magyarország pénzügyigazgatása. Az itteni városok, Kassa, Bártfa és Eperjes levéltáiraiban ezért számos adat maradt fenn tevékenységéről. Az egyik ebben az időben fontos probléma a Kassa és a környező városok között az árumegállító jog ügyében folytatott és végül Kassa által megnyert per. Itt Tárcái királyi utasításra Kassa oldalán foglalt állást.⁶⁶ Nyilván ezzel áll kapcsolatban Lócse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben városoknak a királyhoz Tárcái kassai harmincados ellen benyújtott keltezetlen kérvénye.⁶⁷ Ami viszont érdekes, hogy 1495. december 23-án a későbbi kassai harmincados még magánemberként levelet írt Gálszécsről Bártfának a kassaiak árumegállító joga ellen.⁶⁸ Egy másik őt hivatalból érintő ügy az ún. jubileumi pénzeké volt. A pápa az 1500-as jubileumi pénzeket Magyarország török elleni védelmére az itteni templomokban is beszedette, ez pedig a Tárcái pénzügyi irányítása alá esett területen kincstartói utasításra az ő feladata lett. Bártfán ottani harmincadosa, Sasvári Dénes, Eperjesen pedig jegyzője, Csomafájai László deák szedte be.⁶⁹ Előfordult itt is, hogy a harmincad bevételéből királyi utalványra kellett kifizetéseket eszközölnie.⁷⁰ Be kellett tartania egyes városok harmincad alóli mentességét.⁷¹ 1501-ben Varannó birtokosa (ott is volt harmincad), Rozgonyi István ír Bártfa városnak, hogy a Tárcáival a harmincad ügyében folytatandó tárgyalásra küldjenek el valakit.⁷² Nehézségek akadtak a lengyelek borkivitelével is. 1502. október 10-én Szécsről kelt levelében eltiltja a lengyelek borkivitelét, majd november 3-án immár Kassáról bekéri Bártfától az 1501. április 24-e utáni harmincad

Anna királyné értesíti Tárcait, hogy 2000 forintot vett kölcsön Móré Elek diósgyőri „comes castri”-tól, ezért leköti a kölcsön törlesztéséig a máramarosi kamara jövedelmét.

⁶⁴ Iványi B.: *A római szent birodalmi Széki Gróf Teleki család gyömrői levéltára*. Szeged, 1931. 415.sz.

⁶⁵ DL. 71074.

⁶⁶ 1501: DF. 216476, 216499, 269255, 269257.

⁶⁷ Iványi: *Bártfa*. I. 2873. sz. A kiadás tévesen datálja.

⁶⁸ *Uo.*: I. 3223. sz.

⁶⁹ Bártfa: DF. 214504, 214506: Sasvári 54 forintról adott nyugtát. – Eperjes: Iványi: *Eperjes*. II. 828, 829, 830. sz. Csomafáji az utolsó oklevélben 113 forintról adott nyugtát pénzben (azaz dénárban, amelyből száz tesz ki egy forintot). Ebből öt arany, 19 dénár „et grossos Rhomanos Karlinenses XI.” volt.

⁷⁰ DL. 21026. (1501).

⁷¹ Kassa, 1500. DF. 269286. – Bártfa, 1501. DF. 216507.

⁷² DF. 216517.

számadásokat, különös tekintettel a lengyelek és más külföldiek által behozott és kivitt árukra, főleg a borra vonatkozóan.⁷³ Még számos adatot lehetne idézni Tárcai harmincadosi működésére. Megemlítem még Huszti Lukács deákot, Tárcai írnokát.⁷⁴

Ebben az időben birtokszerzésre is volt lehetősége. 1502. augusztus 22-én a király hozzájárult, hogy máramarosi kamaraispánja kiváltsa Gabriel Scribanustól, Beatrix királyné ügyvivőjétől az Abaúj megyei királyi birtok Forrót, majd 29-én elzálogosítja Tárcainak a már 1000 forintért nála zálogban levő települést újabb 1000 forintért.⁷⁵ Bizonyos változást hozott II. Ulászló 1502 szeptemberében kötött házassága Anne de Foix-val. Anna királynée lett Máramaros, így Tárcai kamaraispáni minőségében a királyné alkalmazásába került, aki 1503. július 8-án utasította, hogy juttasson elegendő sőt a nyitrai kamarába.⁷⁶ Úgy látszik, hogy Anna megbízott Tárcaiban, aki különben jó kapcsolatot épített ki úrnője francia udvarmesterével, Jean Gozon de Mélac úrral.⁷⁷ Tárcai különben 1504. január 21-én fordul elő tudomásunk szerint utoljára máramarosi kamaraispánként.⁷⁸

Leváltásának oka nem lehetett kegyvesztés, ugyanis 1504. március 12-én az uralkodó meghívta a Szent György-napi országgyűlésre.⁷⁹ Ez azért különös, mert név szerinti meghívót (regálist) csak a főpapok, bárók, köznemesi ülnökök kaptak, Tárcai pedig nem tartozott közéjük. Nyilvánvaló, hogy a királynak (vagy talán inkább a királynénak) tervei voltak vele. Közben kinevezték utódát is. Butykai (Butkai) Péter somogyi és máramarosi ispán 1504. március 24-én írt Husztról elődjének, amiben az átvétel és a kamara nehézségeit sorolja fel, egyben ígéri, hogy adósságát Szent Mihály napig megfizeti.⁸⁰ Butykai maga is Zemplén megyei lévén, bizonyára korábbi kapcsolatban állott a gálszécsi földesúr Tárcaival.⁸¹ Úgy látszik, hogy az utódnak át kellett vállalnia a kincstár elődje iránti adósságát. Egyelőre azonban nem történt hősünkkel semmi. Anna királyné 1504. augusztus 24-én nyugtatta Tárcait, hogy az visszaadta a nála 2500 forintért zálogban volt Szinnye birtokot.⁸² Ezzel bizonyára lekötölte a királynét, ami esetleg

⁷³ DF. 216566, 216572.

⁷⁴ DF. 216532.

⁷⁵ DF. 269468, 269469.

⁷⁶ DF. 216618.

⁷⁷ Mélac levele Tárcaihoz 1503-ból. DF. 216929. (Rossz kelet alatt.) – L. rá: J. Lartigaut: *La succession de Jean de Gozon, Grande maître de la maison du roi de Hongrie*, in *Revue du Rouergue*. 19 (1965). 369–397.

⁷⁸ DF. 271548.

⁷⁹ DF. 216668.

⁸⁰ DF. 216669.

⁸¹ Vö. Engel P.: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. II. Budapest 1996, 43. (História Könyvtár Kronológiák, Adattárak 5.)

⁸² DF. 216694.

hozzájárult ahhoz, hogy rövidesen székely ispánként a nagyságosok rendjébe lépjen át.

Tárcai székely ispáni szereplésével, kinevezése okával, meglepő módon alig foglalkozott a szakirodalom.⁸³ Ez annál különösebb, mert ispánsága idejébe esnek a mindenki által tárgyalt tordai és agyagfalvi nemzetgyűlések, valamint az „ökörsütés”, azaz az ököradó kivetése miatt kitört székely lázadás. Először – teljességre való törekvés nélkül – ismertetek néhány székely ispáni működése idején kelt oklevelet, majd kitérek a lázadásra és a korszak erdélyi rendi gyűléseire. Tudomásom szerint az első oklevél, amely új méltósága gyakorlásában mutatja be, 1504. november 11-én kelt. Tárcai, mint székely ispán, előtt Görgény várában székely adásvételi bevallás történik. E szerint megkapta a „comes sicularum” legfontosabb honor birtokát, Görgényt is.⁸⁴ Nem sokkal később, 1504. december 24-én a király utasítja a brassói és nagyszebeni huszadszedők panaszára a nagyságos Tárcai János székely ispánt, hogy tartassa be a székelyekkel a ló kiviteli tilalmat.⁸⁵ Kinevezésére valószínűleg korábban, legkésőbb az ősz elején került sor. Sajnos, arra nem volt lehetőségem, hogy elődjével (és később utóda), Szentgyörgyi Péter gróf vajdával foglalkozzam. Nem tudom, hogy az meddig nevezte magát székely ispánnak, illetve azt sem, hogy mikor vette fel újra a címet.

1505. április 6-án a király Tárcával foglaltatja le a Corvin János és Kristóf halálával a koronára szállt Doboka megyei, de kolozsi tartozékokkal is rendelkező Buza mezővárost.⁸⁶ Ez azért különös, mert a székely ispán joghatósága nem terjedt ki az erdélyi megyékre, ahol a vajda volt illetékes. Nem tudjuk viszont, hogy mi volt a háttérben Anna királyné 1505. április 14-i levelének, amelyben közli a székelyek három nemével, hogy Ulrik

⁸³ Az utolsó nem egyben erdélyi vajda székely ispán neve elő sem fordul sem az *Erdély története*. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai L., Mócsy A. Budapest, 1986, sem az *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi B. Budapest, 1989, kötetekben. Mindkettőben Makkai László írta a megfelelő részt. – Szádeczky Kardoss L.: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927. 40. (a továbbiakban Szádeczky Kardoss: *A székely nemzet története*), is csak a neki elzalogosított Algyógy esetével igazolja, hogy a székely ispánok fizetést szoktak kapni. – Balás: *A székelyek*. 130., viszont utal arra, hogy Szentgyörgyi és Bazini Péter vajda és székelyispán emberei és a székelyek közt fegyveres összetűzésre került sor, amit Ulászló 1504-ben rendelt el kivizsgálni, majd kinevezte Tótselymesi Tárcai Jánost székely ispánnak. Arra is rámutat, hogy ő volt az utolsó az ispánok között, aki nem volt egyben vajda is. – Kordé Zoltán legalább egy jegyzetben utalt Tárcai székely ispánágára: *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről*. A szöveget válogatta, a kisértő tanulmányokat és a jegyzeteket írta Kordé Z. Csíkszereda, 2001. 260., 1. j. (A továbbiakban Kordé Z.: *A középkori székelység*).

⁸⁴ Szabó Károly: *Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonatai*. In *Történelmi Tár*. (1890). 334. 439. sz.

⁸⁵ Kordé Z.: *A középkori székelység*. 260–261.

⁸⁶ DF. 216739. – Ld. Buzára. Csánki: *Történelmi földrajz*. V. 303.

gyulafehérvári örkanonokat küldi ispánjukhoz, Tárcaihoz.⁸⁷ A királyné nyilván a székelyektől akart valamit, vagy pedig az ispánt hívta magához. Ez utóbbi mellett szól a király május 14-én írt levele a székely ispánnak. Piller Márton pesti királyi hajósmester panaszt tett, hogy amikor Tárcai elment a királytól, egyik familiárisa ellopta a fiát. Adassa vissza az apjának. (Azt persze nem tudhatjuk, hogy mi volt az oka ennek a középkorban szokatlan gyermekrablási ügynek.)⁸⁸ 1505. július 18-án Ulászló közli Tárcaival, hogy megmondta a székelyek követeinek, hogy adják meg a királynak járó ökröket. Hirdessen ezért gyűlést a székelyeknek, amelyre Merzini György gróftot küldi saját képviselőtében.⁸⁹ Erre az ügyre még visszatérünk. Merzini különben horvát gróf volt, aki II. Ulászló idejében kétszer mutatható ki a királyi tanácsban, 1513-ben pedig szabácsi bán lett.⁹⁰

Nem sokkal később, 1505. augusztus 14-én kelt II. Ulászló egy igen fontos oklevele. Megemlíti Tárcai székely ispán korábbi számos, részben saját költségén tett szolgálatait, fizetése elmaradását, kiemelve székely ispánságát, amelynek honorját már vissza kell adnia (*iam nobis remittere debebat.*) Elszámolt vele, és bár a király többel tartozik neki, 12000 forint összegben állapodott meg. Ezért a király Algyógy mezővárost, amely a Corvin János özvegyével kötött megállapodás és Corvin magszakadása nyomán szállt a koronára, elzálogosítja a fenti összegért Tárcainak, feleségének Sárának, fiainak Györgynek, Eusztáknak, és Ferencnek, valamint leányainak, Katalinnak, Borbálának, Zsófiának és Lúciának.⁹¹ Tárcai állása révén már a nagyságosok rendjéhez tartozott, birtokai alapján azonban legfeljebb a nemesi előkelőkhöz számított, noha Gálszécsen erődítménnyel rendelkezett.⁹² Valószínűleg igaza van Koppány Tibornak, amikor a kastéllyal rendelkező urakat a nemesség egyik külön, vezető rétegének fogta fel.⁹³ Ezzel azonban Tárcai még nem biztosíthatta családjának halála után az arisztokráciában való bennmaradását. Algyógyon (az oklevél szerint Al-Diódon), noha a király nem említi, 1501 óta vár is állott: a székely ispán tehát bejutott a várurak közé.⁹⁴ Az oklevélben még van egy érdekes megjegyzés: Tárcai rövidesen megváltik a

⁸⁷ DL. 82223. Budai Ulrik 1504–1523 közt volt gyulafehérvári örkanonok. K. Vekov: *Locul de adevire din Alba-Iulia (secolele XIII–XVI)*. Cluj-Napoca, 2003. (Bibliotheca Rerum Transsilvaniae XXIX). A könyv végén, lapszám nélkül az *Anexa 7. Personalul locului de adevire/capitulului de la Alba-Iulia*. Adatok a fenti két évszám közt.

⁸⁸ DF. 216750.

⁸⁹ DF. 216764.

⁹⁰ Kubinyi A.: *Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében*. In *Századok*. 122 (1988). 205.

⁹¹ Katona: *Historia Critica*. Budae, 1792. XVIII. 413–416.

⁹² Koppány T.: *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest, 1999. 146. (Művészettörténeti Füzetek 26.)

⁹³ Uo.: 85–88.

⁹⁴ Csánki: *Történelmi földrajz*. V. 42, 53–57.

székely ispáni honortól. E szerint alig egy évig viselte volna a tisztelet, az adat pedig nem árulja el, hogy ő akart-e ettől megszabadulni, vagy a király kívánta őt arról leváltani.

Egyelőre azonban maradt, sőt részt vett székely ispánként a bárók közt a híres, 1505. október 12-én zárult rákosi országgyűlésen is, igaz, a 31 báró felsorolása végén, a 28. helyen. Ez volt az egyetlen alkalom, hogy kimutatható a királyi tanácsban.⁹⁵ Anna királyné 1506. március 17-én írásban ígérte meg nagyságos Tárcai János székely ispánnak, hogy a neki járó máramarosi pénzt Batthyány Benedekkel kifizetteti, meghagyta továbbá a kincstartónak, hogy erdélyi faktorai által fizesse ki salláriumát.⁹⁶ Ugyanez év március 27-én Doroszlói János Budáról híreket közöl a székely ispánnal. A legérdekesebb, hogy a kincstartó lemondott, mert erdélyi vajda akart lenni, de elszámította magát, mert a királyné Török Imrét akarja kinevezni.⁹⁷ Ez ugyan nem történt meg, de tényleg kincstartó változás következett be ez idő tájt. Telegdi István kincstartóságára 1505. december 8. az utolsó, Batthyány Benedekére pedig 1506. április 30. az első adat.⁹⁸ Anna fenti levele alapján akkor még nem következett be a váltás. A királyné különben május 9-én szívességet kért Tárcaitól. Szentfalva mezőváros (Pest hozzáépült külvárosa) megüresedett plébániájára akart kineveztetni valakit. Az ottani földesurak ebbe már beleegyeztek, de mivel Tárcai is közéjük tartozik, kéri a királynét, hogy ő is vegye rá jobbágyait a pap megválasztásának támogatására.⁹⁹

Úgy látszik, hogy a székely ispánnak közben már elege volt a saját költségén történő hivatalviselésből, és benyújtotta, az algyógyi ügy alapján valószínűleg nem először, lemondását. Ennek hatásáról az általunk már ismert familiárisa,¹⁰⁰ Csomafájai László deák értesítette Tárcait.¹⁰¹ Ezek szerint járt Esztergomban Bakócnál, aki jó szívvel van a székely ispán iránt, és kéri, hogy ne mondjon le. A királyné nevében Gosztonyi János, Anna titkára¹⁰² tárgyalta vele. A királyné ígérte, hogy megfizetik a tartozásokat a királyi jövedelmekből, amit a sajátjából is kipótol. Anna sajnálja a lemondását, de vannak, akik örülnek. Úgy látszik, hogy Tárcai végül mégsem távozott hivatalából. Közben megszületett a trónörökös, a későbbi II. Lajos, a királyné pedig 1506. július 26-án elhunyt, így meghalt Tárcai fő támogatója. Ennek ellenére még maradt székely ispán. Augusztus 28-án sürgős ügyek

⁹⁵ Kubinyi A.: *Bárók a királyi tanácsban*. 207.

⁹⁶ DF. 216821.

⁹⁷ DF. 216822.

⁹⁸ Soós: *Magyarország kincstartói*. 54., 103. j., 55., 106. j.

⁹⁹ DF. 216830.

¹⁰⁰ L. 69. jegyzet.

¹⁰¹ DF. 216834.

¹⁰² Fögel: *II. Ulászló udvartartása*. 47.

megtárgyalására a király magához hívta.¹⁰³ Bár nincs adatunk róla, ez lehetett a tágabb királyi tanács ülése is, vagy pedig most került sor leváltására. Igaz, hogy szeptember 4-én az Ung megyei adószedők még székely ispánnak címezve írnak neki (úgy látszik, hogy Batthyány kincstartó az ungi adóból utalványozhatott a számára, vagy felmentette ottani birtokait az adó alól), de az esetleges leváltás híre addigra nem juthatott még el oda.

Ettől függetlenül nem tudjuk, hogy valójában meddig viselte Tárcai a tisztét. Maradt ugyanis arra későbbi adat is. 1507. február 2-án a király felszólítja Corvin János özvegyét, hogy mivel az algyógyi uradalom nyolcadrésze felét még birtokában tartja, adja át Tárcai székely ispánnak, akinek a király elzálogosította.¹⁰⁴ A baj csak ott van, hogy Szentgyörgyi és Bazini Péter gróf országbíró és erdélyi vajda, 1507. január 18-án egyben székely ispánként adott ki oklevelet. (Az oklevél különben országbírói minőségében állíttatott ki.)¹⁰⁵ Az intulatio lehetett épp úgy tévedés is, mint ahogy tükrözhetette a tényleges helyzetet. Arra nem volt módom, hogy az országbíró-vajda nagyszámú oklevelét végignézzem, így a valóságban nem tudom az ispánváltás idejét meghatározni. Tárcai különben nem birtokolhatta sokáig Algyógyot. A király 1508. január 6-án Radul havasalföldi vajdának adta, miután Tárcai elengedett a király 12000 forintos adósságából 5000 forintot, a maradék 7000 forintért pedig zálogba kapta Ónod várát és uradalmát. Ez sem maradt sokáig a Tárcaiak kezében, 1510-ben az uralkodó Sárkány Ambrusnak adta zálogba.¹⁰⁶ Ónod megszerzése elvileg jól jött a volt székely ispánnak, hiszen közelében feküdt a Somi Szécsiektől örökölt birtokainak. Mióta Lövei Pál jóvoltából tudjuk, hogy 1510-ben halt meg, az uradalom elvesztése is indokolható.

Fontosabbak azonban a székelység történetében épp Tárcai ispánsága idején lejátszott események. Először a székely lázadással kell foglalkoznunk. Erre közel egykorú forrás Oláh Miklós munkája. A székelyek nem tartoztak adót fizetni a királynak, hanem szerinte az uralkodó koronázásakor, házasságkötésekor és fia születésekor fejenként egy ökröt voltak kötelesek adni. Lajos születésekor Ulászló elrendelte az „ökörsütést” (a királynak adandó ökrökre bélyeget sütöttek), és erre Tomori Pált küldte ki, de embereit a székelyek szétverték, az Oláh Miklós apja által küldött 16 lovasból is elesetek

¹⁰³ DF. 216852.

¹⁰⁴ DL. 21665.

¹⁰⁵ DL. 71102.

¹⁰⁶ Csánki: *Történelmi földrajz*. V. 54–55. – Fögel: *II Ulászló udvartartása*. 14., 5. j. – Csorba Cs.: *Várak a Hegyalján. Tokaj – Ónod – Szerencs*. Budapest, 1980. 30. – Kubinyi A.: *Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus*. In vol. *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára*. Szerk. Pámer Nóra. Budapest, 1994. 271–272. (Művészettörténet–Műemlékvédelem VI.) – Az Algyógy-Ónod cseréről Istvánffy is megemlékezett: Istvánffy: *Magyarok dolgairól*. 115.

hármán.¹⁰⁷ Istvánffy ezt kissé kiszínezte, egyben leírta, hogy Tomori végül végvári csapatokat gyűjtve össze erőszakkal behajtotta az ökröket.¹⁰⁸ A szakirodalom általában Oláh és Istvánffy alapján úgy tartja, hogy II. Lajos születése után, azaz 1506-ban került sor az „ökörsütésre” és így a lázadásra.¹⁰⁹ Egyedül Balás Gábor teszi 1505-re a lázadást, megemlítve, hogy Lajos még meg sem született, a király mégis kérte az ökröket.¹¹⁰ Elvileg az 1506-os adat lenne a logikus, ebben az esetben pedig ezzel magyarázhatnánk azt, hogy a király augusztus 28-án, azaz nem sokkal a trónörökös születése után hívatta magához székely ispánját.¹¹¹ Ez még magyarázatul is szolgálhatna leváltásának és annak, hogy nincs nyoma részvételének a felkelés leverésénél, viszont ellentmond II. Ulászló 1505. július 18-i levelének.¹¹² Mint láttuk, már akkor kérte az ökörsütést, noha Lajos még meg sem fogant, így annak semmiféle törvényes alapja nem volt. Így teljes mértékben megmagyarázható a székely lázadás. Tárcái úgy látszik nem akart az ökörsütés ügyben szerepet vállalni, és talán az sem véletlen, hogy amikor egy hónap múlva megkapta Algyógyot, arról olvasunk, miszerint rövidesen visszaadja az ispánságot. Tomori tevékenységét viszont nem akadályozta. (Tomori különben Bornemissza János embere volt, akivel – mint láttuk – Tárcái jó viszonyban állt.¹¹³) Teljes bizonyossággal természetesen nem lehet eldönteni a kérdést, mivel – tudomásom szerint – nem maradt a lázadásra okleveles adat. Bár magam részéről 1505-re teszem a lázadást, az sem zárható ki, hogy akkor visszaléptek az ököradó beszédétől, és csak 1506-ban tértek rá vissza.

A XVI. század első évtizedének közepe jelentős időszak az erdélyi három nemzet rendi fejlődésében. 1505. november 23-án Udvarhely mezővárosban gyűlt össze a székely nemzetgyűlés, amely a bíraskodás ügyében hozott határozatokat. A székely ispánról szó sincs benne.¹¹⁴ Nem sokkal később, december 18-án Tordán megjelentek az erdélyi káptalan, a nemesek, székelyek és szászok, azaz a három nemzet képviselői, akiknek megbízottai 1506. február 10-én Segesvárott tartott gyűlésükben a bíraskodást szabályozták. Bár határozatuk bevezetésében hangsúlyozták a király és a

¹⁰⁷ N. Olahus: *Hungaria – Athila*. Edd. C. Eperjessy et L. Juhász. Budapest, 1938. 72. Az ökörsütésre I. Szádeczky Kardoss: *A székely nemzet története*. 73–84. – Kordé Z.: *A középkori székelység*. 225–226.

¹⁰⁸ Istvánffy: *Magyarok dolgairól*. 111–112.

¹⁰⁹ L. Szádeczky Kardoss: *A székely nemzet története*. 74–75, 102. – Erdély története. I. 364–365. – Erdély rövid története. 209. – Kordé Z.: *A középkori székelység*. 138, 225–226.

¹¹⁰ Balás: *A székelyek*. 131.

¹¹¹ L. 103. jegyzet.

¹¹² L. 89. jegyzet.

¹¹³ Tomori Bornemisszához fűződő kapcsolatáról, és a székely lázadás leverésénél játszott szerepéről (1506-os évszámmal): Szakály F.: *Tomori Pál emlékezete*. In *Új Írás*. 16 (1976 szeptember). 93–94.

¹¹⁴ *Székely Oklevéltár*. I. Szerk. Szabó K. Kolozsvár, 1872. 306–308.

Szent Korona iránti hűségüket, valamint a vajda és a székely ispánok tisztségének érintetlenül hagyását, a jelek szerint sem Szentgyörgyi vajda, sem Tárcai székely ispán nem volt jelen, és nem volt közülük a határozathoz. Az első hiánya érthető, hiszen abból indultak ki, hogy egy idő óta nincs vajda (*in Regno hoc Transsylvano Regie Maiestatis dominus waijwoda per certa tempora non extitisset*), ezért a bírászkodás szünetel. Ezért amíg a király nem helyez közéjük vajdát (*donec Sua Maiestas Regnum ipsum Transsylvanum de Waywoda pacifico prouidere posset, quem videlicet Sua Maiestas in earundem trium Nacionum medio pacifice statuere et prouidere possit*), bíróságot választanak, amelybe a káptalan a dékánját, a három nemzet pedig 14–14 tagot jelöl. A bírásokból nemesek esetében a vajda, székelyek esetében a székely ispán, szászok esetében saját bíráik olyan részt kapnak, amennyit szoktak. Amennyiben a vajda vagy a székely ispánok vagy más szabadságaikban sértené őket, akkor a három nemzet a királyhoz forduljon, hogy távolítsa el őket, vagy pedig védje meg őket a vajdával, a székely ispánnal, vagy másokkal szemben. A dologban különben az a különös, hogy a vajdai bíróságok működtek ebben az időben.¹¹⁵ Ez nyilvánvalóan udvarias formában megfogalmazott, de mégis forradalmi jellegű határozat volt. Bár a vajdai szék üresedésére hivatkoztak (a székely ispán viszont ténylegesen működött), a vajdai bíróság helyébe lépő új testület az oklevél folytatása szerint új vajda esetén is működne, különben nem részesülhetne a bírásokból.

Az 1506-os agyagfalvi székely nemzetgyűlés határozatai ugyancsak bírászkodási jellegűek.¹¹⁶ Mivel kiemelik a pártoskodások és árulások elszaporodását, és ezek ellen lépnek fel, egyesek az 1506-ra feltételezett lázadás utáni visszahatásként értékelték.¹¹⁷ Ez nem zárható ki, a baj csak az, hogy a határozat szövege újkori magyar fordításban, XVIII. századi kéziratban maradt fenn, és a pontos napi kelte sem állapítható meg. Van ugyanis benne egy olyan mondat, ami több szempontból perdöntő lehetne. Arról van szó, hogy tiltják a király „és az ő tisztviselőjének, tudni illik az Erdélyi Vajdának, és az Székelyeknek Ispánjának”, valamint az ország romlására való törekvést.¹¹⁸ Amennyiben az eredetiben is a „tisztviselő” egyes számban állna, akkor ez csak abban az időben lenne érvényes, amikor a vajda

¹¹⁵ Uo. 309–313. – Szádeczky Kardoss: *A székely nemzet története*. 101–102. – R. Gooss: *Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südospolitik*. Wien, 1940. 55. Gooss ezt a három nemzet harmadik uniójának fogta fel, de rámutatott, hogy a határozatok nem valósultak meg. – Jakó Zs.: *Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején*. In vol. *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976. 46–47. (A továbbiakban Jakó: *A vajdai kancellária*).

¹¹⁶ *Székely Oklevéltár*. I. 313–316.

¹¹⁷ Szádeczky Kardoss: *A székely nemzet története*. 103–105. – Kordé Z.: *A középkori székelység*. 227. – Ettől eltér a lázadást 1505-re tevő Balás: *A székelyek*. 131.

¹¹⁸ *Székely Oklevéltár*. I. 314.

egy személyben viselte az ispáni tisztet is. Függetlenül mindentől, Bónis Györgynek van igaza: „a székelyek tehát, kiküldött bírót nem várva, maguk hívtak össze bírói közgyűlést és két alkalommal, 1505-ben Udvarhelyen és 1506-ban Agyagfalván intézkedtek az igazságszolgáltatás hiányainak, illetve az elharapózott lázadásoknak és pártütéseknek megszüntetéséről.”¹¹⁹ Viszont az udvarhelyi gyűlés is lehetett a lázadás leverésének következménye.

A segesvári gyűlés megjegyzése a vajda távollétéről elgondolkoztató akkor is, ha a bíróságok ténylegesen működtek.¹²⁰ Emlékezzünk arra, hogy 1506. március 27-én új vajda kinevezéséről terjedtek hírek.¹²¹ Sajnos, az 1499–1510-ig egy személyben országbírói és vajdai tisztet betöltő¹²² (1510 után csak országbírói tiszteletet tartotta meg) Szentgyörgyi és Bazini Péter grófról nem készült monográfia, így csak hiányos adatokra támaszkodhatom. Egyelőre csak azt tudom, hogy a vajda 1505. szeptember 20-án Kolozsvárról írja, miszerint rövidesen Budára kell mennie.¹²³ (A rákosi országgyűlésre ment.) Feltűnő viszont, hogy 1506-ban több ízben tartózkodott nyugat-magyarországi birtokain. Március 15-én (Magyar)-Óváron, szeptember 6-án ugyanott, 11-én Vöröskőn, december 21-én megint Óváron találjuk.¹²⁴ Mivel országbírói tevékenysége következtében sokat kellett Budán lennie, Erdélybe úgy látszik hosszabb ideig nem ment el. Itt nyilván alvajdái helyettesíthették. Az a hír viszont, hogy új vajdát akartak kinevezni, azt jelenti, hogy vagy ő akart tisztétől megválni, vagy az udvar akart tőle megszabadulni, csak nem talált megfelelő utódot. Nem Tárcai székely ispáni kinevezése válthatta ki Szentgyörgyi megsértődését, hiszen az után több mint fél év múlva még Kolozsváron tartózkodott. A vajda távolléte azonban nem tetszett a három erdélyi nemzetnek. Egy viszont biztos, hogy 1505–1506 táján Erdély kormányzata nem lehetett könnyű, nem véletlen, hogy mind Szentgyörgyi, mind Tárcai szabadulni szeretett volna tisztétől. Ez utóbbi távozása után az országbíró-vajda visszakarta a székely ispánságot, hogy azt 1510-ben a vajdasággal együtt Szapolyai Jánosnak adja át.

Tárcai nagyságos úr és végül Ónod uraként várúr is maradt, úgyhogy sikerült családját a mánások közé bejuttatnia. Igaz, maradtak arra adatok, hogy egyes birtokaitól kénytelen volt megválni. 1509. október 10-én – érdekes módon nem nagyságosnak, csak vitézlőnek nevezve – Tótselymesi

¹¹⁹ Bónis Gy.: *Magyar jog – székely jog*. Kolozsvár, 1942. 19. (Kolozsvári Tudományos Könyvtár I.)

¹²⁰ Jakó: *A vajdai kancellária*. 46–47.

¹²¹ L. 97. jegyzet.

¹²² Jakó: *A vajdai kancellária*. 43.

¹²³ Berger: *Bistritz*. 458. sz.

¹²⁴ Eszterházy J. *Az Eszterházy család és oldalági leírásához tartozó oklevelek*. Budapest, 1901. 138–147. – *Archiv Mesta Bratislavy Inventár listín a listov*. II. (1501–1563). Vypracoval V. Horváth. Bratislava, 1966. 4327, 4328, 4335. sz.

Tárcai János, felesége, Sára, fiai György, Euszták, Ferenc és György, leányai Katalin, Borbála, Zsófia és Lúcia terhét is felvállalva eladta a garamszentbenedeki konvent előtt a Pest város déli részén fekvő Szentfalva mezővárosbeli részét 400 aranyforintért örök jogon Ráskai Balázs tárnokmesternek és feleségének Zubor Katalinnak.¹²⁵ (A két György nem szokatlan: mint ismeretes, Hunyadi Jánosnak volt egy János nevű öccse, a Tárcával is kapcsolatban álló Rozgonyi Istvánnak pedig két Katalin nevű leánya.) Ezek szerint 1505 óta még egy gyermeke született a volt székely ispánnak. Nem kell azonban feltétlenül a szentfalvai eladásnál anyagi nehézségekre gondolni. Elképzelhető, hogy Ráskait akarta valamiért lekenyerezni. Ez időben adta vissza Forró is a királynak, aki 1510. január 20-án 2000 forintért Szatmári György kancellárnak zálogosítja el azzal, hogy tovább adhatja Kassa városnak.¹²⁶ Annak idején Tárcai is 2000 forintért vette zálogba Forró.¹²⁷ Itt a kancellárnak tett szívességet.

A Lövei Pál által talált szakolcai sírkő szerint nagyságos Tótselymesi Tárcai János székely ispán és királyi kapitány 1510. január 10-én halt meg. Igaz, ekkor már nem volt a székelyek ispánja. Kapitányi címe viszont elgondolkodtató. Nem valószínű, hogy a Mátyás-kori ausztriai tevékenységére utaltak volna, így csak egy lehetőség marad, a székely ispánságtól történt megválása után kaphatta valamikor kapitányi megbízatását. A legvalószínűbb, hogy a királyi palotások (aulicusok), azaz az udvari katonaság kapitánya lett, ugyanis 1506 és 1512 között nem tudjuk, hogy ki töltötte be ezt a fontos tisztséget.¹²⁸ Ezt bizonyos mértékben alátámasztja az, hogy Tárcait Szakolcán, azaz a magyar-cseh határ közelében temették el. II. Ulászló ugyanis 1509. március 11-től 1510. február 18-áig kimutathatóan Csehországban, zömében Prágában tartózkodott.¹²⁹ Mint láttuk, a volt székely ispán 1509. október 10-én a garamszentbenedeki konvent előtt, tehát birtokaitól messze és a Csehország felé vezető út közelében tett hiteles helyi bevallást,¹³⁰ ami valószínűsíti, hogy a királyhoz ment Csehországba, onnan hazatérve viszont meghalt. Igaz, van még egy lehetőség, mindjárt látni fogjuk, hogy Morvaországban is rendelkezett birtokokkal, oda is utazhatott. Függetlenül ettől, az biztosra vehető, hogy a székely ispánság elvesztése után, királyi kapitányként, a legvalószínűbben a palotások parancsnokaként folytatta pályáját.

Halála után birtokait, legalább is, amelyek megmaradtak, hiszen Ónodot elvesztették, felesége és legidősebb fia, György kormányozták. Egy 1517. évi oklevél szerint egy hatalmaskodást négy évvel azelőtt Podmaniczky

¹²⁵ DF. 205107.

¹²⁶ Kassa város titkos levéltára. K. Forró 5.

¹²⁷ L. 75. jegyzet.

¹²⁸ Fögel: *II Ulászló udvartartása*. 68.

¹²⁹ Sebestyén B.: *A magyar királyok tartózkodási helyei*. Budapest, 1938. 97.

¹³⁰ L. 125. jegyzet.

Mihály, Tótselymesi Tárcai György és Sára asszony, Tárcai János özvegye parancsára követtek el. Tárcait és anyját Gálszécsen idézték meg.¹³¹ Podmaniczky Tárcai János legidősebb gyermekének, Katalinnak volt a férje,¹³² ugyanakkor Podmaniczky János királyi kamarásmester, majd pozsonyi ispán, valamint István nyitrai püspök testvére volt.¹³³ A Podmaniczkyek is – akár Tárcai – II. Ulászló alatt kerültek a mágánások közé. A volt székely ispán második leánya, Borbála, begina lett a budai begina kolostorban. 1514. május 20-án nyugtatta anyját, Sárát, hogy az pénzben kifizette a neki, apja minden magyarországi és morvaországi birtoka után, járó részét.¹³⁴ Úgy látszik tehát, hogy Tárcai végül hozzájutott követeléseéhez, azonban részben Morvaországban. A családról többet nem érdemes írni. György és öccsei valószínűleg korán elhunytak, nincs rájuk további adatom. (A Mohács után szereplő Tárcai György a Tarkói Tárcaiak közé tartozó Miklós fia volt.) A leányok közül Nagy Iván szerint Lúcia Hagymási Miklóshoz ment hozzá,¹³⁵ ezt magam részéről sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudom. Sára asszonyra és leányára, Podmaniczky Mihály feleségére maradtak adatok, témánk szempontjából ezek azonban érdektelenek.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Jagelló-kori új arisztokrácia egyik érdekes képviselőjét ismerhettük meg Tárcai Jánosban. Ő is, mint ennek a rétegnek nem egy más tagja, Mátyás alatt indult. Egyaránt számíthatjuk, pénzügyigazgatási tisztviselőként, mind a gazdasági értelmiség, mind a katonák közé. Ez nem volt különleges, Sárkány Ambrusról, akiből később országbíró lett, ugyanezt mondhatjuk (ő viszont nem volt Mátyás szolgálatában). Pályáján, tehetségén kívül, jó személyi kapcsolatai segítették előre. A székely ispánság esetében nem sikerült eredményeket elérnie, ami talán az akkori erdélyi viszonyok következménye is volt. Nem volt olyan nagyúr, mint akár Szentgyörgyi, akár Szapolyai, és mivel részben saját költségén kellett ellátnia feladatát, bizonyára nem rendelkezhetett annyi tekintélyes familiárral, mint az említett két úr. Így talán nem is ő volt a hibás a székely kudarcért. Saját magának azonban sikerült végül birtokokat szereznie, noha végeredményben ráfizetett a szolgálatára. Amennyiben családja nem hal ki, feltehetően megkapaszkodhattak volna a mágánások között. Elgondolkodtató különben, hogy a legtöbb királyi tisztségviselő nem jutott hozzá fizetéséhez. Ezért sokszor nehéz is volt tisztségeket betölteni, vagy egyet otthagyni, amint épp Tárcai esetében láthattuk. Mégis megérte a számukra, hiszen – ha zálogjogon is – ezáltal növelhették birtokaikat.

¹³¹ *A Podmaniczky-cs. oklt.* II. 160–163.

¹³² *Uo.* LV.

¹³³ *Uo.* VII, XXXII–XXXVIII, LX.

¹³⁴ DL. 106083., 277–278.

¹³⁵ Nagy I.: *Magyarország családai.* XI. 45.

Der letzte Szeklergespan (Zusammenfassung)

Seit 1467 war der Woiwode von Siebenbürgen mit einer einzigen Ausnahme zugleich auch Gespan der Szekler (*comes sicularum*.) Die Ausnahme betrifft János Tárcai (Tharczay, de Tharcza), der 1504–1506 dieses Amt bekleidete. Eigentlich hieß er János Apród von Tótselymes. Sein Vater, Miklós Apród, stammte von einem Bruder des großen Geschichtsschreibers und Archidiakons von Küküllő, János Apród von Tótselymes ab, und war im Komitat Sáros, in der heutigen Ostslowakei begütert. János und sein älterer Bruder, Márton vertauschten ihre Namen am Beginn der achtziger Jahre des 15. Jahrhunderts auf Tárcai. Márton war 1481–1490 Salzkammergraf von Siebenbürgen, János am Ende der Regierung von Matthias Corvinus königlicher Kammerherr, Kastellan von Wiener Neustadt, dann in Bruck an der Leitha. Die beiden Brüder nahmen 1490 Partei für den polnischen Prinzen und Thronprätendenten Johann Albrecht, darum wurden ihre Besitzungen für kurze Zeit konfisziert. Über Márton hören wir später nichts.

János stand später im Dienst der Magnatenfamilie Homonnai, und wurde ihr Burggraf in Barkó und Vizegespan des Komitats Zemplén, wo er inzwischen den Markt (*oppidum*) Gálszécs erwarb. Um 1493 heiratete er eine gewisse Sára, die nach einer Urkunde die Tochter des siebenbürgischen Vizewoiwoden und Banus von Szörény, Domokos Bethlen von Iktár war (1494), eine andere Urkunde nennt aber ihren Vater Imre Dóci von Zádorlaka (1495). Dieses genealogische Rätsel kann man damit erklären, dass ihre Mutter zuerst Benedek Nagylucsei heiratete, von dem ihr ein Sohn, Ferenc geboren wurde. Der zweite Gatte war eben Domokos Bethlen, der Vater Saras, nach dessen Tod bekam sie als dritten Ehemann Imre Dóci. Diese Ehe blieb kinderlos, aber Dóci hat die beiden Kinder seiner Frau aufgezogen und anscheinend auch adoptiert. Ferenc Nagylucsei nannte sich später Dóci von Nagylucsei (er war der Ahnherr der Familie Dóczy von Nagylucse), Sára führte später den Namen Sára Zádorlaki. Tárcai erbte so nach seiner Frau ostungarische Beitztümer.

1496 wurde János Tárcai – wie sein Bruder – Salzkammergraf in Siebenbürgen, und nebenbei auch Münzkammergraf von Hermannstadt. Beide Ämter bekleidete er bis 1498. Dann ernannte man ihn zum Salzkammergraf von Máramaros und in 1501 auch zum Vorsteher des Dreissigstamtes in Kaschau. Diese Finanzämter verwaltete er bis 1504. In diesem Jahr ernannte ihn König Wladislaw II. zum Gespan der Szekler, seitdem gehörte er schon zu den Magnaten. Sein Vorgänger Péter Graf von Szentgyörgy und Bazin blieb zwar weiter Woiwode von Siebenbürgen und zugleich Landesrichter von Ungarn, er scheint sich aber 1505–1506 nicht viel in Siebenbürgen auf-

gehalten haben. Zur Zeit der Gespanschaft Tárcais kam es zu einem Aufstand der Szekler, und es wurden wichtige Nationaltagungen der Szekler abgehalten, anscheinend in der Abwesenheit des Gespans. Tárcai wollte öfters abdanken, da ihm der König mit großer Summe schuldig geblieben war, seine Abdankung wurde aber erst am Wende 1506–1507 angenommen, und der Woiwode Szentgyörgyi bekam die Gespanschaft zurück. Nach seinem in Szakolca von Pál Lövei gefundenen Grabstein ist er dort am 10. Januar 1510 als königlicher Hauptmann gestorben. Er hat viele Güter bekommen, so in Ungarn, wie auch in Mähren.

A középkori Magyarország Erdélytől legtávolabbi települései közé tartozott a Felvidék északnyugati határán fekvő Szokolca (ma Skalica, Szlovákia). Ferences templomának szentélye mégis egy fontos erdélyi hivatal viselőjének, Tótselymesi Tharczai János székely ispánnak a sírkövét rejtí. ¹ (Az elhunyt neve ilyen írásmódban olvasható a faragvány feliratán; a történeti szakirodalom azonban többnyire a Tárcai alakot használja.) ² A déli falban befalazva található, vörös márvány lap a legnagyobb a ránk maradt középkori magyarországi sírkövek között, mérete 298 x 157 cm. ³

A kőlap egykor a padló síkjában fedte a sírt, a rajta való járkálástól keretének jelentős részei erősen kopott felületűek, néhol felirata már nem is vehető ki. A 36 cm széles kereten két vésett vonal között 12,5 cm széles, mélyített sávban a jobb ⁴ felső sarokban kezdődő, a belső mező felől olvasható, domború betűs körirat fut, ami a keret síkjától enyhén mélyülő belső mező alján két párhuzamos, hasonló technikájú feliratsorban végződik. A belső mező nagy részét szalagkeret veszi körül, benne mélyített tükörben domborművű ábra: kerek talpú tárcsa-pajzsban vaskos nyak fölött furcsa, szembenéző fej, két hegyes füllel és csigás kosszarvakkal, az orr alatt bajuszszerű szájjal alól kibukkanó, kétoldalt félkörben felhajó agyarral. ⁵ A pajzs tetején jobbra néző csőrsisak, fölötte alul gyűrűvel összefogott tollforgó alkotta sisakdísszel, kétoldalt a tükör minden szabad felületét kitöltő, kígyószerűen tekeredő, indaszerű takarófoszlányokkal. ⁶

¹ A sírkő a magyarországi szakirodalomban lényegében publikálatlan. Említése: Lővei P.: *A tömött vörös mészkő – "vörös márvány" – a középkori magyarországi művészetben*. In *Ars Hungarica*. XX (1992). nr. 2., 9., 18.

² Vö. Kubinyi András ugyanitt közölt tanulmányának 1. számú jegyzetével.

³ Ettől alig marad el egy ugyancsak a nyugati határszélen, Pozsonyban (Bratislava) fennmaradt, 290 x 152 cm méretű, vörös márvány sírlap: két testvér, Gaspar (+1428) és Bartholomeus (+1453) Scharrach közös sírját fedte a Szent Márton plébániatemplomban, jelenleg pedig az egykori klarissza templomban berendezett kiállításon látható.

⁴ A jobb itt és alább is heraldikai értelemben értendő.

⁵ A címerábrához sokban hasonló ismert egy a trencsényi (Trenčín, Szlovákia) várból előkerült kályhacsempén: Tamara Nešporová: *Heraldické motívy na kachliciach v zbierkach Trenčianského múzea*. In vol. *Heraldika na Slovensku*. Szerk. M. Šišmiš. [H.n.], 1997. 135., 1. kép. A kályhacsempé ábráján sokkal "emberibb" az arc, nem agyarszerű az orr alatti motívum, hanem pődrött bajusznak tűnik, és a vaskos nyak inkább nagy, tömött szakállnak bizonyul.

⁶ A címerábra teljesen különbözik Tharczay János hasonló családnevű, de más családból származó kortársának, az 1493-ban elhunyt Tárcai Tamásnak a héthársi (Lipany, Szlovákia)

A korai humanista kapitális betűtípusú felirat: HIC · IACET · MAGNIFICVS · / CONDA · DO... ..HANES · THARCZAI · DE · THOTSELE / S · COES · SICVLOR, · NECN / O · CAPITANEVS · REIVS · QVI · O... ..STO · STI : PAVLI / PRIMI : HEREMIT / E · ANO · DNI · 1510

A rövidítések feloldásával és a hiányzó részek kiegészítésével: *Hic iacet magnificus condam dominus Iohannes Tharczai de Thotselmes comes sicularum necnon capitaneus regius qui obiit ... fe]sto sancti Pauli primi heremite anno Domini 1510. A festus sancti Pauli primi heremitea január 10-re esik.*

A késő gótikus stílusú sírlap szépen megmunkált, igényes kőfaragómunka. Felépítése – feliratos kerettel körülvett mezőben címer, sisak és sisakdísz alkotta, heraldikus ábrával – a készítése idején már másfél száz éves, gótikus típust követi. Gyakorlott kézre vall a felirat betűinek faragása is. A reneszánsz kapitálissal párhuzamosan terjedő, de annál sokkal korlátozottabb használatú, a német epigráfiai szakirodalomban korai humanista kapitális névvel jelölt betűtípusnak⁷ ez az egyik legszebb példája a középkori Magyarország területén.

templomban lévő sírkövén látható címerétől: csücskös talpú, reneszánsz körvonalú pajzsban bojtos sarkú párnán hátsó lábain álló, a nézőnek hátat fordító, féljobbra fordított fejét inagrasra emelő, karcsú, hosszú farkú állat (menyétféle) felemelt mellső lábaival kétoldalt egy-egy fenyőszérű, gyökeres fát tart törzsénél fogva. A pajzs fölött szembenéző csőrsisak, kétoldalt a pajzs szélei mentén lekígyózó és alatta a keretig a belső mező teljes felületét kitöltő, indaszzerű sisaktakaróval. A sisakdíszben a címerábra ismétlődik. Az állatalakot Nagy Iván medvének határozta meg (Nagy I.: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. XI. Pest, 1865. 46.), azonban a fark ennek ellentmond. Az állatot menyétnek tartotta Myskovszky V.: *Ragusai Vincze mester sárosmegyei művei*. In *Archaeologiai Értesítő*. Ú. F. VII (1887). 215.; Csoma József evetként (mókusként) írta le: *Tarczay Tamás sírköve*. In *Turul*. VIII (1890). 41.; Divald Kornél szerint is mókus: *A héthársi szent Márton-templom*. In *A Magyar Műnők és Építészegylet Közlönye*. XLVII (1913). 573.; Bertényi Iván Csoma József meghatározását követte: *Cimerváltozatok a középkori Magyarországon*. In: *Levéltári Közlemények*. 59 (1988). 63. A Csoma által említett pecsétanalógiák alapján valóban mókus a családi címer állatalakja, Tárcai Tamás sírkövén azonban az állatfark vékonyabb, nem a mókusokra jellemző bozontos fajta.

⁷ R. M. Kloos: *Einführung in die Epigraphie des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Darmstadt, 1980. 154–155.; Lóvei P.: *Sírkövek, sírkőtöredékek*. In vol. *Váradai kőtöredékek*. Szerk. Kerny Terézia. Budapest, 1989. 171, 174., 20. jegyzet.

Die Grabplatte von János Tharczai von Tótselymes (+1510)
(Zusammenfassung)

Im Chor der Franziskanerkirche zu Skalitz (ungarisch Szakolca, heute Skalica, am nordwestlichen Rand der Slowakei) befindet sich die bis jetzt unpublizierte spätgotische Grabplatte von János Tharczai von Tótselymes (+1510), die das Wappen der Familie zeigt. Die Form der Inschrift der Platte kann als frühhumanistische Kapitalis bezeichnet. Die Umschrift erzählt darüber, dass János Tharczay die Würde des Gespans der Seklern (comes Siculorum) besetzte. Die Platte mit dem Ausmass von 298 x 157 cm ist die gewaltigste unter den rot-marmorenen Grabdenkmälern des mittelalterlichen Ungarns.

Între Habsburgi și Otomani: Transilvania la mijlocul secolului al XVI-lea

Ioan-Aurel POP

La mijlocul secolului al XVI-lea, situația internă și internațională a Transilvaniei s-a modificat radical, odată cu formarea principatului¹. Pe plan intern, schimbările s-au datorat mai ales pătrunderii și impunerii curentelor Reformei religioase în rândul stărilor, dar și începutului formării și afirmării sentimentelor naționale moderne, prin transformarea treptată a națiunilor politice în comunități etnico-naționale². De mare amploare au fost și schimbările statutului politic extern al țării, în condițiile destrămării Ungariei istorice și ale rivalității habsburgico-otomane pentru stăpânirea moștenirii ungare. Deși a avut propria sa individualitate istorică, precum și un statut de autonomie (alături de Croația sau Slavonia), bazat pe evoluția istorică și etnică diferită, până la 1541 Transilvania a fost parte (*terra, regnum*) a Regatului Ungariei, în frunte cu un voievod (dregător al regelui). După această dată, fostul voievodat își modifică substanțial statutul politic și teritorial, devenind principat autonom (cvasiindependent) sub suzeranitatea sultanului otoman³ (cu un statut față de Poartă similar cu cel avut de Țara Românească și Moldova⁴) și deținând o suprafață și o populație, în linii mari, dublate față de trecut. Din acest moment, se poate spune că Transilvania se desparte de lumea medievală și devine efectiv un stat modern timpuriu, cu organizare proprie și cu o suprafață de circa 100.000 de km pătrați. Cu alte cuvinte, de la jumătatea secolului al XVI-lea, Transilvania nu mai este provincia intracarpatică a celor șapte comitate nobiliare tradiționale, cu pământurile sașilor și secuilor, ci își adaugă ceea ce se cheamă *Partium*, adică părțile vestice dinspre Ungaria propriu-zisă, din Banat (ocupat însă în mare parte de otomani în 1552) și Crișana până spre Debrecen și în Sătmăr, Ung, Bereg, Ugocea și Maramureș. De-acum se încetățenește această accepțiune largă a numelui de Transilvania, curentă în general și astăzi.

¹ Cristina Feneșan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997, passim.

² D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, passim; I.-A. Pop, *Națiunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII–XVI*, București, 1998, passim.

³ C. Felezeu, *Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541–1688)*, Cluj-Napoca, 1997, passim.

⁴ M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*, Cu o prefață de prof. Halil Inalcik, București, 1993, passim.

Firește, marile transformări evocate mai sus nu s-au produs instantaneu, la 1541⁵. Frontierele țării s-au stabilizat foarte greu înspre vest și nord-vest (dacă vor fi fost vreodată stabile!), mari zone din Partium ajungând pentru anumite intervaluri de timp sub austriecei sau sub stăpânire otomană directă. Pe de altă parte, statutul internațional al țării, de principat sub suzeranitate otomană, a fost mereu disputat și contestat de Habsburgi, care și-au impus uneori temporar autoritatea asupra Transilvaniei, chiar și înainte de a o face definitiv la 1688 (până în 1918). Un moment de acest fel, când întreg principatul transilvan, devenit de curând tribut ar sultanului, a fost ocupat de Habsburgi, s-a derulat între anii 1551 și 1556⁶. Atunci, la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea, nu era deloc clar care urma să fie soarta Transilvaniei. Rivalitatea dintre otomani și Habsburgi pentru dominarea Ungariei și a moștenirii sale avea deja o istorie, iar după victoria turcă de la Mohács (1526) – “dezastrul” ungar de la Mohács – cele două forțe se confruntau an de an, inclusiv pe cale militară. După ce otomanii au ocupat Ungaria Centrală, iar austrieceii s-au înstăpânit peste vestul acestei țări, adică după 1541–1542, Transilvania (estul fostei Ungarii) a continuat să fie câmp de confruntare și chiar de lupte armate între Ferdinand de Habsburg și Soliman Magnificul⁷. De această confruntare nu erau interesați doar protagoniștii, ci și alte puteri europene, cu anumite interese în zonă, cum erau Polonia, Franța, Spania, unele state italiene și chiar Rusia. Între entitățile politice din Peninsula Italică, Veneția juca încă rolul cel mai important în partea de răsărit a Europei, în Imperiul Otoman, în Levant, dar și în raporturile cu Habsburgii. Serenissima era vecină directă, prin granițe comune, deopotrivă cu posesiuni otomane și habsburgice, avea încă un rol important în comerțul levantin, iar confruntarea dintre cele două mari puteri îi afecta direct existența. De aceea, bailii venețieni la Constantinopol, în chip direct și prin interpuși, urmăreau atent situația din Europa Central-Orientală, și implicit evoluțiile din Transilvania și referitoare la Transilvania. Ei informau atent factorii de răspundere ai Republicii (dogele, Senatul, Consiliul celor Zece) despre cele mai recente mișcări ale protagoniștilor conflictului pentru dominația Transilvaniei. Știrile erau cel mai adesea rezultatul unor acțiuni de spionaj și erau transmise – cele mai importante – pe cale cifrată. Arhivele venețiene au

⁵ Vezi S. Obiziu, *Transilvania de la voievodat la principat (1538–1542)*, Cluj-Napoca, 2004, passim (teză de doctorat), cu tot mecanismul tranziției, situat și în afara intervalului cronologic menționat în titlu).

⁶ Pentru rolul Habsburgilor, vezi Rodica Ciocan, *Politica Habsburgilor față de Transilvania în vremea lui Carol Quintul*, București, 1945, passim și, recent, F.-D. Soporan, *Afirmarea monarhiei habsburgice în Europa Central-Orientală 1526–1556*, în *Studia Mediaevalia* (Lucrările Masteratului de Studii Medievale Central-Europene), I (2004), p. 253–292.

⁷ Ileana Căzan, *Habsburgi și otomani pe linia Dunării. Tratat și negocieri de pace. 1526–1576*, București, 2000, passim.

păstrat cu generozitate asemenea date din anii în care Habsburgii se înstăpâniseră asupra Transilvaniei, adică din intervalul 1551–1556. Pentru înțelegerea mesajelor lor, este nevoie de o scurtă rememorare a principalelor evenimente legate de disputa otomano-habsburgică asupra Transilvaniei.

După moartea lui Ioan Zápolya, Poarta l-a recunoscut drept principe al Transilvaniei pe minorul Ioan Sigismund (fiul defunctului voievod-rege), sub regența mamei sale, Isabella⁸, dar cu puterea efectivă dată episcopului-tezaurar Martinuzzi sau “Fratelui Gheorghe” (cum era numit în mod curent acest prelat și om politic de origine croată). Dieta țării a consfințit această situație, inclusiv suzeranitatea sultanului.

Firește, Habsburgii nu s-au resemnat, reușind atragerea de partea lor chiar a guvernatorului Martinuzzi. Acesta și-a consolidat mereu puterea și poziția, netezind calea dominației habsburgice. Numai că împăratul Carol Quintul, artizan al unei politici mondiale și stăpân peste o lume în care soarele nu apunea niciodată, a găsit cu cale să încheie, la 19 ianuarie 1547, o nouă pace (pe cinci ani) cu Poarta otomană, acceptând și plata unui tribut anual de 30 000 de galbeni către sultan. În aceste condiții, speranțele fratelui său – Ferdinand – de a pune mâna pe Transilvania (cum încerca să facă încă din 1526) păreau tot mai lipsite de realism. O undă de optimism a venit însă din partea lui Martinuzzi, care, împreună cu stările transilvane, s-a opus păcii cu otomanii din 1547, i-a oferit Transilvania lui Ferdinand, cerându-i acestuia și împăratului german ajutor. Astfel, în 1548, țara era cedată Habsburgilor, în schimbul recompensării fiului lui Ioan Zápolya și a mamei sale cu principatele sileziene Oppeln și Ratibor și cu anumite sume de bani. Martinuzzi era și el răsplătit regește pentru rolul jucat, devenind arhiepiscop primat de Strigoni și cardinal *in spe*.

Era rândul Porții să reacționeze, plănuiind îndepărtarea lui Gheorghe Martinuzzi și trimițând oști la solicitarea lui Petru Petrovici, comitele de Timiș și a Isabellei. Armate conduse de pașa de Buda, de Petru Petrovici și de domnii Țării Românești (Mircea Ciobanul) și Moldovei (Iliaș Rareș) îl atacă pe Martinuzzi (1550), care însă rezistă. În fața situației indecise, Ferdinand ia măsuri ferme de ocupare a Transilvaniei: în vara anului 1551, o oaste de mercenari condusă italianul Gianbattista Castaldo impune renunțarea la tron a lui Ioan Sigismund (care obținea principatul Oppeln) în favoarea lui Ferdinand. Martinuzzi primește acum demnitatea de voievod al Transilvaniei, precum și promisiunea titlului de cardinal. Părea în culmea gloriei, când, bănuit de trădare fiindcă încerca să temporizeze reacția turcilor, este asasinat (decembrie 1551) de către Castaldo, care primise mână liberă să acționeze din partea lui Ferdinand. Este momentul de început al dominației habsburgice asupra Transilvaniei, prelungită până în 1556. Noul regim nu era agreat de

⁸ E. Veress, *Isabella Királyné. 1519–1559*, Budapest, 1901, *passim*.

populație și de marea parte a elitei politice, datorită rechizițiilor, fiscalității excesive, jafurilor armatei, aroganței lui Castaldo. În 1552, lipsa de reacție adecvată a acestuia a favorizat ocuparea de către otomani a majorității cetăților bănățene și apoi la transformarea unei mari părți a Banatului (cu cetatea Timișoarei) în pašalâc. Stările transilvane, deși nemulțumite, întrunite în dieta de la Cluj, au depus jurământul de credință față de Ferdinand. Nemulțumirea s-a concentrat până la urmă asupra persoanei lui Castaldo, obligat să părăsească Transilvania în primăvara anului 1553. Poarta urmărea cu atenție situația, exploatând-o în favoarea sa. Ioan Sigismund și mama sa erau sprijiniți nu numai de sultan, ci și de Franța, din exterior, având o susținere internă tot mai puternică, animată cu pricepere de Petru Petrovici. Ferdinand caută noi soluții, una fiind și numirea noilor voievozi, în persoana lui Francisc Kendy și Ștefan Dobó (mai 1553) și a unui nou episcop la Alba Iulia, anume Paul Bornemisza. Nu erau însă decât paleative, care nu au putut opri acțiunile antiaustriece: răscoala armată a secuilor, chemarea dietei către principele Mircea Ciobanul pentru a mijloci o înțelegere cu Soliman (iunie 1553), trimiterea de soli la sud și est de Carpați, pentru subminarea regimului impus de Ferdinand. Sultanul, reținut de conflictul din Persia, dar stimulat de partida “fiului regelui Ioan” și chiar de ambasadorul Franței la Constantinopol, a decis să acționeze abia în toamna anului 1555, poruncind beilerbeilor Rumeliei, Budei și Timișoarei, ca și principilor Țării Românești și Moldovei să pregătească expediția de alungare a imperialilor și de reșezare a lui Ioan Sigismund în Transilvania. La începutul anului 1556, forțele locale conduse de Petru Petrovici și cele ale domnilor Țării Românești (Pătrașcu cel Bun) și Moldovei (Alexandru Lăpușeanu) i-au scos pe imperiali din Transilvania, reinstalându-l la conducere pe Ioan Sigismund, ca vasal al sultanului. Habsburgii nu vor mai reveni cu autoritatea lor asupra întregii țări decât după asediul Vienei din 1683, odată cu Reconquista.

Cum s-a văzut mai sus, Serenissima a urmărit cu atenție și preocupare toate aceste evoluții, iar Consiliul celor Zece (*Consiglio dei X* sau *Consiglio dei Dieci*)⁹, prin cei trei capi ai săi aleși în fiecare lună (*Capi del Consiglio dei Dieci*), era la curent cu toate mișcările referitoare la soarta Transilvaniei. Sursele baililor erau de primă mână, cum se vede dintr-o scrisoare autografă redactată în februarie 1553¹⁰, la Pera, în Constantinopol, de către *Domenigo Trivisan, bailo*, și în care acesta spune dogelui și Capilor Consiliului celor Zece că îl vizitase *Zuan Miches* (Ioan Mikes) – nume redat în dialectul din Veneto, ca și întreaga scrisoare. Bailul spune că au discutat *molte cose*, dar că

⁹ A. Da Mostro, *L'Archivio di Stato di Venezia. Indice generale, storico, descrittivo ed analitico*, tomo I (Archivi dell'Amministrazione Centrale della Repubblica Veneta e archivi notarili), Roma, 1937, p. 52–60.

¹⁰ Archivio di Stato di Venezia, *Capi del Consiglio dei X, Lettere di ambasciatori, Costantinopoli*, busta 2, doc. 38.

importantă era calitatea oaspetelui, venit atunci “să-i facă reverență” lui, trimisului serenității dogale (*ministro di Vostra Serenità*), nu ca slujitor al sultanului, cum era înainte acest Mikes, ci ca om al împăratului creștin (*al servitio della maiestà christianesima*) și că spera să redobândească grația din partea dogelui, prin servicii utile. Cu astfel de oameni și cu astfel de mijloace, normale în lumea diplomatică de un anumit nivel, vor fi ajuns bailii venețieni la Constantinopol în posesia unor documente, pe care le-au transmis, cel mai adesea sub formă de copii (unele cifrate), liderilor Republicii.

Cea dintâi copie pe care o redăm *in extenso* în anexă (doc. nr. 1) reproduce o scrisoare a lui Ferdinand de Habsburg către sultanul Soliman, numit protocolar “vecin și confederat”, cu dorința de a reface pacea dintre ei, întreruptă în anii din urmă. Pentru aceasta, suveranul romano-german a cerut sultanului să dea scrisori de liberă trecere (salvconducturi) și de securitate, pentru ca solul sau solii săi să poată trata condițiile păcii. Și pentru ca zișii soli să poată ajunge și negocia mai ușor – mai spune Ferdinand – el a trimis sultanului spre Constantinopol scrisori, prin Buda și Timișoara, cu rugămintea de a acorda un armistițiu de cel puțin șase luni, fără să primească nici un răspuns. Suveranul creștin mai arată că el posedă și deține “provincia noastră transilvană” nu prin fraudă sau ca să-i oprească pe locuitorii acelei țări și nici spre prejudiciul “dreptului unguresc” al sultanului, ci ca parte a Regatului Ungar deținut de el, de Ferdinand. Din acest motiv, el a și tratat și a convenit amiabil cu regele Ioan Zapolya și apoi din nou cu regina Isabella și cu “preailustrul său fiu”, cu răposatul “frate George” și cu Petru Petrovici să-i cedeze lui provincia de bună voie și nesiliți de nimeni, cu plata tributului către sultan, că el a trimis anual Porții cei 30 000 de ducați etc. și că este dornic să-și trimită solii pentru încheierea noii păci.

În replică (doc. nr. 2), Soliman îi scrie lui Ferdinand că i-a răspuns la scrisori, deopotrivă prin pașa de Buda și prin cel de Timișoara, despre deschiderea pe care o manifestă Poarta spre dialog. Sultanul mai adaugă că a dat salvconduct pentru solul respectiv și că acesta poate veni liniștit, deoarece “guvernatorii” săi de la granițe și de pe traseu au fost avertizați să-l primească cu cinste și să-l conducă în siguranță la Constantinopol. Într-o altă epistolă (cvasiconcomitentă cu precedenta, doc. nr. 3), suveranul otoman îi scrie lui Ferdinand că solii acestuia din urmă – Antonius Verantius (Verancsics), episcop de Pécs și Franciscus Zaicum – au ajuns la Poartă cu mesajul de pace, dar că problema Transilvaniei ridicată acum de aceștia a fost lămurită în trecut prin alte schimburi de soli¹¹, în sensul că a fost dată de sultan lui Ioan Sigismund, în timp ce îi recunoștea Habsburgului țara și provinciile ajunse înainte în mâinile sale, cu condiția plății regulate a sumei de bani datorate (tributului).

¹¹ Vezi V. Biró, *Erdély követei a Portán*, Cluj, 1921, *passim*.

După acest schimb de scrisori între suverani, urmează o “petiție” a “locuitorilor nenorociți ai Transilvaniei” (de fapt a stărilor sau, mai precis, a largii grupări antiferdinandiste) adresată sultanului la 10 august 1553 (doc. nr. 4). Din ea se vede că, între timp, Soliman scrisese stărilor că mila lui se revărsa tot asupra orfanului regesc și asupra mamei sale Isabella și poruncise din nou acestor “locuitori demni de milă” să-i sprijine pe cei menționați. Ca urmare, stările răspund că vor să se supună din tot sufletul împăratului turcesc și să-l slujească, ca și pe fiul regelui Ioan și pe Isabella, pentru că vâd curn puterea sultanului se întinde asupra întregii lumi, cu voia lui Dumnezeu. Stările, care se numesc pe sine “sclavi și servitori nenorociți și nedemni” ai sultanului, se prosternă umil la picioarele majestății sale și îl roagă se nu ia tăcerea lor de până atunci (adică lipsa de atitudine antiimperială) drept neglijență sau nechibzuință, căci din multe zvonuri false și scrisori ale lui Ferdinand și chiar ale sultanului (cele din urmă false, fără îndoială, se spune retoric) au aflat că se făcuse pace și bună înțelegere între cei doi. De aceea – se spune mai departe – locuitorii transilvani nu au îndrăznit să ridice mâinile contra regelui Ferdinand și fidelilor lui. Mai mult, convingând poporul cu acele zvonuri, Habsburgul a “creat” recent noi voievozi – Ștefan Dobó, fost castelan de Eger și Francisc Kendy – plus, pe lângă ei, un episcop al Transilvaniei (Paul Bornemisza), adus de la curtea sa. Dar stările nu se vor lăsa intimidat, deși de la moartea lui Martinuzzi încoace (după 17 decembrie 1551) poruncile sultanului nu au mai ajuns la adunarea țării (dietă), fapt pentru care numai oamenii lui Ferdinand sunt de vină (care duc țara spre prăpastie) și nu ei, “locuitorii” cinstiți și fideli lui Soliman, de care se roagă să nu fie pedepsiți. Mai spun acești “locuitori umili” că nu vor să fie sub autoritatea lui Ferdinand, pentru că prin acesta nu au nici un fel de libertate, ci numai distrugere și că, temându-se de puterea și de ura sultanului, “monarhul întregii lumi”, așteaptă apărare și grație de la acesta, ei datorându-i în schimb perpetuă fidelitate, lui, fiului regelui Ioan și Isabellei. Stările se obligă să lucreze de-acum numai spre binele lui Ioan Sigismund și al mamei sale, după voința sfatului lui Dumnezeu și după porunca “majestății vestre” (sultanului). Pentru această fidelitate fără limite, “locuitorii” cer să fie păstrați în viață și protejați în patria lor contra lui Ferdinand, fapt pentru care sultanul e rugat să poruncească principilor Moldovei și Țării Românești, cum au făcut și în alte dăți¹², să se pună în mișcare cu armatele lor și să-i apere pe transilvăneni, nerăbdători să poată îndeplini ordinele sultanului, cu prețul averilor și vieților lor. Concret, stările mai scriu că vor contribui la prinderea și reținerea fidelilor lui Ferdinand, care să fie păstrați până când vor veni legatul (ceașul)

¹² Despre relațiile dintre Moldova, Țara Românească și Transilvania, reflectate prin izvoare. Vezi A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I–IX, București, 1929–1936.

împărătesc și oameni demni de încredere aleși de cei doi voievozi români și se va convoca adunarea generală a nobililor, împreună cu care să se decidă ce era de făcut, conform voinței sultanului. La porunca lui Soliman de a da detalii despre soarta lui Ioan Sigismund și a mamei sale, "locuitorii" scriu că "omul lor" le-a lăsat cu bine pe "majestățile lor" în Polonia, la Cestohova și că între timp trebuie să fi ajuns la Cracovia. Mai adaugă expeditorii scrisorii că cei doi suverani l-au trimis pe Petru Petrovici în Ungaria și că acesta s-ar afla cu armata în cetățile de peste Tisa ajunse sub puterea sultanului și a transilvănenilor, că toți cei ce nu se tem de porunca, puterea și ura sultanului vor fi siliți să se supună cu forța.

Spre final, se dau din nou asigurări de credință veșnică față de sultan, căruia i se fac cele mai generoase urări.

Ultimele două texte provin din 1556, anul de sfârșit al dominației austriece, an în care, prin efortul conjugat al sultanului, stărilor, oștilor lui Petru Petrovici și armatelor domnilor români, se revine la suzeranitatea otomană asupra Transilvaniei. În septembrie 1556, dieta de la Sebeș l-a recunoscut pe Ioan Sigismund drept principe al țării, care și-a preluat efectiv tronul ocrotit de trupele lui Alexandru Lăpușeanu, principele Moldovei și Pătrașcu cel Bun, principele Țării Românești. Până la acest final, când soarta Transilvaniei era deja decisă pe câmpul de luptă, Ferdinand de Habsburg a încercat să iasă cât mai onorabil din încurcătură. Textele din 1556 stau mărturie în acest sens. Este vorba despre o scrisoare a Habsburgului către sultan (doc. nr. 5) și de un extras al scrisorii solilor imperiali la Poartă, care au tratat recunoașterea oficială a noului statut al Transilvaniei. Cele două texte au, în linii mari, același conținut, cuprinzând "dorințele" minimale ale lui Ferdinand, formulate către sultan, în împrejurările predării țării către Ioan Sigismund și mama sa. "Regele romanilor", dornic și acum de mare amicitie cu Soliman, roagă să fie scuzat că nu putuse satisface mai înainte cererile sultanului privind Transilvania. Acum însă, după ocuparea țării pe cale armată de fideliu lui Soliman, Ferdinand e gata să predea și cetățile pe care le mai deține, dacă i se îndeplinesc câteva cereri, anume să-i fie redată cele două ducate din Silezia (ce fuseseră dăruite celor doi Zapolya ca recompensă pentru Transilvania), să fie lăsați slujitorii lui din cetăți și fideliu lui ținuți captivi, oriunde ar fi, să iasă liber și nevătămați din Transilvania, împreună cu familiile lor și cu aparatele de război ale imperialilor, să fie silit Petrovici să-i restituie grabnic cetatea Muncaci (azi Mukacevo, în Ucraina). Urmează "sincere" asigurări și speranțe de pace, inclusiv în numele principilor creștini, preocupați de securitatea supușilor și de soarta țărilor lor.

Dincolo de formulele diplomatice și protocolare, aceste înscrisuri din arhivele venețiene conțin detalii importante despre situația Transilvaniei în anii temporarei dominații imperiale (1551–1556). Se desprind din ele anumite constatări interesante: ambii pretendenți externi asupra Transilvaniei invocă,

direct sau indirect, pretenții bazate pe aceleași temeiuri, de la dreptul istoric asupra coroanei Ungariei până la dreptul sabiei (luarea pe cale armată); "locuitorii" Transilvaniei sunt divizați și dezorientați în fața rivalităților, a succeselor militare schimbătoare, a diplomației secrete, a fricii, a distrugerilor; Anton Verancsics, prelat, om politic, cronicar și umanist (croat de origine), bun cunoscător al Transilvaniei și al locuitorilor săi, apare aici, din sursă otomană, drept sol trimis la Constantinopol să trateze în numele lui Ferdinand; stările (inclusiv sașii, până la urmă), silite să aleagă între două rele, nu se sacrifică pentru tabăra "creștină" și occidentală, ci preferă "protecția" mai ușor suportabilă a sultanului. Judecătorii externi și superficiali ar putea fi șocați de această poziție "anticreștină" a unor creștini. De fapt este vorba despre o atitudine absolut normală, de autoapărare, în condițiile conservării rânduiei țării, obiceiurilor, credințelor și, mai ales, privilegiilor stărilor. Episodul habsburgic al Transilvaniei de la mijlocul secolului al XVI-lea merită însă o atenție deosebită, mai ales că o seamă de detalii ale sale se mai așteaptă să fie lămurite.

Anexe:¹³

I. 1553 martie 14, Graz.
Ferdinand de Habsburg, "regele romanilor", al Ungariei, Boemiei etc., îi scrie lui Soliman Magnificul, sultanul turcilor, spre a reînnoi și confirma pacea dintre ei, ruptă în trecut, spre a cere salvconduct pentru solii săi care vor fi trimiși la Poartă să trateze această pace și spre a justifica luarea de către el a Transilvaniei ca parte a moștenirii coroanei Ungariei.

Archivio di Stato di Venezia (ASV), *Capi del Consiglio dei X, Lettere di ambasciatori, Costantinopoli, 1551/1562, busta 2, copia 28.*

Copie după originalul cifrat care însoțește scrisoarea oficială (*dispaccio*) a bailului Domenico Trevisan, trimisă la 9 mai 1553.

Copia delle lettere scritte dal serenissimo re de Romani al serenissimo signor Turco

Serenissimo et potentissimo¹⁴ principi et domino, domino sultan Soleimano, imperatori Turcorum ac Asiae¹⁵ et Greciae¹⁶ et caet., vicino et

¹³ Mulțumim și pe această cale colegilor și prietenilor Vasile Rus și Ioan Drăgan pentru lectura textului și pentru îndreptările făcute.

¹⁴ Toate denumirile de funcții și titlurile de politețe și noblețe, scrise de copist aproape constant cu inițiale majuscule, au fost redată în text cu inițiale minuscule.

confoederato nobis honorando, Ferdinandus divina favente clementia Romanorum, Hungariae, Bohemiae et caet., rex semper augustus, infans Hispaniarum, archidux Austriae, dux Burgundiae etc., marchio Moraviae etc., comes Tirolis etc. salutem, amicitiam et benevolentiam perpetuam et omnis boni incrementum!

Serenissime ac potentissime princeps¹⁷, vicine et confoederate nobis honorande, scripsimus iam saepius magnitudini vestrae de voluntate ac propensione nostra, quam gerimus ad renovandam et confirmandam, sub honestis conditionibus pro publico ac universali bono¹⁸ cum magnitudine vestra, pacem superioribus annis interruptam, petimus, ut magnitudo vestra nobis litteras salviconductus vel securitatis pro oratore vel oratoribus nostris ad sublimem magnitudinis vestrae Portam, in hac pacis vel induciarum tractatione seu renovatione expediendis mittere vellet, et, quo facilius oratores isti nostri talia tractare possent, postulavimus etiam nobis a magnitudine vestra inducias ad minus sex menses¹⁹ concedi illasque litteras, licet per diversas vias Budae scilicet et Temesvarii miserimus, tamen hactenus a magnitudine vestra nullum responsum accepimus. Praeterea antea quoque non semel magnitudini vestrae veraciter ostendimus, quod provinciam nostram Transilvaniensem²⁰ non aliquo dolo aut fraude seu vi, et subditorum regnicolarumque illorum nostrorum fidelium oppressione, vel etiam in preiudicium magnitudinis vestrae occupaverimus, sed eam antiquitus ab initio Imperii nostri Hungarici iure optimo, tanquam membrum regni nostri Hungariae, pacifice possederimus et tenuerimus, et postea ratione illius cum serenissimo rege Ioanne quoque tractaverimus et amicabiliter concordaverimus quinetiam eandem novissime a serenissima regina Isabella atque illustrissimo eius filio, necnon quondam frater Georgio et Petro Petrovich, nobis spontanee et voluntarie cedentibus rursus in fidem et potestatem nostram receperimus, prout eosdem huiusce cessionis et resignationis causa plene et realiter secundum ipsorum²¹ petitionem et voluntatem intentari atque satisfactos²² atque, ut magnitudo vestra aperte videret, a nobis omnia candide agi et fieri magnitudini vestre saepius nos obtulimus eandem pensionem inde quotannis ad excelsam magnitudinis vestrae Portam persolvere, quae antea predicta regina Isabella, fratre olim

¹⁵ Grupurile *ae*, *oe*, consoanele duble sunt scrise în mod aleatoriu, uneori cu forma *e*, respectiv consoană simplă, alteori după regulă; le-am redat de fiecare dată în mod corect.

¹⁶ *Graecia*, ca și *provincia*, *fiducia*, *arces* etc. sunt scrise adesea *Gretia*, *provincia*, *fidutia* sau *artes*; le-am redat în mod corect.

¹⁷ În copie *Princepe*.

¹⁸ În copie *bene*.

¹⁹ Corectat de copist din *mensis*.

²⁰ În copie *Transilvanensium*.

²¹ Urmează un cuvânt scurt indescifrabil.

²² Urmează spațiu nescris cca. 5 cm.

Georgio ac Petro Petrovich solvi consuevit, sed neque ad hanc amicabilem et sinceram oblationem nostram magnitudo vestra quicque nobis hucusque respondit, iam autem advenit in prenominatam nostram provinciam Transilvaniensem²³ quidam chiaussius²⁴ magnitudinis vestrae, Seuan aga vocatus, ab eadem cum fidelibus nostris regnicolis eiusdem provinciae de pace tractandi gratia expeditus, is nobis scripsit magnitudinem vestram regnicolis illis nostris concessisse, ut sibi quem vellint regem vel dominum eligant, modo magnitudini vestrae solitum quotannis tributum persolvant, thesaurario²⁵ autem nostro Transilvaniensi²⁶ Petro Haller narravit illustrem Rustenum bassam dixisse, si²⁷ nos singulis annis honorarium munus ut antea triginta millium ducatorum ad excelsam magnitudinis vestrae Portam transmiserimus et nos pacem habere velle per litteras ostenderimus, quod eandem magnitudo vestra nobiscum pro caeteris etiam regni nostri Hungariae partibus ac quibuslibet regnis et provinciis nostris inire vellet proinde, cum chiaussius ille talia retulerit neque tamen, ullam commissionem vel facultatem de reliquis pacis conditionibus tractandi, concludendine habuerit, consensimus, ut fideles illi regnicolae nostri cum predicto chiaussio Seuan aga nuncios suos ad sublimem magnitudinis vestrae Portam expédiant, qui pacifice et expresse de omnibus pacis conditionibus cum magnitudine vestra aut eius bassis tractent et concludent, quo citius hec negocia conficerentur ac curabimus, nos, tanquam rex et dominus Transilvaniae, ut conditionibus illis conclusis consuetum tributum pro illa nostra provincia magnitudini vestrae statim ad diem et locum, de quo inter magnitudinem vestram seu eius bassis et ipsos regnicolarum nostrorum nuncios pactum et transactum fuerit, transmittatur atque pro reliquis etiam universis regnis et provinciis nostris pace frui possent, cum eadem tractare parati sumus, quia admodum propensam voluntatem habemus in bona pace, amicitia et vicinitate cum magnitudine vestra vivere, eamque ipsam ob causam nunc cum magnitudinis vestrae bassa Budensi de induciis utrinque observandis, quo ad negotium hoc pacis inter magnitudinem vestram ac non penitus transigatur, tractamus. Quare, si magnitudinis vestrae adhuc placet hac de re cum oratoribus nostris agere, rogamus et hortamur eandem, ut nobis primo quoque tempore litteras securitatis vel salviconductus pro illis transmittat, si fortassis nondum transmisisset quaeque primum enim ille allatae fuerint, oratores ipsos statim ablegabimus, nec ullam ulteriorem moram expeditioni ipsorum interponemus et munus quoque honorarium pace conclusa magnitudini vestrae annuatim mittere non negligemus, factura autem est magnitudo vestra in eo rem tum

²³ În copie *Transilvanensium*.

²⁴ Adică *ceaș*.

²⁵ Scris de copist *thesaurar*.

²⁶ În copie *Transilvaniensi*.

²⁷ Urmează *nolis șters*.

praeclarum multisque virtutibus ornato animo suo dignam, tum nobis summo opere gratam, quam omnibus amicitiae et bonae vicinitatis officiis erga eandem promereri studebimus, quam diutissime recte valere optamus.

Datae in oppido nostro Gratz, die 14 Martii, anno Domini 1553, regnorum nostrorum Romani 23, aliorum vero 27.

Ferdinandus

Thomas D. vicecancellarius.

A tergo: Serenissimo et potentissimo principi et domino sultano Suleimano, imperatori Turcorum, ac Asiae et Graeciae etc., vicino et confoederato nobis honorando.

II.

<1553>

Soliman Magnificul, sultanul turcilor, îi scrie lui Ferdinand de Habsburg, regele romanilor, că i-a răspuns la scrisori despre deschiderea sa spre tratative de pace și că a poruncit ca solul suveranului creștin să fie primit cum se cuvine și apoi condus la Poartă.

ASV, Capi del Consiglio dei X, Lettere di ambasciatori, Costantinopoli, 1551–1556, busta 2, copia 24.

Copie în clar după originalul cifrat, cuprins în scrisoarea oficială (*dispaccio*) a bailului Domenico Trevisan, trimisă la 9 mai 1553.

Traductio litterarum serenissimi imperatoris Turcarum ad serenissimum Romanorum regem

Serenissime Princeps, amice vicineque, nobis dilecte!

Pervenerunt per Transilvaniam litterae maiestatis vestrae ad excelsam Portam magnitudinis nostrae, in quibus nobis maiestas vestra notificavit, quod per diversas vias nobis litteras misistis, ut possemus tractare pacem secum notificantque nobis, quod responsum super²⁸ illas litteras non habuit, et sic quam primum nobis ante litterae maiestatis vestrae per bassam Budensem aliaeque per bassam Temesvariensem²⁹ perveniebant per ambas vias, nos responsum tam³⁰ per bassam Budensem, quam etiam per bassam Temesvariensem misimus scripsimusque, quod Porta magnitudinis nostrae, si etiam aliqui pervenissent pro amicitia vel inimicitia omnibus semper aperta est et sine ulla offensione omnes venire et discutere³¹ semper possunt,

²⁸ Cuvânt corectat din *superioris*, prin ștergerea părții finale.

²⁹ Urmează pe șters.

³⁰ Suprascris.

³¹ Astfel în copie. Poate o coruptela de la *discutere*=a explica, a examina, a judeca etc.

oratorique maiestatis vestrae saluumconductum et securitatem dedimus gubernatoribusque omnibus nostris, qui in confinibus vel in via sunt, commandamenta magnitudinis nostrae misimus, ut, quando orator magnitudinis vestrae pervenisset, ut cum eo honoratos dignosque fideles nostros mittant, eumque sanum et saluum ad Portam celsitudinis nostrae ducant, nunc etiam maiestati vestrae similem saluumconductum atque gubernatoribus nostris simile commandamentum misimus notificamusque eis, quod saluum conductum atque securitatem oratori maiestati vestrae dedimus, sed etiam non licet ut maiestas vestra habeat tam magnam curam et opinionem in regno Transilvaniensi³², maiestatem vestram felicem et sanam valere optamus.

Domenico Trevisan Bailo

III.

<1553>.

Soliman Magnificul, împăratul turcilor, îi scrie lui Ferdinand de Habsburg, regele romanilor, că au ajuns la Poartă solii celui din urmă, anume Antonius Verantius și Franciscus Zaicum, cu mesaj de amicitie și pace, dar că problema Transilvaniei a fost anterior decisă, când țara respectivă a fost dată "fiului regelui Ioan", ca supus al său, al sultanului.

ASV, *Capi del Consiglio dei X, Lettere di ambasciatori, Costantinopoli, 1551–1556*, busta 2, copia 32.

Copie în clar după originalul cifrat, care însoțește scrisoarea oficială (*dispaccio*) a bailului Domenico Trevisan, trimisă la 16 septembrie 1553.

Exemplum litterarum Inclitissimi Imperatoris Turcarum quas scribit Serenissimo Ferdinando Regi Romanorum etc.

Serenissime Princeps, amice vicineque nobis confoederate!

Quando pervenient litterae magnitudinis nostrae ad manus magnitudinis vestrae, sciat Maiestas vestra quod provenerunt ad Portam magnitudinis nostrae oratores Antonius Verentius, episcopus Quinqueecclesiensis et Franciscus Zaicum³³, amicabilem atque in omnibus eis credentialibus litteris, qui magnitudine nostrae parte maiestatis vestrae amicitiam atque benevolentiam declaraverunt, praeteritamque amicitiam et inducias renovare atque confirmare parte maiestatis vestrae cum magnitudine nostra optabant atque desiderabant. Scripsi enim maiestas vestra predictis oratoribus quaecunque dixissent, ut eis plenam et integram fidem adhiberemus, praedicti oratores quicquid pro parte maiestatis vestrae narrarunt de Transilvania et de aliis negociis omnia benissime ac praeoptime

³² În copie *Transilvanensi*.

³³ Cuvânt scris inițial *Zaicum*, literele *cu* fiind tăiate și apoi șuprascrise sub forma *cum*.

magnitudinis nostrae intellectum dederunt, benissime etiam omnia intelleximus et sic oratorem maiestatis vestrae, qui antea in Porta magnitudinis nostrae demorabat, Ioannem Mariam, ad maiestatem vestram missimus, oratores autem, qui nunc a maiestate vestra venerunt, usque praedictus orator a maiestate vestra cum responso veniet, eos hic intertenuimus, amicitiam atque inducias cum maiestate vestra renovare, ut certa et firma durabit inter nos, concessimus, dummodo de Transilvania nihil loquatur, Transilvania iamdiu filio regis Ioannis dedimus. Et, si de Transilvania spem dimitteris hominesque vel milites ex illa auferetis, eam etiam non nominabitis secundum iuratas litteras, quas vobis dedimus et inducit, quomodo et prius inter nos morabantur in regno et in provinciis, quae in manibus prius maiestatis vestrae essent, ut non impedientur, nisi, ut etiam munera illa aut aureos illos, quos mittere soliti estis, rursus mitteris, amicitiam certissime certificando litteras iuratas et amicitiam induciasque certe concessimus, quam primum orator cum litteris maiestatis vestrae redibit, litteras iuratas pro induciis ac amicitia concordare ac mittere volumus more praeteritorum annorum etc.

IV. 1553 august 10, Transilvania.

“Locuitorii demni de milă ai Transilvaniei” se închină la picioarele lui Soliman Magnificul, împăratul turcilor, confirmând primirea poruncii acestuia de sprijin pentru fiul lui Ioan Zapolya și pentru mama sa, Isabella și îl asigură că se supun întru totul voinței sultanului, dorind să se ridice contra lui Ferdinand de Habsburg, ajutați de principii Moldovei și Țării Românești.

ASV, Capi del Consiglio dei X, Lettere di ambasciatori, Costantinopoli, 1551–1556, busta 2, copia 33.

Copie în clar după originalul cifrat, care însoțește scrisoarea oficială (*dispaccio*) a bailului Domenico Trevisan, trimisă la 16 septembrie 1553.

Invictissime, sacratissime, potentissime ac serenissime imperator, sacratissima caesarea maiestas, domine et defensor noster clementissime!

Nos miseri Transilvaniae incolae vestrae invictissimae ac sacratissimae maiestatis indignissima mancipia supplices et prostrati ad misericordiosissimos pedes vestrae sacratissimae maiestatis, nostra humillima et perpetuo fidelissima servitia commendamus vestrae invictissimae maiestati nobis imperpetuum metuendissimo ac clementissimo domino.

Invictissime, sacratissime ac potentissime imperator, clementissima caesarea maiestas, domine nobis clementissime, oblatum est nobis vestrae invictissime maiestatis potentissimum ac gratiosissimum mandatum, in quo vestra sacratissima maiestas satis manifeste declarat et ostendit suam innatam et ab initio suae invictissimae potentiae ac imperii gratuito promissam et hactenus fidelissime observatam clementissimam clementiam erga pupillum

et orphanum suum filium regis Ioannis, dominum nostrum clementissimum et reginalem maiestatem, dominam nostram gratiosissimam, deinde etiam erga nos omnes suae invictissimae maiestatis misera et indigna mancipia ac servos, ob quam efusissimam clementiam vestrae serenitati ac invictissimae maiestati immensas ac perpetuas agimus gratias, et supplices, sine intermissione Deum oramus, ut vestram invictissimam maiestatem ad nostram et omnium miserorum salutem et fortunam et diutissime et saluberrime vivere concedat et in omnibus rebus ac caeptis, iuxta optata³⁴ vota dirigat et felicissime fortis invictissima ac potentissima sacratissimaque caesarea maiestas iuxta mandatum inviolabile vestrae invictissime maiestatis, semper et in omnibus ex corde sincero nitimur obedire, et fidelissime servire vestrae invictissimae maiestati, maxime et potentissime caesar, ac filio Ioannis regis, domino nostro clementissimo ac reginali maiestati, dominae nostrae clementissimae, nam et religio ac fides nostra id tenet, sicut in sacris paginis legimus, insuper testantur firmissime externa et diutim accidentia signa, quod insuperabilis potentia et totius orbis imperium vestrae invictissimae maiestati ab ipso altissimo Deo ex suo impervestigabili et irrevocabili consilio et voluntate sit concessum, datum et confirmatum.

Quod autem hactenus iuxta maiestatis vestrae invictissimae gratiosissimum et nulli hominum contemnendum mandatum in servitiis domino nostro clementissimo et dominae nostrae clementissimae debitis in silentio fuimus supplices et prostrati ad gratiosissimos pedes vestrae invictissimae maiestatis humillime veniam petimus, quia hoc silentium nostrum non est factum ex nostra negligentia et temeritate, sed ex falsis et multiplicibus rumoribus³⁵, quos rex Ferdinandus per creberrimas litteras scribebat et nunciabat, quos rumores iam ex gratiosissimis litteris vestrae invictissimae maiestatis certo intelligimus falsos fuisse; inter quos hic fuit primus, quod a rege Ferdinando tantum censum postularet vestra maiestas invictissima ex ditione filii Ioannis regis et reginalis maiestatis; alter rumor erat et ferebatur, quod vestra invictissima maiestas cum Ferdinando rege perpetuam pacem faceret. Hae igitur fuerunt causae, quod non sumus ausi contra regem Ferdinandum et eius fideles manus erigere, quia totum regnum huiusmodi falsis rumoribus impleverant et ab executione vestrae invictissimae maiestatis gratiosissimi mandati et a nostra consulta et deliberata voluntate, nos et universum populum abstraxerant; ut autem verba nostra vera sint coram vestra invictissima maiestate hinc potest intelligi, quod sub his rumoribus persuaso populo, rex Ferdinandus nunc novos vaivodas creavit, quorum alter est Stephanus Dobo, qui anno praeterito fuit castellanus in Hogher, alter vero est Franciscus Kendy, unus ex regnicolis dominis, deinde etiam ex curia sua

³⁴ *Urmează noastră șters.*

³⁵ *Suprascris.*

episcopum misit huc collateralem vaivodis, qui vocabatur Paulus Bornemizza, et speramus non multo post tempore eos requisituros vestrae invictissimae maiestatis felicem Portam et omnibus modis suam erga Ferdinandum regem fidelitatem dissimulatuos ac tecturos. At certum est eos operibus non executuros vestrae invictissimae maiestatis potentissimum mandatum, sed tantum simulatione et verbis et sic omnibus viribus conabuntur, nos ab invictissimae vestrae caesaree maiestatis gratiosissimi mandati impletionem et satisfactionem inhibere, sicut hactenus fecerunt, at, ut vera reperiantur, loqui coram vestra invictissima ac potentissima maiestate vel inde potest intellegere vestra invictissima maiestas, quod a morte fratris Georgii usque ad hoc tempus nunquam³⁶ adhuc vestrae invictissimae maiestatis mandatum manifeste, coram toto regno in comuni congregatione est fideliter et iuxta voluntatem vestrae invictissime caesareae maiestatis interpretatum et pronuntiatum, quia vestrae invictissimae caesareae maiestatis fideles, legatos ac chiaussos nunquam permittunt coram produci et venire, sed tantum aliquot homines ad summum quatuor aut quinque, quorum conscientiam perfidia et inexplebilis avaritia pungit et excaecavit, et, qui, ne cuius miseri et afflicti regni futura prorsus ruina afficiuntur, nec vestrae maiestatis invictissimae praepotentissimam ac horendissimam iram cogitant, nec denique de Deo et iustitia³⁷ ac aequitate cogitant, tales inquam soli audiunt legatos et chiaussos, et perceptis ac intellectis gratiosissimis mandatis et nuntiis vestrae invictissimae caesareae maiestatis postea tantummodo ea coram regno et populo, sub nomine vestrae invictissime caesareae maiestatis pronuntiant et interpretantur, quibus propria sua negotia et voluntate stabiliunt et firmant, pro quibus rebus iamdiu deservissemus, praepotentissime ac invictissime caesar, ut a vestra maiestate, ut ex sua digna et horrenda ira nos usque ad unum e medio per ignem et ferrum sustulisset et prorsus a facie terrae delevisset, sed vel hinc apparet vestrae invictissimae caesareae maiestatis, erga nos omnes indignissima mancipia naturalis et maxima clementia, quod nos, iuxta demeritum nostrum non punit, sed gratiosissime nobis morte dignis mancipiis gratis vitam promittit et dat; quibus omnibus et singulis consideratis, nos nullo modo volumus sub Ferdinandi vexillo, quod hic inter nos erectum circumportatur, manere quam certo³⁸ cognoscimus quod nobis non est ad aedificationem et libertatis confirmationem, sed ad destructionem perpetuam. Nam religio et fides nostra docet nos, praeterea etiam oculis bene videmus ex progressu et fortuna propagationis imperii vestrae invictissimae maiestatis totius orbis monarcam esse, ab altissimo Deo constitutam vestram invictissimam ac potentissimam maiestatem. Ideo per Ferdinandum nullis

³⁶ Suprascris.

³⁷ Sic! Sub influența limbii italiene.

³⁸ Urmează g tăiat.

rationibus cognoscimus, nec unquam credimus nos misera mancipia vestrae maiestatis invictissimae vitam ac libertatem assecurari posse. Dignum est itaque nos timere et pererhorescere³⁹ vestrae invictissimae maiestatis maximam potentiam ac refugiendam iram, quibus perspectis, iuxta vestrae invictissimae caesareae maiestatis clementissimum mandatum, propter libertatis vitae et patriae ex vestrae invictissimae maiestatis naturali et gratuita gratia et defensione retentionem ad vestrae invictissimae maiestatis perpetuam fidem et fidelitatem et iuxta mandatum potentissimum ac gratiosissimum vestrae invictissimae caesareae maiestatis ad fidelitatem filii regis Ioannis et reginalis maiestatis nos servamus.

Et propterea, invictissime et potentissime caesar, quod vestra maiestas ex sua innata clementia dignata est suum pupillum et orphanum nobis pro et in Dominum constituere et reduci curare, propter hanc rem una cum suis maiestatibus nos videlicet cum regis filio domino nostro clementissimo ac cum regali maiestate domina nostra clementissima, pro vestra invictissima caesarea maiestate, sine intermissione et perpetuo Deum altissimum exoramus et ingentes gratias agimus, ac una cum suis maiestatibus perpetuo volumus in vestrae invictissimae caesareae maiestatis fidelitate et sub eiusdem maiestatis vestrae defensione et protectione, secundum divini consilii voluntatem et iuxta maiestatis vestrae caesareae invictissimae gratiosissimum mandatum permanere.

Et supplicamus humillime vestrae invictissimae caesareae maiestati, prepotentissime imperator, ut nos, indigna mancipia propter altissimum Deum primo, propterea ut nostra erga vestram invictissimam et potentissimam maiestatem caesaream fidelitas, fiducia et verborum nostrorum verificatio probetur et manifestetur.

Deinde, ut maiestatis vestrae invictissimae mandatum et voluntas plenius et confidentius undique possit impleri nobis ex suae invictissimae et potentissimae maiestatis naturali clementia conservet vitam contra Ferdinandum et suos fideles, hic in patria et terra nostra et praecipiat maiestas vestra invictissima Moldaviensi et Transalpino vaivodis, ut sese quamprimum moveant cum suis copiis et nobiscum consentiant et sint et, prout regni huius status et negotium postulat, una nobiscum iuxta mandatum vestrae invictissimae caesareae maiestatis possimus, primo vestrae invictissimae maiestati, deinde filio regis domino nostro clementissimo ac regali maiestati dominae nostrae gratiosissimae servire, quia nos, invictissime imperator, usque ad omnium nostrarum rerum defectum et eo usque donec capita nostra erigere possumus, vestrae invictissimae ac potentissimae caesareae maiestatis mandata volumus sequi et servire filio regis domino nostro ac reginali maiestati dominae nostrae clementissimae.

³⁹ Sic!

Secundo, prostrati humiliter, supplicamus vestrae invictissimae maiestati caesareae, quod, si ante satisfactionem et impletionem mandati clementissimi vestrae invictissime ac caesareae maiestatis, nos una cum regis filio et reginali maiestate, ex auxilio et potentia vestrae invictissime caesareae maiestatis in hoc regno, statutionem et firmationem Ferdinandi regis fideles vestrae invictissimae et potentissimae maiestatis felicem Portam, sub nomine missionis totius regni, extunc vestra invictissima caesarea maiestas eos retineat, donec per suum fidelem legatum et chiausium huc cum fidis et electis hominibus utriusque vaivodae Moldaviensis et Transalpinensis videlicet missum, praecepta et coacta communi congregatione universarum regnicolarum intellexerit vestra invictissima caesarea maiestas utrum ex communi regnicolarum nobilium legatione et voluntate ambulent, vel non, et mox intelliget vestra invictissima caesarea maiestas, quomodo sese res habeat et quid sit faciendum.

Tertio, supplicamus humillime vestrae invictissimae ac prepotentissimae caesareae maiestati nos indigna mancipia eiusdem vestrae sacratissimae maiestatis, ut propter nostram tam crebrarum supplicationum instantiam et impetitionem importunam nobis clementissime ignoscat vestra invictissima caesarea maiestas ac nos in nostris humillimis ac confidentissimis supplicationibus, pro sua innata erga nos benevolentia clementissime dignetur exaudire, defendere ac conservare, quia post altissimum Deum sub caelo in toto mundo alium nec scimus, nec volumus in nostris miseriis et necessitatibus supplicare, nisi vestrae invictissimae ac potentissimae caesareae maiestati, quia et credimus, et oculis videmus a Deo tantum vestrae maiestati datam esse insuperabilem potentiam totius orbis, praeterea cernimus erga clementissimum dominum nostrum, filium regis Ioannis ac regalem maiestatem⁴⁰ dominam nostram clementissimam, insuper erga nos, sua indignissima ac misera mancipia, inefabilem clementiam et benevolentiam.

Quod autem vestra invictissima ac praepotentissima maiestas, sacratissime imperator, nobis diligentissime ac severissime mandat, ut vestrae serenissimae maiestati certo rescribamus, nunc ubinam sunt sue maiestates filius regius ac regalis maiestas, de hac re haec possumus vestrae invictissimae ac serenissimae maiestati scribere, quod nunc venerunt ad nos et litterae a regali maiestate et homo noster, qui cum suis maiestatibus constitutus fuit in faciem in Polonia et reliquit suas maiestates in Chestekovia et credemus iam suas maiestates venisse et esse Cracoviae et suae maiestates praemiserunt Petrum Petrovich in Hungaria, qui est cum exercitu in castris iam ex hac parte Ticii fluminis, qui cum auxilio et potentia vestrae sacratissimae et invictissimae maiestatis una nobiscum eos, qui vestrae invictissimae caesareae maiestatis mandata et inevitabilem potentiam ac iram

⁴⁰ Urmează ei tăiat.

non timent ac a Ferdinando rege nolunt avelli, illi etiam cogantur a nobis ex omni parte iuxta mandatum vestrae invictissimae ac potentissimae caesareae maiestatis sese vestrae maiestati humiliari ac filio regis Ioannis, domino nostro ac maiestati reginali, dominae nostrae clementissimae servire.

Quod reliquum est vestrae invictissimae ac potentissimae caesareae maiestati nos, indigna ac misera mancipia vestra, humillima, et perpetua servitia commendamus, quod saluberrime, felicissime et ad optatos multos annos valere optamus, ac sedulo Deum oramus pro felicibus ac prosperis successibus eiusdem vestrae invictissimae ac potentissimae caesareae maiestatis.

Datum ex Transilvania, Xmo die mensis Augusti 1553.

Invictissimae, sacratissimae ac potentissimae vestrae caesareae maiestatis, humillima ac etc.

A tergo: Invictissimo, potentissimo ac serenissimo sultano Suleimano, imperatori Turcarum, Asiae, Affricae totiusque ac universis orbisunico⁴¹ etc. domino nostro clementissimo.

V. 1556 iunie 14, Viena.
Ferdinand de Habsburg, regele romanilor îi scrie împăratului turcilor că este de acord în anumite condiții să restituie Transilvania în mâinile fiului regelui Ioan (Zapolya) și ale mamei sale Isabella.

ASV, *Capi del Consiglio dei X, Lettere di ambasciatori, Costantinopoli, 1551–1562*, busta 2, copia 97.

Copie în clar după originalul cifrat, care însoțește scrisoarea oficială (*dispaccio*) a bailului Antonio Erizzo, trimisă la 17 iulie 1556, de la Vigne di Pera (Constantinopol).

Exemplum litterarum serenissimi regis Romanorum ad signorem imperatorem Turcarum

Serenissimo et potentissimo principi et domino, domino sultano Soleimano, imperatori Turcarum, ac Asiae, et Greciae et caetera, vicino et confoederato nobis honorando, Ferdinandus, divina favente clementia Romanorum, Ungariae, Bohemiae et caetera rex, infans Hispaniarum, archidux Austriae et caetera, salutem, amicitiam, et benevolentiam perpetuam ac omnis boni incrementum!

Serenissime et potentissime princeps⁴², vicine et confoederate nobis honorande, accepimus litteras magnitudinis vestrae quas nobis ad nostras⁴³

⁴¹ Lacune în copie.

nuper ad eandem per proprium tabellarium nostrorum datas, amice et benevole scripsit, in quibus magnitudo vestra nobis significavit, quod tametsi oratores nostri, in excelsa magnitudinis vestrae Porta existentes magnitudini vestrae proposuerint nos iam restituisset filio serenissimi quondam regis Ioannis eas provincias, quas magnitudo vestra potenti suo gladio subactas olim eius patri et post modum ipsi quoque filio ex singulari benignitate concesserat, quia tamen magnitudini vestrae in litteris nostris nullam eius rei mentionem factam viderit, nec alias a beglierbegis litterisque praefectis et officialibus suis limitaneis quicquam desuper cognoverit. Ideo magnitudo vestra desiderare huius rei notitiam ac animum et voluntatem nostram a nobis ipsis et litteris nostris primo quoque tempore excipere, an ea ex commissione nostra per dictos oratores nostros proposita fuerint, nec neque quidem prout in litteris magnitudinis vestrae continentur. Nos benevole omnia intelleximus eandemque magnitudini vestre celare nolumus, omnia et singula quod oratores nostri de restituenda per nos eidem serenissime quondam regis Ioannis filii Transilvania dixerunt nostro iussu atque voluntate ipsos dixisse, nam quamvis nos, propter⁴² gravissimas et arduas illas causas, quas magnitudo vestra ab oratoribus nostris intelligere potuit, antehac postulatis magnitudini vestre de Transilvania non potuerimus satisfacere et propterea tamdiu apud magnitudinem vestram laboraverimus, ut relicta in manibus nostris ipsa Transilvania, tributo contentari vellet praecipue, quam provinciam eam neque armis, neque dolo, sed spontanea cessione et permutatione ad instantiam serenissimae regine Isabellae suisque filii ac fratris quondam Georgii et Petrovich, ad manus nostras acceperimus, postquam tamen magnitudinem vestram eius animi esse perspeximus, ut omnino Transilvania ipsa filio quondam regis Ioannis restituatur, nos vestrae magnitudinis postulatis acquiescentes habita ratione amplitudinis et excellentis famae et nominis magnitudinis vestrae ipsiusque amicitiam et bonam vicinitatem conservare cupientes, nihil impedimenti, uti nobis licebat, fecimus Petro Petrovich Transilvaniam ipsam armis ad fidelitatem atque obedientiam dictique regis Ioannis filii redigenti, quinimo intuitu magnitudini vestrae libere illam possessionem recipere promisimus, atque insuper arces etiam illas in Transilvania existentesque ad huc in manibus nostris sunt, ad manus eiusdem filii regis quondam Ioannis reddi facere parati sumus, recepturi vicissim ad manus nostras, ut iustum et aequum est, ducatus illos duos et relinqua bona in Silesia habita quondam dicto regis Ioannis filio in recompensationem Transilvaniae, quam nobis cesserat serenissimae vero matri⁴⁵ eius⁴⁶ pro dote

⁴² În copie *Principe*.

⁴³ Probabil trebuia să urmeze *manus*.

⁴⁴ Urmează *gravas*, șters.

⁴⁵ Urmează cuvânt indescifrabil șters.

⁴⁶ Urmează cuvânt indescifrabil șters.

contuleramus caeterumque dictas arces in Transilvania existentes hactenus quoque non restituerimus, in causa fuit, responsi magnitudinis vestre longa expectatio, quod per oratores nostros fieri debebat et sine quo nihil certi decernere poteramus, sed iam intellecta, ut promissum est magnitudini vestrae voluntate, illarum quoque artium restitutionem dicto quondam regis Ioannis filio facere consentimus sperantes in Deo optimo maximo hac ratione et via bonam et firmam amicitiam, concordiam et pacem inter magnitudinem vestram et nos in posterum futurum, quemadmodum vestra magnitudo in suis litteris huius rei non obscuram mentionem facit, rogamus autem magnitudinem vestram diligenti et benevole velit serio excipere et mandare, primum praedicto quondam regis Ioannis filio, ut fideles servitores nostros in praedictis arcibus Transilvanicis⁴⁷ existentes, etiam captivos, si qui forent, cum eorum familia et rebus, atque apparatus nostris in earum manibus existentibus, e Transilvania exire et ad nos libere ac pacifice venire, tam ipse quam alii promittant; deinde vero Petrovichio, ut arcem Muncatz, quam ille ad singularem petitionem reginae Isabellae, propter resignationem castrorum Temesvar, Bechebecgliche unacum partibus inferioribus regni per illum ad manus nostras factum accepta ab illo de fidelitate perpetua nobis servanda ac firmissimo iuramento ac litteris reversalibus ad vitae suae die dederamus, ad manus nostras restituat porro, quoniam optamus, ut ab aliquot annis incepti tractatus iam tandem feliciter finiantur, utque et solidior pax, constantior amicitia mutuaeque concordia inter magnitudinem vestram et nos coalescat et stabiliatur, oratoribus nostris, qui iam ab aliquot annis in excelsa Porta magnitudinis vestrae agant, cum expressa voluntate nostra instructionem dedimus, ut ad magnitudine vestra super munere honorario et ratione Ungariae et singularum Partium sibi subiectarum transigant, quo de cetero tam ipsa Ungaria, quam Dalmatia et Sclavonia, secundum indutias antea cum magnitudine vestra factas et conclusas, unacum litteris, regnis atque provinciis nostris, in pace conserventur et relinquuntur et propter magnitudinem vestram rogamus, ut habita ratione nostrae amicitiae et sincerae constantiae, quam erga magnitudinem vestram cum alias semper tum vel maxime cum magnitudo vestra in utraque Persica expeditione occuparetur neglecta, etiam occasione rei et Dei benignitate benegerendae amplissime testati summus, velit oratores nostros sine longiori mora cum optato responso per sua in nobis benevolentia et bona vicinitate iam tandem remittere id etiam erga magnitudinem nostram omni sincerae amicitiae ac bonae vicinitatis studio compensare enitemur, cui et prosperam valetudinem, et omnem felicitatem optamus.

Datum in civitate nostra Viena, die 14 Iunii 1556, regnorum nostrorum Romani 26, aliorum vero 30.

Ferdinandus.

⁴⁷ Corectat din *Transilvanensium*.

A tergo: Serenissimo et potentissimo principe et domino, domino sultano Suleimano, imperatori Turcarum, ac Asiae, et Greciae etc., vicino et confoederato nobis honorando.

VI. <1556>.
Solii lui Ferdinand, regele romanilor, trimiși la împăratul turcilor, expun acestuia din urmă dorința de recunoștere și predare a Transilvaniei în mâinile fiului regelui Ioan, precum și procedurile cerute de suveranul romano-german cu acest prilej.

ASV, *Capi del Consiglio dei X, Lettere di ambasciatori, Costantinopoli, 1551–1562*, busta 2, copia 98.

Copie în clar după originalul cifrat, care însoțește scrisoarea oficială (*dispaccio*) a bailului Antonio Erizzo, trimisă la 17 iulie 1556, de la Vigne di Pera (Constantinopol).

Exemplum unius scripture oratorum serenissimi regis Romanorum ad imperatorem Turcarum

Ad ea quae postremo requisivit magnitudo vestra a serenissimo regi nostro, hec nos maiestas eius per praesentes suas litteras eidem iussit respondere, quod videlicet cupida maiestas sua, etiam nunc reddere in amicitiam et pacem pristinam cum eadem vestra magnitudine, animo sincero et propenso, uti semper fuit, ab initio optat excusatam fieri apud excelsam magnitudinem vestram, quod antehac postulatis suis de Transilvania nequieverit satisfacere, ait enim valde arduas et graves fuisse huius dilationis causas, nec certe alias quam, quas a nobis diligenter saepius enumeratas et expositas intellexit, dum potissimum maiestas sua freta liberalitatis et benevolentiae eius erga se fiducia diutius ac firmis speravit ab ipsius magnitudine pacificam possessionem Transilvaniae impetraturam, post quam autem plane prospexit nullo pacto nullisque rationibus magnitudinem vestram ad id exorari posse et omnino velle serenissimi quondam Ioannis regis filio Transilvaniam remitti, quam spontanea cessione et permutatione aliorum bonorum in suas manus sine vi ac dolo, uti iam saepe antea diximus, receperat, eadem maiestas regis nostri ultro ac libens postulatis vestrae magnitudini acquievit habita ratione solius amplissimae excellentis famae ac nominis eius cupiens pristinam amicitiam, et bonam vicinitatem cum ea renovare, nullo interim, uti poterat Petro Petrovich in recipienda possessione Transilvaniae impedimento exhibito, quam violenter armatus invaserat eandem, serenissimi quondam Ioannis regis filio subiugandam, quove clarius animi sui propensitatem erga voluntatem vestrae magnitudinis ostenderet, ac probaret, dicit maiestas sua se arces quoque illas in Transilvania reliquasque adhuc maiestas eius tenentur praesidiis eidem Ioannis regis filio reddi facere

paratam esse vicissimque ipsa, etiam interim denuo ad manus suas, uti aequum et iustum est, duos ducatus cum reliquis bonis in Silesia habitis recepturaque praefato illustrissimo Ioannis filio ac serenissimae eius matri, ratione ditis⁴⁸ pro recompensatione Transilvaniae, contulerat, cuius Transilvaniae arces supradictae, que hactenus non fuerint restitutaе, factum est expectatione responsi vestrae magnitudinis de iis quam nuper egeramus quoque nostra opera mitti debuerat, cum interea nihil certi sine eo potuerit constituere, sed nunc intellecta eiusdem firma voluntate maiestatis eius restitutioni quoque dictarum arcium morem eiusdem gerens desideris annuit libens petit, tamen, ut magnitudo vestra illustrissimo Ioannis regis filio et suis omnibus velit firmiter excipere ut fideles servitores suae maiestatis in eisdem arcibus Transilvanicis existentibus et captivos omnes, quicumque apud eosdem et ubivis eorum potestate tenerentur, cum omnibus familiis ac rebus suis et bellicis maiestatis eius apparatus libere, secure et pacifice e Transilvania exire ad suamque maiestatem venire permittant, petit, etiam velit et Petro Petrovich serio mandare, ut ipse quoque arcem Muncac maiestati suae sine dilatione et controversia debeat restituere, postquam maiestas sua his carere cogitur, in quorum recompensationem dictam arcem ei concesserat et idem Petrovich noluit in fide suae maiestatis constanter permanere, ad quam illi perpetuo servando iuramento et suis chirographis sese obligaverat ad Hungariam vero, quod attinet, maiestas sua, quum eam inde iam ab initio suorum gladium semper libere possederit, honorarium munus pendendo suae magnitudini nec ad id tenuit. ⁴⁹ Alio verbo unquam est expedita, nec habita est ulla giusta⁴⁹ causa, ut ⁵⁰ prorsus maiestas eius nescit quid aliud respondeat aut agat, quam quod antea a nobis est clare auditum et cognitum, petit itaque maiestas sua, ne hoc et insperato et immerito impedimento eam magnitudinem vestram aggravari cupiat, sed, postquam diutius Transilvaniae, iuxta voluntatem vestrae magnitudinis facta sit per eam remissio, sic apud se pro sua excelsa amplitudine velit potius constituere, ut eadem Hungaria cum reliquis provinciis ac partibus solito more illi adhaerentibus iuxta modum ac formam priorum induciarum, sub pensione honorarii muneris eiusdem maiestati promissa non gravate secum in amicitiam et concordiam, vel perpetuam, vel temporariam, uti eidem amplitudini vestrae placuerit redire, certe plures etiam esse principes cristianos⁵¹, qui opera suae maiestatis eius expectant, benevolentia maiestatis suae⁵² quotannis ipsum munus honorarium magnitudini suae tale ac tantum offert se misurum de quanto hic nunc nobis cum nomine vestrae magnitudinis, uti a sua maiestate iam data est nobis

⁴⁸ Astfel în copie. Poate în loc de *dotis*.

⁴⁹ Sic! Sub influența limbii italiene.

⁵⁰ Urmează lacună marcată prin ...în copie.

⁵¹ Sic!

⁵² Urmează cuvânt indescifrabil, tăiat.

commissio, statuetur et ordinabitur, cupida enim maiestas sua multorum iam annorum huiusmodi discordiis finem imponi et quietem a tanta vastitate in eo regno miseris populis ac securitatem restitui non praetermittit ad id obtinendum omnia remedia experiri non refugiens gravius, etiam aliquid subire morem magnitudinis vestrae gestura, dummodo in totum eius honorem ac existimationem deprimi et ledi nolit, nam cum sua quoque maiestatis insignita sit regia dignitate Dei beneficio, quo et excelsa magnitudine vestra ad tantum felicitatis ac potentiae apicem erecta sit, non difidit maiestas eius, quia vestra excelsa magnitudo habitura sit ipsius conditionis praeclaram et dignam famam suam nominemque celeberrimo rationem.

Sacratissimi Regis Romanorum servitores et oratores.

Transylvania Between the Habsburgs and Ottomans in the Mid-16th Century (Abstract)

The political situation of Transylvania in the middle of the 16th century is presented in this paper, through documents preserved in the Venetian Archives. The sources were issued by the Transylvanian and Hungarian authorities to the supreme dignitaries in Istanbul or vice versa, between the years 1553 and 1556. Venice, through its most important institutions, showed an interest in the Ottoman and Austrian rivalry for Hungarian territory, especially Transylvania. This is why the Serenissima, through its officials (bailii), managed to get copies of the secret correspondence between Ferdinand of Habsburg and the sultan, Suleman the Magnificent, and between the commons of Transylvania and the sultan. The letters expressed the arguments Ferdinand used to legitimate and legalize his dominion over Transylvania. The sultan wanted to keep the country as a tributary and vassal principality ruled by John Sigismund Zapolya. The estates and commons of the principality pledged to accept Ottoman sovereignty and finally, accepting this fact, Ferdinand was resigned to it.

The documents reflect the evolution of Ottoman and Habsburg relations on the issue of Transylvania in the middle of the 16th century. Indirectly, they show the direct interest of Venice in this matter as a bridge between the East and the West, neighbor of both the Ottoman and German empires, and as a Christian power deeply linked to the world dominated by the sultans.

Abrevieri utilizate:

AII Cluj	<i>Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca</i>
AIIA Cluj	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca</i>
DL.	Colecția de documente medievale, Arhivele Naționale Maghiare, Budapest
DF.	Colecția de fotocopii de documente medievale, Arhivele Naționale Maghiare, Budapest
DRH. C	<i>Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania, X–XIV, București, 1977–2003</i>
fasc.	fascicula
RRH	<i>Revue Roumaine d'histoire, București</i>
RMM. MIA	<i>Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă, București</i>

Lista autorilor:

1. Ioan DRĂGAN, arhivist, Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj
2. Cosmin POPA-GORJANU, asist. univ., Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia
3. István FELD, conf. univ., Universitatea „Eötvös Lóránd”, Budapest
4. Zsigmond JAKÓ, academician, prof. univ., Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
5. Gyula KRISTÓ
6. András Kubinyi, academician, prof. univ., Universitatea „Eötvös Lóránd”, Budapest
7. Pál LÖVEI, cercetător, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest
8. Ioan-Aurel POP, membru coresp. al Academiei Române, prof. univ., Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
9. Adrian-Andrei RUSU, cercetător, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
10. Attila ZSOLDOS, cercetător, Institutul de Istorie al Academiei Maghiare, Budapest

[illegible]